

T.C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ YAYINI NO: 3123
AÇIKÖĞRETİM FAKÜLTESİ YAYINI NO: 2032

OSMANLI TÜRKÇESİNE GİRİŞ-I

Yazar

Prof.Dr. Mertol TULUM (Ünite 1-7)

Editörler

*Prof.Dr. Mustafa KOÇ
Doç.Dr. Mehmet Mahur TULUM*

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Anadolu Üniversitesi aittir.
“Uzaktan Öğretim” teknüğine uygun olarak hazırlanan bu kitabı bütün hakları saklıdır.
İlgili kuruluştan izin alınmadan kitabı tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt
veya başka şekillerde çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz.

Copyright © 2014 by Anadolu University
All rights reserved

No part of this book may be reproduced or stored in a retrieval system, or transmitted
in any form or by any means mechanical, electronic, photocopy, magnetic tape or otherwise, without
permission in writing from the University.

UZAKTAN ÖĞRETİM TASARIM BİRİMİ

Genel Koordinatör

Doç.Dr. Müjgan Bozkaya

Genel Koordinatör Yardımcısı

Yrd.Doç.Dr. İrem Erdem Aydin

Öğretim Tasarımcısı

Yrd.Doç.Dr. Evrim Genç Kumtepe

Grafik Tasarım Yönetmenleri

Prof. Tevfik Fikret Uçar

Öğr.Gör. Cemalettin Yıldız

Öğr.Gör. Nilgün Salur

Kitap Koordinasyon Birimi

Uzm. Nermin Özgür

Kapak Düzeni

Prof. Tevfik Fikret Uçar

Öğr.Gör. Cemalettin Yıldız

Dizgi

Açıköğretim Fakültesi Dizgi Ekibi

Osmanlı Türkçesine Giriş-I

ISBN

978-975-06-1759-1

2. Baskı

Bu kitap ANADOLU ÜNİVERSİTESİ Web-Ofset Tesislerinde 4.500 adet basılmıştır.
ESKİŞEHİR, Kasım 2014

İçindekiler

Önsöz	vi
-------------	----

Osmanlı Türkçesi Alfabesi	2	1. ÜNİTE
OSMANLI TÜRKÇESİ	3	
Halk Dili	4	
Edebiyat Dili	5	
YAZI VE YAZIM	6	
OSMANLI TÜRKÇESİ ALFABESİ	6	
Bitişen ve Bitişmeyen Harfler	7	
Harflerde Şekilce Benzerlikler	8	
Harflerin Bitişme Biçimleri	8	
El Yazısında Bitişmeyle İlgili Özel Durumlar	9	
Osmanlı Alfabesi İşaretlerinin Latin Alfabetesindeki Karşılıkları	11	
Yardımcı İşaretler	12	
Türkçe'nin Ünlü ve Ünsüz Seslerinin Yazılışları	13	
Ünlülerin Yazılışı	13	
Ünsüzlerin Yazılışı	16	
Osmanlı Alfabesi Üzerine Kısa Değerlendirme	17	
YAZI TÜRLERİ	17	
Özet	22	
Kendimizi Sınayalım	23	
Okuma Parçası	24	
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarları	24	
Sıra Sizde Yanıt Anahtarları	24	
Yararlanılan Kaynaklar	25	
Alfabe İşaretlerinin Ses Değerleri I: Ünlüler	26	2. ÜNİTE
TÜRKÇE'NİN ÜNLÜ SESLERİ	27	
Niteliklerine Göre Ünlüler	27	
Ünlülerde Nicelik	28	
ARAPÇA VE FARSÇA'DAN ALINMA KELİMELERDE ÜNLÜLER	28	
Arapça'nın Ünlüleri ve Yazılışları	28	
<i>a</i> Ünlüsü ve Yazılışı	29	
<i>i</i> Ünlüsü ve Yazılışı	31	
<u>u</u> Ünlüsü ve Yazılışı	33	
Farsça'nın Ünlüleri ve Yazılışları	34	
<i>a</i> Ünlüsü ve Yazılışı	34	
<i>i</i> Ünlüsü ve Yazılışı	35	
<u>u</u> Ünlüsü ve Yazılışı	36	
Osmanlı Türkçesi'nin Ünlüleri Üzerine Değerlendirme	37	
Özet	40	
Kendimizi Sınayalım	41	
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarları	42	
Sıra Sizde Yanıt Anahtarları	42	
Yararlanılan Kaynaklar	42	
Alfabe İşaretlerinin Ses Değerleri II: Ünsüzler	44	3. ÜNİTE
TÜRKÇE'NİN ÜNSÜZ SESLERİ	45	
Niteliklerine Göre Ünsüzler	45	
ARAPÇA VE FARSÇA'DAN ALINMA KELİMELERDE ÜNSÜZLER	46	

Arapça'ya Özgü Ünsüzler ve Ses Değerleri	46
Farsça'ya Özgü Ünsüzler ve Ses Değerleri	48
Osmanlı Türkçesi'nin Ünsüzleri Üzerine Değerlendirme	50
Özet	53
Kendimizi Sınayalım	54
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	55
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	55
Yararlanılan Kaynaklar	55

4. ÜNİTE

Çeviriyeazı.....	56
ÇEVİRİYAZI NEDİR?	57
Dil, Sesler ve Yazı	57
Dilde Değişim Karşısında Yazı	57
Alfabeye ile Ses Sisteminin İlişkisi	58
Ses Sistemi Belirlemenin Kaynakları	59
ÇEVİRİYAZI ALFABESİ	60
KULLANACAĞIMIZ ÇEVİRİYAZI SİSTEMİ VE ALFABESİ	61
Çeviriyeazı Sistemimiz	61
Çeviriyeazı Alfabemiz	63
ÇEŞİTLİ ÇEVİRİYAZI ALFABELERİ	67
ÇEVİRİYAZIDA YAZIM KURALLARI VE NOKTALAMA	69
Özet	71
Kendimizi Sınayalım	73
Okuma Parçası	74
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	74
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	75
Yararlanılan Kaynaklar	75

5. ÜNİTE

Yazım	76
OSMANLI TÜRKÇESİ YAZIMININ BAŞLICA ÖZELLİKLERİ	77
ARAPÇA VE FARSÇA KELİMELERİN YAZIMINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER	77
TÜRKÇE KELİME KÖKLERİ VE EKLERİNDE ÜNLÜLER VE ÜNSÜZLERİN YAZILISI	80
Ünlüler	80
Tek Ünsüz Sesten İbaret Ekler	81
Tek Ünlü Sesten İbaret Ekler	84
Bir Ünsüzle Başlayan, Açık Tek Hece Yapısındaki Ekler	85
Ünlüyle Başlayıp Ünlüyle Sonlanan İki ve Üç Heceli Ekler	87
Ünsüzle Başlayıp Ünlüyle Sonlanan İki Heceli Ekler	88
Ünlüyle Başlayıp Ünsüzle Sonlanan Tek Heceli Ekler	89
Ünlüyle Başlayıp Ünsüzle Sonlanan İki Heceli Ekler	92
Ünsüzle Başlayıp Ünsüzle Sonlanan Tek Heceli Ekler	94
Ünsüzle Başlayıp Ünsüzle Sonlanan İki ve Üç Heceli Ekler	99
Ünsüzler	101
Genizsi n	101
İki Türlü l	102
İki Damak Ünsüzü İçin Kullanılan Harfler: ځ ve ڦ	102
Ek Ünsüzü C/ڇ Ve D/T İçin Kullanılan İki Harf: ڇ ve ڏ	104
Yazımın Gelişme Sürecinde Görülen Değişimeler	104
Özet	105
Kendimizi Sınayalım	106

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarları	107
Sıra Sizde Yanıt Anahtarları	107
Yararlanılan Kaynaklar	107
Kelime I: Türkçe Kelimeler	108
TÜRKÇE’NİN HECELERİ	109
Açık ve Kapalı Heceler	110
Hecede Kurucu Ses	110
TÜRKÇE’DE HECELERİN SIRALANIŞ KURALI	110
Eklemde	110
Birleşmede	111
Söz İçinde	111
TÜRKÇE’NİN KELİMELERİ	111
Yapı Bakımından Öz Türkçe Kelime	112
Kök	112
Yapım Eki	112
Çekim Eki	112
Türkçe Kelimelerde Ünlulenme Düzeni	113
Türkçe Kelimelerde Ünsüz Sistemi	114
Osmanlı Türkçesi’nde Uyumlar Üzerine Değerlendirme	116
Özet	118
Kendimizi Sınayalım	119
Okuma Parçası	120
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarları	120
Sıra Sizde Yanıt Anahtarları	120
Yararlanılan Kaynaklar	120
Kelime II: Alıntı Kelimeler.....	122
ALINTI KELİMELER VE HECELERİ	123
Düzensiz Hecelerin Türkçeleştirilmesi	123
ARAPÇA KELİMELER	125
Osmanlı Türkçesi’nde Arapça Kelimeler	126
Arapça Kelimelerin Seslendirilmesi	127
Arapça Kelimelerde Hece Sonu Ünsüzleri	130
Arapça Kelimelerde Ünsüz Benzeşmesi	131
Düzensiz Hecelerde Ünlü Türemesi	131
Arapça Kelimelerde Hece Yapısı ve Sayısı	131
Arapça Kelimelerin Eklerle ve Birleştirme Yoluyla Uzatılması	132
Arapça Kelimelerin Kalıpları	133
FARSÇA KELİMELER	135
Osmanlı Türkçesinde Farsça Kelimeler	136
Farsça Kelimelerin Seslendirilmesi	136
Farsça Kelimelerde Hece Yapısı ve Sayısı	136
Farsça Kelimelerin Eklerle ve Birleştirme Yoluyla Uzatılması	137
Özet	138
Kendimizi Sınayalım	139
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarları	140
Sıra Sizde Yanıt Anahtarları	140
Yararlanılan Kaynaklar	141

Önsöz

Sevgili öğrenciler,

Kurucusu oldukları Selçuklularla beraber geldikleri Anadolu coğrafyasını zaman içerisinde Balkanlar, Ortadoğu, Kafkasya ve Kuzey Afrika'yı da katarak genişleten Oğuz Türkleri, buralarda büyük bir medeniyet inşa ettiler. Farklı din ve kültürlerin soluklandığı Anadolu'ya bilhassa Moğol istilasının sürüklendiği Türklerin esas itibarıyla Oğuzlar dan teşekkürülü ile bu yeni kurulan medeniyet, dilce Oğuzca üzerinde yükseldi. Anadolu öncesi yazılı mahsullerini çok sınırlı bulabildiğimiz Oğuz Türkçesi, yerleşik hayatın getirdiği gelişme imkânlarıyla, farklı muhitlerle etkileşime girmekle ve zengin dinî, edebî mirasa sahip Arap ve Fars kültürleriyle temasın tesirleriyle yeniden şekillendi. Şüphesiz bu şekillenme etkilenme derecelerine göre Oğuz Türkçesi'nde farklı katmanlar oluşturdu. Türkçe'nin diğer şiveleri arasında Oğuz Türkçesi'ni konuşan Türkmenler, Selçuklu'dan sonra Anadolu'da kurdukları devlet ve beyliklerle sözlü kültürden yazılı kültüre geçiş ve Oğuz Türkçesi'ni devlet diline yükseltmeyi başardılar. Bu başarı bilhassa ismini kurucu şahsiyetinden alan Osmanlı Devleti'ne aittir.

Derlemeleriyle Oğuz Türkçesi'nin Orta Asya devresine dair bilgiler sunan Kaşgarlı Mahmud, Türkçe'nin bu şivesini, ifadesindeki rahatlık ve kolaylıktan dolayı "yeğni" sıfatıyla tarif eder. Nitekim bu şivenin Anadolu'daki en eski dil yadigarları arasında yerini alan Dede Korkut hikâyelerinde daha başlangıçta Oğuzca'nın işlek, yüksek anlatım imkânlarına sahip olması ve söz dağarcığı bakımından zenginliği dikkat çeker. Artık ilim, din ve edebiyat dili olarak Oğuz Türkçesi sayısız eserlerle bu istikamette devam edecekтир.

İslamiyet'in tesiriyle Oğuz Türkçesi, Türkçe'nin diğer şubeleri gibi Arap alfabetesiyle ya-zıldı. Arapça'nın büsbütün ünsüz harfler üzerine geliştirdiği bu alfabe, ünlülerce zengin Oğuz Türkçesi'nin Anadolu'daki tarihî seyrinde Türkçe'ye daha uygun kıvamı bulmak için birtakım tadilatlara uğradı. Oğuzlar Farsça'nın Arap alfabetesine kattığı ünsüzleri bünyesine katmakla beraber, ünlülerini alfabede göstermek için bazı ünsüz harflere ünlü değerleri ilave ettiler. Diğer dillerin alfabelerinin o dillerin seslerini tam karşılayamadığı gerçeği, Arap alfabetesi ve Oğuz Türkçesi için de geçerlidir. Arap alfabetesini kullanan bütün dillerde anlam, ünlü sesleri gösteren ses işaretlerinin yetersizliği sebebiyle ancak bağlam üzerinden yürürt. Oğuz Türkçesi'nin Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi metinleri ancak konteks merkeze alarak anlamlandırılabilir. Bu husus, Arap harfli Türkçe metinlere aşina olacakların ilmî cephelerini yüksek ve zihni melekelerini diri tutmalarını zaruri kılar.

Bütün dünya dillerinde olduğu gibi değişime açık konuşma dilinin aksine yazı dili tutucudur. Oğuz Türkçesi'nde de konuşma dilindeki değişimler karşısında yazı dili bu değişime nispeten direnç göstermiştir. İmlâda kalıplasma, Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin orijinal şekillerinin muhafazası, Arap alfabetesinin konuşma dilini göstermekteki yetersizliği bu saha çalışanları için ehemmiyetli meselelerdir. Sabit bir Oğuz Türkçesi'inden bahsedilemez. Şehir, saray, okumuşlar, halk, dini zümreler gibi farklı katmanlar Türkçe'nin zümreleşmesine ve farklı seslendirilmesine meydan vermiştir. Müstakil ve uzun soluklu çalışmalarla aydınlatılabilen bu hususlar manzumesi, yerli malzemenin dikkatli tetkiki ni ve Türkçe'yi merkeze alan tarihî yabancı metinlerin tahlilini lüzumlu kılar.

Oğuz Türkçesi'nin Anadolu macerası iç ve dış yapısındaki değişikliklerle üç döneme ayrılır: Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi, Türkiye Türkçesi. Bu kitabın konusu bu dönemlerden ikincisi olan Osmanlı Türkçesidir. Ana malzemesi Türk Dili olan Osmanlı Türkçesi, Jean Deny'nin çalışması hariç, bugüne kadarki çalışmalarla ağırlıklı olarak Arapça ve Farsça gramer konularının işlendiği bir alan olmuş ve ana gövdeyi teşkil eden Türkçe ne yazık ki ihmali edilmiştir.

Mimarisi, müzikisi, devlet yapısı, sayısız kıymetleri ile iftihar ettiğimiz bir devrenin dili, yazma ve matbu literatürüyle henüz yeteri kadar incelenmemiş, işlenmemiş, idrak edilmemiştir. İslami dönem Türk kültürüne ait din, edebiyat, tarih, bilim, insan ve toplum üzerine yapılacak bütün çalışmalar Osmanlı Türkçesi'nden bağımsız vücut bulamaz.

Elinizdeki bu kitap yalnızca bir ders kitabı değildir. Konuyu bir bütün olarak ele alan, yaygın olarak ‘Osmanlıca’ diye bilinen dilin önce Türkçe olduğunu ve meseleye Türkçeden başlanması gerektiğini anlatan, bu yüzden de “Osmanlı Türkçesi” adlandırmasıyla Türkçe'nin en uzun dil dönemine dair, Osmanlı Türkçesi alanının en yetkin âlimi Prof. Dr. Mertol Tulum tarafından kaleme alınmış akademik bir referans metnidir. Eser, tarihî Osmanlı Türkçesi metinlerinin doğru anlaşılması ve değerlendirilmesi için elden düşürülmemesi gereken bir kılavuzdur.

Editörler

Prof.Dr. Mustafa KOÇ
Doç.Dr. Mehmet Mahur TULUM

OSMANLI TÜRKÇESİNE GİRİŞ-I

1

Amaçlarımız

- Bu üniteyi tamamladıktan sonra;
- 🕒 Osmanlı Türkçesi'nin Türkçe'nin hangi tarihî dönemi olduğunu açıklayabilecek,
  - 🕒 Yazı ve yazım arasındaki ilişki ve farkı ayırt ederek, Osmanlı Türkçesi yazımıyla ilgili ön bilgileri sıralayabilecek,
  - 🕒 Osmanlı Türkçesi alfabetesini, bu alfabenin harflerinin yazındaki biçimlerini tanıabilecek,
  - 🕒 Türkçe yalın kelimeleri yazabilecek ve okuyabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Konuşma Dili
- Yazı Dili
- Şehirli Dili
- Halklaştırma
- Dil Kalıbı
- Süslü Söz
- Yazım
- Ses Değeri

İçindekiler

Osmanlı Türkçesine Giriş-I

Osmanlı Türkçesi Alfabesi

- OSMANLI TÜRKÇESİ
- YAZI VE YAZIM
- OSMANLI TÜRKÇESİ ALFABESİ
- YAZI TÜRLERİ

Osmanlı Türkçesi Alfabesi

OSMANLI TÜRKÇESİ

Osmanlı Türkçesi, Oğuz Türkleri'nin Anadolu'da geliştirdikleri yazı dilinin ayrıldığı üç dönemden ikinci için kullanılmaktadır. Bu üç dönemi belirleyici yönler, dilin iç ve dış yapısında meydana gelen değişme ve gelişmelerdir.

Oğuz boylarının konuşma diline dayanan ve "Batı Türkçesi", "Batı Oğuzcası", "Türkiye Türkçesi" gibi adlarla anılan bu yazı dilinin ilk dönemine "Eski Osmanlıca", "Eski Türkiye Türkçesi" ve "Eski Anadolu Türkçesi" gibi adlar verilmiştir. Zaman bakımından bu dönem Anadolu Selçukluları ve beylikler çağrı ile Osmanlı Devleti'nin XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanan kuruluş dönemini içine alır. Osmanlı Türkçesi ise, bu dönemin ardından, özellikle İstanbul'un fethiyle birlikte bu kentin yeni bir bilim, kültür ve uygarlık merkezi hâline gelmesiyle gelişmeye başlayan bir yazı dilidir. XVI-XIX. yüzyıllar boyunca **günlük dilden** oldukça farklı olarak iki seviyede gelişme gösterdiği görülen bu **yazı dilinin** en belirgin niteliği kelime dağarcığının zengin, dolayısıyla anlam ve kavram çeşitliliği bakımından anlatım gücünün gelişkin ve ergin olmasına.

Gelişme süreci içinde iki ayrı seviyeye yönelik izlenen bu yazı dilinin ilk seviyesi, kimi yönleriyle konuşma dilinden oldukça farklıdır; ancak geniş bir okur-yazar kitlesi tarafından kolayca okunup anlaşılabılır bir nitelik taşırlar; daha çok faydayı öne alan, anlatım dilini araç olarak gören bir anlayışa dayanır. Bu yüzyılların pek çok yazarı eserlerinin kolay anlaşılmasını, dolayısıyla geniş kesimlere ulaşmasını amaçladıklarından bu seviyede bir dili kullanmayı yeğlemiştir.

İkinci seviye sanat amaçlıdır. Daha da zengin bir kelime kadrosu yanında, özellikle ortak İslam kültüründen beslenen bilgi ve kültür unsurlarına geniş yer verir. Yüksek kültürel bir toplum kesimine, açıkçası zamanın seçkinlerine hitap eder. Kendine özgü bir zevk ve güzellik anlayışını öne çikaran bu dil sanat amacı güder. Dil bu seviyede artık 'araç' olmaktan uzaklaşmış, 'amaç' hâline gelmiştir. Amaç sanatkârca yazmak, hüner sergilemek, ustalık göstermektir. Konuları bakımından öğretici kimi eserlerde bile böyle bir dilin kullanılmış olması, bu amacı açıkça ortaya koyar. Dil bu seviyede daha çok nesir (düz yazı) türünde kullanılmıştır. Konuşma dilinden büyük ölçüde uzaklaşmış olan bu özel dil, Arapça ve Farsça'dan alınma çok sayıda kelime, dil kalibi ve kural ile yapica çok ayrı bir görüntü yansıtır. Özellikle **alıntıların** sesçe niteliklerinin korunması kaygısı bu dile tam bir karma dil özelliği kazandırmıştır. Böyle bir dil kullanmış olan kimi yazarların yaptığı açıklamalar, gerçekten de, bu seviyedeki Osmanlı Türkçesi'nin üç ayaklı bir dil yapısı olarak görüldüğünü göstergesidir.

Günlük dil: Sözlü anlatım dilidir. Bir dili konuşanların günlük ilişkilerinde anlaşmak ve iletişim kurmak amacıyla kullandıkları dil seviyesidir.

Yazı dili: Yazılı anlatım dilidir. Konuşma diline göre daha kurallı, düzgün, özenli, söz dağarcığı ve anlatım kalıpları bakımından zengin bir nitelik taşırlar. "Edebiyat dili" de denir.

Alıntı: Bir dilin başka dillerden aldığı kelime ve gramer biçimlerine denir.

Her dilde konuşma diliyle yazı dili arasında belli ölçülerde farklar bulunur; ancak sözünü ettiğimiz dilin, gününün konuşma diliyle ilişkisi, çok sayıda yazarın eserlerinde görüldüğü gibi, yalnızca dilin cümle yapısının büyük ölçüde korunmasından ibaret kalmıştır. Bir benzetmeyle söyleyecek olursak; iskelet korunmuş, ama beden dolgusu ve üzerine geçirilen süslü püslü giysiler onun kişiliğini örtmüştür, doğal kılığını değiştirmiştir.

Bu dili bütün özellikleriyle tanıtmaya girişmeden önce halk dili ve edebiyat dili terimleri üzerinde biraz daha durmak, bunların sınırlarını belirlemek açısından yararlı olacaktır.

Halk Dili

Halk dili terimiyle anlatılan, genel olarak günlük hayatı insanların iletişim kurmakta kullandıkları dil, yani konuşma dilidir. Buna “sesli dil” de denmektedir. Bir dilin gelişme tarihi içinde sesli dilin belirli bir zaman dilimindeki durumunu belirlemek kolay olmadığı gibi, gelişme basamaklarını izlemek de mümkün değildir. Bu yüzden dilin tarihî dönemleri bakımından bu terime yükleyebileceğimiz anlam, “günlük konuşma dili” değil de yazılı metinlerde niteliği belirlenebilen dil, demek ki bir bakıma “yazıyla geçirilmiş konuşma dili”dir.

Halk dili ortak anlaşma dilidir, bu yüzden herkesçe anlaşılır olmak zorundadır. Toplum içinde, eğitim seviyesi ve yeri ne olursa olsun, herkesin böyle bir dil kullanması hem olagan, hem gerekli, hem de kaçınılmazdır. Doğal olarak böyle bir dilin kelime dağarcığının ve anlatım olanaklarının çok da geniş olması beklenemez. Toplu yaşayışın gerekli kıldığı ilişkiler içinde kişiler arasında iletişim aracı olarak kullanılan halk dili, bu yüzden köküne daha bağlı, başka dillerin etkisine oldukça kapalı, hızlı değişime karşı ise dirençli ve korumacıdır. Halk dilinin kuşkusuz bir de edebiyatı vardır ve bu edebiyat kendiogeneityinden kopmadan yüz yllarca geniş kesimlerin beğenip paylaştığı, titizlikle koruyup sürdürdüğü bir edebiyattır. Toplumların yeni kültür ve medeniyet çevreleriyle karşılaşmalarından doğan etkilerle ortaya çıkan değişimler kaçınılmaz olsa da, bu edebiyatın dilinin günlük konuşma diline göre çok da farklılaşmadığı bir gerektir. Böyle bir dilde, değişen inanç, anlayış ve eğilimlerin ve bunların yön verdiği hayat tarzlarından doğan günlük ihtiyaçların zorlamasıyla alınmış olan kelimeler de **halklılaştırılmıştır**. Bununla birlikte, halk dilinin de, tipki yazı dili gibi, eğitim ve kültür alanlarındaki gelişmeye bağlı olarak sürekli bir gelişme, dolayısıyla da değişme göstermesi söz konusudur. Edebiyatı yalnızca belli toplum kesimlerinde yayılma ve gelişme göstermiş olsa da, Batı Türkçesi'nin bütün dönemlerinde böyle bir dil, toplumu oluşturan bütün kesimler için gerekli ve geçerli olmuş, sultandan hiç okumamış köylüye kadar, belli seviye farklarını korumuş olarak, toplumda hem “sesli dil” olarak kullanılmış, hem de “yazı dili” olarak sürekli kullanılmıştır. Batı Türkçesi'nin ilk döneminde, özellikle beylikler çağında üretilmiş olan çok sayıda telif ve tercüme eserin dili bu halk Türkçesi olduğu gibi, Osmanlı Türkçesi döneminde de bu dille pek çok eser kaleme alınmıştır.

Medrese eğitiminin yaygınlaşması, doğal olarak okur-yazar oranının artması sonucunu doğurmuş, buna bağlı olarak Arapça ve Farsça öğrenenlerin sayısı hızla çoğalmıştır. Bu arada Fars edebiyatına karşı geniş bir ilgi uyanmış, bu ilgi aruzla yazılmış birçok manzum eserin Türkçe'ye aynı ölçü kullanılarak manzum çevirilerinin yapılması yolunu açmıştır. Öte yandan medrese eğitimi görmüş olanların edebiyat sanatı bilgileri de edinerek aralı ve özellikle Fars edebiyatını örnek tutarak şiir yazma hevesi giderek artmış, bu arada edebiyata duyulan ilgi ve şaire verilen destek de bu hevesleri beslemiştir. İşte bütün bu sebeplerle yazı diline çoğalan ölçüde kelime girmeye başlamıştır. Türkiye Türkçesi'nin ilk dönemi içinde başlayan bu gelişmenin XV. yüzyılın ortalarına kadar oldukça yavaş yol aldığı görülür. Özellikle beylikler döneminde ve Osmanlı Beyliği'nin kuruluş çağında yapılan geniş çeviri çalışmalarının hazırladığı bu gelişme, beylerden büyük destek görmüş,

Halklaştırma: Başka dillerden alınmış kelimelerdeki sesçe yabansı yanların bir dili konuşan halkın tarafından kendi dilinin ses düzenine uygun hâle getirilmesidir.

ancak bu dönemin beyleri halk dilinin sınırlarını aşan böyle bir dile ve bu dille kurulmaya çalışılan bir edebiyat akımına uzak ve yabancı kalmışlardır. XV. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak özellikle büyük medreselerin bulunduğu, bu yüzden de birer bilim ve kültür merkezi olma yolundaki İstanbul, Bursa ve Edirne gibi şehirlerde söz konusu gelişme daha hızlı seyretmiştir. İşte bu hızlı gelişmenin etkisiyle giderek farklılaşan halk dili Osmanlı Türkçesi döneminde, “şehirli dili” denebilecek bir okumuş kesim dili niteliği kazanmış, özellikle İstanbul'da eğitimli, aydın kimselerin konuşukları bu dil “İstanbul Türkçesi” adını almıştır. Geniş bir okumuş kesimin konuşma dili olan bu gelişmiş ve zengin dil, aynı zamanda yazı dili olarak da, özellikle edebiyatın nesir türünde yaygın olarak kullanılmıştır. Başlıca özelliği yabancı dil kalıplarına oldukça az yer vermek olan bu dilin daha çok geniş kitlelere ulaşmayı amaçlayan öğretici ve eğitici eserlerde kullanılmış olduğu görülür.

Edebiyat Dili

Edebiyat dili, daha çok ‘yazı dili’ anlamında kullanılır. Bununla birlikte bu terim, dar anlamda Osmanlı Türkçesi döneminde toplumun yalnızca belli kesimlerine hitap eden, şiirde ve nesirde “sanat dili” olarak gelişmiş bir dil seviyesi için de kullanılmaktadır. Bu dilin sokak (konuşma) diliyle neredeyse hiçbir ilgisi bulunmadığı gibi, yukarıda tanıttığımız şehirli diliyle de pek yakınlığı bulunmamaktadır. Bu dili belirleyen ana nitelik, kullandığı söz malzemesinin büyük ölçüde alıntı olmasıdır. Bu alıntı malzeme içinde ilk sırada sayısı belirsiz denilecek ölçüde kelime yer alır, ikinci sırada kimi **dil kalıpları** ile ortak bir kültür coğrafyasının paylaşılan ve ortaklaşa kullanılan aktarma kültür unsurları bulunur. Öte yandan nesirde ve nazımda alıntı kelimelerin ait oldukları dildeki ses ve yapı özelliklerinin korunmasına büyük özen gösterilmiştir. Eskilerin **fesahat** dedikleri kullanım özelliğinin dayanaklarından biri sayılan bu tutum, giderek okumuşların konuşma diline de belli ölçüde yansımış, bu yansımıya şehirli diline de bulaşarak Türkiye Türkçesi'ne yeni bir **ünlü değeri** girmesine yol açmıştır. Bu dille yazanların anlayışı “Sanat sanat içindir.” anlayışıdır; bu yüzden dil, artık yalnızca bilginin, düşüncenin ve heyecanın aktarılma aracı değil, aynı zamanda hüner, beceri ve ustalık aracıdır; sonuç olarak, kendisi doğrudan bir amaç hâline gelmiştir.

Özellikle XVI.-XIX. yüzyıllarda birçok yazar tarafından kullanılmış olan bu üst seviyeli dil, şüphesiz belli estetik kaygılarla ve sanat anlayışı ölçülerine dayanmaktadır. Bu anlayışın temsilcilerinden biri olan XVI. yüzyıl yazarı Âlîye göre söz, yani dil, güzel bir bakire kız gibidir. Sözün endamı, güzel bir kızın endamı gibi pürüzsüz, düzgün, ölçüli biçili olmalıdır. Bu, güzelliğin ilk şartı ve ayrılmazdır. Ayrıca bu şartta ek olarak, tipki zarif ve işveli bir kızın duruş ve davranışlarındaki incelik gibi, sözün anlam ve anlatım bakımından ince, yani edalı olması da gereklidir. Daha da önemsenen bir başka şart ise, bir söz güzelinin olağan güzellik malzemesiyle, yani söz ve anlam sanatlarıyla süslenenek daha da güzel bir görünüme sokulmasıdır. Buna göre güzel söz; açık, anlaşılır, yerinde olmakla birlikte etkileyici olan **süsülü sözdür**. Bir şairin, bir nesir yazarının asıl amacı da sözü en süslü görünüme sokmaktr.

Bati Türkçesi'nin Osmanlı Türkçesi dönemini öğrenmeye çalışırken, dilin yukarıda kısaca özettelenen seviyelerindeki kullanımıyla ilgili bütün yapı ve kullanım özelliklerini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Amaç bu dönemde yazılmış eserleri okuyup anlayabilemek, kendi insanlığımızın geçmiş zamanlardaki yaşamı, etkinlikleri, üretimleri, yaratıcılıkları hakkında ilk elden bilgi edinebilmek, onların yazı aracılığıyla aktardıkları çok yönlü tarih bilgilerine, kültürel ve estetik değerlere ulaşabilmektir.

Bir eski metin söyleyeceğini söyleyip susmuş, artık konuşmayan bir konuşmacıya benzer. Onu okurken sorularımıza sesli karşılık alamayız. Yapacağımız şey; ne demek, neleri anlatmak istediğini yazıya geçirilmiş olandan anlamaya çalışmak, sonuç olarak da yazı

Dil kalıbı: Dilde birden çok kelimenin öbekleşmesi ile oluşmuş belli özelliklerle tanımlanan yapılardır.

Fesahat: Sözün/bir kelimenin sesçe nitelikleri özenle gözetilip korunarak; akıcı, pürüzsüz, açık, anlaşılır biçimde söylemesi ve kullanılmasıdır.

Ünlü değeri: Bir ünlüyü diğer ünlülerden ayıran ve ses yolunda olması sırasında beliren nitelik ve nicelik özelliğidir.

Süsülü söz: Eskiler söyle etkileyicilik kazandıran süslülük niteliğini “beliğ” diye adlandırmışlardır.

aracılığıyla onu anlayabilmek, onunla anlaşabilmektir. Ama bu, uzunca bir yolda gerçekleştirilecek çalışma, gösterilecek çaba ve esirgenmemesi gereken sürekli bir ilgi ile başılabilecek bir iştir.

YAZI VE YAZIM

Yazı, bilgiyi, duyu ve düşünceyi aktarmakta kullanılan bir araç, bir işaretler sistemidir. Bu işaretler konuşma dilinin zengin ses çeşitlerini yansıtmadığı gibi, vurgu ve tonlama gibi özel yanlarını da göstermez. Öte yandan yazı belli bir alfabetin işaretleri ile dilin ortalaması seslerini karşılarken, bu seslerin zaman içinde geçirdiği değişikliklerle birlikte kendisi de değişimden nitelik taşımaz. Tek şekilliliğe eğilimli ve bu eğilimlerin gelenekleştiği ölçüde onlara bağımlıdır. Bununla birlikte, Osmanlı Türkçesi döneminde görüldüğü gibi, yeni eğilim ve arayışların ortaya çıkmasıyla bu bağımlılığın gevşediği, ortaya çıkan gelişmelerin önceleri az, ama giderek çoğalan sayıda yazıya yansıtıldığı da görülür.

Yazım ise, yazı aracılığıyla gerçekleştirilen bir uygulamadır. Bir dilin ses örgüterinden oluşan türlü birimlerini alfabe işaretleriyle yazıya dökmektir. Bu uygulama kimi zaman önceden belirlenmiş ve kabul edilmiş kurallara göre yapılır, kimi zaman ise bir geleneğe bağlı bulunur ve kullanım süreci içinde meydana gelen değişikliklerle birlikte şekillenir.

Batı Türkçesi'nde çok sayıda metinle gelişmesi izlenebilen yazılış (imlâ) ikinci durum için iyi bir örnek oluşturur. Arap asıllı alfabetin Türkçe'ye uygulanmasında ilk dönemde görülen yazılış biçimleri daha çok ünsüz seslerle ünlü uzunluklarının gösterilmesine dayanan Arapça'nın yazılış düzenine uydurulmuştur. Ancak sonraki süreçte Türkçe'nin ünlülerinin birtakım harf işaretleriyle gösterilmesi yaygınlaşmış; tam olarak uygulanmamış olsa bile, büyük ölçüde belli kurallar ortaya çıkmıştır.

Arap alfabetesini kullanan, ama Uygur yazısı geleneğine bağlı **Doğu Türkçesi** yazımıyla karşılaşıldığında, Batı Türkçesi yazımının Orta Asya geleneğine bağlı olmayan, kendi başına bir gelişme yolu izlediği görülür. Eski Osmanlıca'nın en eski metinlerinde Uygur yazı geleneğine bağlı örneklerle karşılaşılırsa da, bunlar yaygın kazanamamıştır. Doğu Türkçesi yazımının Uygur yazı geleneğinden gelen en önemli yanı, kök sesleriyle bütün yapım ve çekim eklerinde ünlülerin harf işaretleriyle gösterilmesidir.

OSMANLI TÜRKÇESİ ALFABESİ

Osmanlı Türkçesi alfabesi Arap alfabetesine dayanır. 28 harften oluşan Arap alfabetesine Farslar kendi dillerindeki farklı üç ses için küçük değişikliklerle 3 işaret eklemiştir ve harf sayısını 31'e çıkarmışlardır. Farsça'nın bu sesleri Türkçe'de de bulunduğu için, bu 31 harflik alfabe Türkler tarafından da aynen alınıp benimsenmiştir.

Bu alfabetin harfleri Türkçe'deki adlarıyla şunlardır:

ا elif, ب be, پ pe, ت te, ث se, ج cim, چ çim, ح ha, خ hı, د dal, ذ zel, ر ri, ز ze, ڙ je, س sin, ش şim, ص sad, ط ti, ظ zi, ع ayim, غ gayim, ف fe, ک kaf, ڻ lam, م mim, ن nun, و vav, ه he, ڻ ye.

Bu harflere ڻ lam ile ا elif'in birleştirilmiş biçimi olan ڻ (lamelif)'i de katmak gereklidir. Kelimedede hece olarak 'lâ' okunan bu birleşik harf yazida yalnız bir harfmiş gibi değerlendirilir.

Harflerin bu biçimleri yazda büyük ölçüde değişikliğe uğrar. Yukarıdaki biçimler yalnızca birtakım harflerden sonra kelimedede son ses olmaları durumunda korunur.

Yazılış özelliklerine göre de harfler iki obekte toplanmıştır.

Şekil 1.1

Osmanlı Türkçesi
Alfabesi

ألفباء حرف‌لری

تۈركىدە اوچقۇز اوچ حرف واردر . اوئلاردە شونلاردر :

ث	ت	پ	ب	ا
د	خ	ح	ج	ج
س	ڙ	ڙ	ر	ڏ
ظ	ط	ض	ص	ش
ك	ق	غ	ع	ع
ن	م	ل	ڦ	ڪ
		ي	ه	و

Bitişen ve Bitişmeyen Harfler

Arap yazısının en önemli özelliği sağdan sola doğru yazılmasıdır. Harfler yazında sağdan sola doğru dizilirken kimi harfler kendisinden sonraki harfle bitişmez, yalnız durumunu korur. Kimi harfler ise önden ve sondan bitişir ve bunların yalnız biçimini değiştir; başta, ortada ve sondaki yazılış biçimleri küçük farklarla da olsa birbirinden ayırlır. Bu özelliklerinden alfabe harfleri **bitişmeyen harfler** ve **bitişen harfler** olmak üzere iki bölüm oluşturur. Yazı öğrenirken her şeyden önce hangi harflerin bitişen, hangi harflerin bitişmeyen harfler olduğunu bilmek gereklidir.

- a. *Bitişmeyen harfler*. Bunlar yazında yalnızca kendilerinden önce gelen diğer harflerle bitişir; içinde kendileri de yer almak üzere, sonra gelen harflerle ise bitişmez:

إِلِى, دَالِ, ڙَلِ, رِى, جِزِ, ڙِجِ, وَوَ, هَهِ.

Sonuncu harf ancak bir **ünlü** yerine kullanıldığı yerlerde bitişmez. Buna eski gramerlerde “**هâ-i resmiye** (= şékilce he)” denir.

- b. *Bitişen harfler*. Hem kendileriyle, hem kendilerinden önce ve sonra gelen öteki bütün harflerle bitişirler. Bu duruma göre, biçimleri özellikle başta ve ortada değişikliğe uğrayan harfler bunlardır. Bunlar, önceki harf bitişmeyen harfse baştaki şekliyle, bitişen harfse ortadaki şekliyle yazılır; sonda yer aldıklarında ise yalnız biçimlerine kavuşur:

بَ بَ، تَ تَ، ثَ ثَ، سَ سَ، حَ حَ، ڙَ ڙَ، شَ شَ، صَ صَ، ضَ ضَ، حَ حَ، دَ دَ، طَ طَ، زَ زَ، لَ لَ، ڦَ ڦَ، مَ مَ، نَ نَ، هَ هَ، وَ وَ، يَ يَ.

Bitişmeyen harfler: Eski gramerlerde bunlara ‘münfasıl harfler’ denmiştir.
Bitişen harfler: Eski gramerlerde bunlar da ‘müttesil harfler’ diye adlandırılmıştır.

Ünlü: Seslerin oluştuğu ses yolunun tamamen açık bulunduğu durumda alt çenemin, dilin ve dudakların hareketleriyle ağız boşluğununda şekeitenen seslerdir.

Aşağıda bitişmeyen harflerden sonra bitişen harflerin değişimlerinin alfabedeki sırasına göre ilk üçü yazılarak yazma örneği olmak üzere verilmiştir. Sağdan sola doğru yazmak gerektiğini unutmadan kalan bitişen harfleri ekleyerek siz de bu harflerle ilgili yazı çalışması yapınız: وَتَ رَبَابَ.

SIRA SİZDE

1

Harflerde Şekilce Benzerlikler

Bu alfabenin harfleri şekilce benzerlikleri bakımından da öbekleşirler. Bir öbek içinde yer alan harfleri diğerlerinden ayıran, üstlerine ve altlarına konulan bir, iki ya da üç noktadır. Aslında harflerin alfabeteki sırası da benzerlerin art arda gelmesiyle şekillenmiştir. Bu öbekler şunlardır:

ب be, پ pe, ت te, ث se.

ن nun ve ی ye harfleri de aşağıdaki tabloda (bak. Tablo 1.1) göreceğimiz gibi, başta ve ortadaki yazılış şekliyle bu öbekte yer alan diğer harflere benzer, dolayısıyla bu benzerlik yönüyle bu ikisini de bu öbek içine katmak doğru olur.

ج cim, چ çim, ح ha, خ hi;

د dal, ذ zel;

ر ri, ڙ ze, ڢ je;

س sin, ش šin;

ص sad, ض dad;

ط ti, ظ zi;

ع ayin, ڦ gayin;

ف fe, ڦ kaf.

Harflerin Bitişme Biçimleri

Alfabe konusundaki bu tanıtıcı ilk bilgilerden sonra, yalnızca kendilerinden önce gelen öteki harflerle bitişen harflerin ortak bitişme biçimleri ile hem kendileri, hem de kendilerinden önce ve sonra gelen öteki bütün harflerle bitişenlerin ise biçimce uğradıkları değişiklikleri bilmek, bu alfabeyle yazı yazabilmek ya da yazılmış bir yazıda harfleri tanımlamak açısından çok önemlidir.

Aşağıdaki tabloda yalnız bitişen harfler yer almaktadır. İlk sırada harflerin alfabeteki yalnız biçimleri, ikinci sırada öden ve sondan bitişen harflerin başta, ortada ve sondaki biçimleri, üçüncü sırada ise bunların birbirine ulaşmış biçimleri verilmiştir.

Tablo 1.1
Bitişen Harflerin Yalın,
Başta, Ortada, Sonda
ve Birbirine Ulaşmış
Biçimleri

Yalın biçimler	Sonda	Ortada	Başta	Ulaşmış biçimler
ب be	ب	ٻ	ٻ	ٻٻ
پ pe	ٻ	ٻ	ٻ	ٻٻ
ت te	ت	ٿ	ٿ	ٿٿ
ث se	ٿ	ٿ	ٿ	ٿٿ
ج cim	ج	ڱ	ڱ	ڱڱ
چ çim	چ	ڇ	ڇ	ڇڇ
ح ha	ح	ڱ	ڱ	ڱڱ
خ hi	خ	ڻ	ڻ	ڻڻ
س sin	س	سـ	سـ	سـسـ
ش šin	شـ	شـ	شـ	شـشـ
ص sad	صـ	صـ	صـ	صـصـ
ض dad	ضـ	ضـ	ضـ	ضـضـ

ط <i>ti</i>	ط	ط	ط	ططط
ظ <i>zi</i>	ظ	ظ	ظ	ظظظ
ع <i>ayin</i>	ع	ع	ع	ععع
غ <i>gayin</i>	غ	غ	غ	غضغ
ف <i>fe</i>	ف	ف	ف	ففف
ق <i>kaf</i>	ق	ق	ق	ققق
ك <i>kef</i>	ك	ك	ك	ككك
ل <i>lam</i>	ل	ل	ل	للل
م <i>mim</i>	م	م	م	مممم
ن <i>nun</i>	ن	ن	ز	ننن
ه <i>he</i>	ه	ه	ه	ههه
ي <i>ye</i>	ي	ي	ي	ييي

Bitişmeyen harflere gelince, daha önce de belirttiğimiz gibi, bunlar önceki harfe bitişir, ancak sonraki harfle bitişmez. Bunların bitişme biçimleri ortaktır. Aşağıda görüldüğü gibi, bitiştirme küçük bir ekleme çizgiyle sağlanır:

إ <i>elif</i>	إ
د <i>dal</i>	د
ذ <i>zel</i>	ذ
ر <i>r'i</i>	ر
ز <i>ze</i>	ز
ڙ <i>je</i>	ڙ
و <i>vav</i>	و
ه <i>he</i>	ه

Tablo 1.2
Bitişmeyen Harflerin
Yalın, Ortada ve
Sondaki Biçimleri

Başa, ortada ve sondaki biçimler, kendileriyle birleşmelerinde olduğu gibi, başka bitişen harflerle birleşmelerinde de olağan olarak bu değişik şekilleri korurlar. Aşağıdaki örneklerde bulunan noktasız harflere nokta koymak, noktalı olanların noktalarını değiştirerek on örnek yazınız:

فقط غيب جص تبر بت

SIRA SİZDE

El Yazısında Bitişmeyle İlgili Özel Durumlar

Birçok yazı türünden günlük hayatı en yaygın olan yazı *rik'a* denilen yazıyordu. Bu yazının harfleri çabuk yazmaya elverişli bir duruma getirilmiş; “diş” denilen çıkıntıları kaldırılmış, kimi harflerdeki iki nokta çizgiye, üç nokta da küçük bir ters *v'*ye (^) çevrilmiş, *nun* ve *kaf*'ın noktaları ise sonlarına eklenen birer çizgiciye dönüştürülmüştür. Bu arada bitişmeyen harfler bile bitişik yazılr biçimler kazanmıştır. Bunlar istenirse “hattat” deni-

len yazı ustalarından öğrenilebilir. Ancak el yazısıyla yazılmış bir metni okuyabilmek için bilinmesi gereken, özel biçimlerden çok, kimi harflerin bitişmelerindeki ortak biçimlerdir. Bunlardan başlıcaları şunlardır:

SIRA SİZDE

3

Aşağıda el yazısında bitişme ile ilgili özel durumları gösteren örnekler verilmiştir. Dikkatlice inceleyiniz.

آراباجي یابي يي فلايلى آيريلما اوچما اودونخى دالгин صاقين قانجە درهم محر تىز محمود اوكتوك ميراث ياغاجىنى

Osmanlı Alfabesi İşaretlerinin Latin Alfabesindeki Karşılıkları

Harfler seslerin işaretleri olduğu için her harf bir ses değerini karşılar. Bu değer bir sesin **ses yolunda** kazandığı niteliktir. Demek ki bir alfabetdeki her işaret ayrı nitelikteki bir ses içindir. Osmanlı alfabesi de böyledir. Aşağıda yalnızca Türkçe'nin sesleri bakımından değerlendirilmiş olarak her harfin bugünkü Latin asıllı alfabetimizin hangi harfine karşılık düştüğü gösterilecektir. Arapça'nın sesleri için kullanılan harflerin ses değerleri ile bunların Türkçe'deki söyleniş değerleri ise sonraki ünitede işlenecektir.

1. $\backslash elif$:
a. Kelime başında *e* harfini karşılar. **Hareke** denilen yardımcı işaretler kullanıldığından başta *i*, *i*, *o*, *ö*, *u*, *ü* ünlüler için de kullanılmıştır. Ancak bu durumda kendisi harekelerin konulduğu yeri göstermek için kullanılmış bir dik çizgiden başka bir şey değildir, demek ki bir ses değeri taşımaz.
- b. Bir ünsüz ses işaretinden sonra hecenin kurucu ünlüsü yerindeki *a* sesinin karşısındır. , vav ve ç ye önündeki özel durumu ünlüler incelenirken ele alınacaktır.
2. $\text{ç} be = b$
3. $\text{ç} pe = p$: Bu harf Türkçe ve Farsça'daki ortak sesin işaretidir. Arap alfabetesine sonradan eklenmiştir.
4. $\text{ç} te = t$
5. $\text{ç} se$: 'Peltek se' diye anılan bu ses yalnız Arapça kelimelerde bulunur.
6. $\text{ç} cim = c$
7. $\text{ç} çim = ç$
8. $\text{ç} ha$: Yalnız Arapça kelimelerde bulunur.
9. $\text{ç} hi$: Türkçe kelimelerde, bugünkü konuşma dilimizde bulunmayan, ancak Anadolu ağızlarında duyulan bir sesin işaretini olarak kullanılmıştır. Bu harf kalın sıradaki kelimelerimizdeki **tonsuz** art damak ünsüzünün (**bakmak**'taki *k*'lar gibi) süreklileşmesinden doğmuş bir sestir. Özel değer gösteren bir sesin işaretini olarak Arapça'da ve az sayıdaki Farsça kelimede de yer alır.
10. $\text{ç} dal = d$
11. $\text{ç} zel$: 'Peltek ze' diye adlandırılmıştır. Arapça'ya özgü bir sesin işaretidir. Bununla birlikte XIV.-XV. yüzyıl metinlerinde kimi Farsça kelimelerde de geçer.
12. $\text{ç} ri = r$
13. $\text{ç} ze = z$
14. $\text{ç} je = j$: Bugünkü Türk alfabetesinde yer alan bu harf, Türkçe'nin kökten gelen bir sesine karşılık değildir. Batı dillerinden alınma kelimelerdeki belli bir sesin işaretidir. Bu ses Farsça'da da bulunduğuundan Fars alfabetesi yoluyla Osmanlı alfabetesine de girmiştir.
15. $\text{ç} sin = s$
16. $\text{ç} şin = §$
17. $\text{ç} sad = s$: Arapça'ya özgü bir sesin işaretidir. Türkçe'nin kalın sıradan kelimeerde $\text{ç} sin$ yerine kullanılmıştır.
18. $\text{ç} dad$: Arapça'ya özgü bir sestir; dolayısıyla yalnızca Arapça'dan alınma kelimelerde geçer.
19. $\text{ç} ti = t$: Arapça'ya özgü bir sesin işaretidir. Birkaç Farsça kelimede de karşılaşılır. Türkçe'nin kalın sıradan kelimelerinde $\text{ç} te$ ve $\text{ç} dal$ yerine de kullanılmıştır. Daha çok kelime başında görülen bu kullanım sesin **tonlu** ve **tonsuz** okunması konusunda farklı değerlendirmelere yol açmıştır.
20. $\text{ç} zi = z$: Arapça'ya özgü bir sesin işaretidir. Kalın sıradaki birkaç Türkçe kelimede

Ses yolu: Gırtlağın ortasında bulunan ses dudaklarından başlayıp dudaklara ve burun deliklerine uzanan yoldur.

Hareke: Arapça'da kısa ünlülerini göstermek üzere kullanılan yardımcı işaretlere verilen addır.

Tonlu: Bir ünsüz sesin rengini belirleyen gürültünün gırtaktan gelen havaya birlikte oluşan niteliğine denir.

Tonsuz: Bir ünsüz sesin yalnızca gürültü olarak duyulma özelliğine denir.

j ze yerine kullanılmıştır.

21. *ع aym*: Arapça'ya özgü ünsüz bir sesin işaretidir, demek ki yalnız Arapça asilli kelimelerde karşılaşırlar.
22. *غ gayin = g, ğ*: Türkçe'nin kalın sıradan kelimelerindeki tonlu art damak ünsüzü-nü karşılar. Bugünkü alfabemizde, biri süreklişen (yumuşayan) değerini karşılayan iki ayrı işaretin bulunmaktaadır.
23. *ف fe = f*
24. *ڦ kaf = k*: Üç dilde ortak bir sesin işaretidir. Türkçe'nin kalın sıradan kelimelerin-deki tonsuz art damak sesine karşılıktır.
25. *ڻ kef = k, g, ğ, n*: Türkçe'nin tonlu ve tonsuz iki ön damak sesi ve tonlu olanının süreklişmış değeriyle yine bir damak sesi olan ve genizsi özellikle ayrılan bir sesi karşılamaktadır. Farslar *g'yi* *k'den* ayırmak için bu harfi 'keşide' denilen çizgisini ikiyleerek yazmışlardır: ڻ ڻ. Bu iki çizgili biçimde kimi ilk dönem Türkçe metinlerinde de yer verilmiştir. Öte yandan Türkçe'nin **genizsi n** sesini ayırt etmek için de, kimi metinlerde üstüne üç nokta ڻ ڻ konulmuş bir ayrı biçim kullanılmıştır.
26. *ڻ lam = l*
27. *ڻ mim = m*
28. *ڻ nun = n*
29. *ڻ vav = v*: Bu harf Türkçe kelimelerde aynı zamanda dört ayrı ünlü sesimiz için kullanılmıştır. Aşağıda ünlüler konusu işlenirken ele alınacaktır.
30. *ڻ he = h*
31. *ڻ ye = y*: Bu harf de Türkçe kelimelerde aynı zamanda iki ünlü ses için kullanılmıştır. Biraz sonra görülecektir.

Genizsi n: Bugün olağan n sesine dönümüş olan bir geniz sesi. Ağzılarda yaşamaktadır.

SIRA SİZDE

4

Bugünkü alfabemizdeki karşılıklarına göre Türkçe'nin ünsüz seslerini karşıyan Osmanlı Alfabesi'ndeki harfler hangileridir?

SIRA SİZDE

5

Osmanlı alfabetesinde Arapça, Farsça ve Türkçe kelimelerde ortak kullanılan ünsüz harfleri yazınız.

SIRA SİZDE

6

Osmanlı alfabetesinde bilhassa Arapça'ya özgü kelimelerde kullanılan ünsüz harfleri yazınız.

Yardımcı İşaretler

Arap alfabetesine dayanan eski Osmanlı alfabetesinin, tanıkımız harfler dışında, yardımcı işaretleri de vardı. Arapçada özellikle *Kur'an*'da kullanılmış olan bu işaretlerin en önemlileri kısa ünlü işaretleridir. **Hareke** denilen bu işaretlere Türkçe metinlerde özellikle XVI. yüzyıl sonlarına kadar geniş ölçüde yer verilmiştir:

1. *— üstün,*
2. *— esre,*
3. *— ötrü.*

Üstün, Türkçe kelimelerde *a, e* ünlüleri için, esre *i, i* ünlüleri için, ötrü ise *o, ö, u, ü* ünlüleri için kullanılmıştır.

Üstünün bir de 'iki üstün' denileni vardır: *—*. Türkçe kelimelerde bu işaretin özellikle kimi ilk dönem metinlerinde ayılma durumu ekinin yazılışında kullanılmış olduğu görüldür: *ــ (-dan/-den)* gibi.

Diger yardımcı işaretler ise şunlardır:

1. — med
2. — şedde,
3. — cezm.

Med Arapçada ünlü uzunluklarını göstermek için kullanılmış bir işarettir. Türkçe'de, kelimedeki ön ses olan *a* için *ı* *elif*'üzerine konulmuştur. Alfabe'ye katılan bu yeni işaret 'medli elif' diye anılır: *لـ*.

Şedde Arapçada kelime içinde yan yana gelen ve tek harf olarak yazılan bir ünsüz sesi iki kez okutmak için kullanılmış bir işarettir. Türkçe, kelimelerin yazımında bu işaret kullanılmamış, harf iki kez yazılmıştır: *بـلـ*: *belli* gibi.

Cezm Arapçada bir ünsüz sesin **harekesiz** okunduğunu, demek ki hecenin kapalı olduğunu gösteren işarettir. Türkçe metinlerde de aynı amaçla, yani kapalı hecelerde heceyi kapayan ünsüz ses işaretini üzerine konmuştur.

Harekesiz: Buna eski gramerlerde 'şakin' adı verilmiş, söz konusu işaret de 'sükün işaret'i diye adlandırılmıştır.

Türkçe'nin Ünlü ve Ünsüz Seslerinin Yazılışları

Yukarıda alfabe işaretlerini tanıtmak için koyduğumuz küçük açıklamaların anlaşılması olacağı gibi, Türkçe'nin sesleri için bu alfabetin ancak belli işaretleri kullanılmıştır. Burada bu konu ele alınacak, dilimizin seslerini göstermek için kullanılmış işaretlerle ilgili tamamlayıcı açıklamalar verilecek ve bu alfabetin Türkçe'nin seslerini karşılamakta ne derece elverişli olduğu konusuna ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Ünlülerin Yazılışı

Türkçe'nin ünlü seslerini yazıya geçirmekte bu alfabe çok yetersiz kalmıştır. Bu yetersizlik aynı işaretin birden çok ses için kullanılmış olmasından kaynaklanır.

Dilimizin sekiz ünlüsi için şu dört işaret kullanılmıştır:

ı elif, *ı vav*, *ـ he*, *ـ ye*.

Bunlardan *ı elif* ve *ـ he* *a*, *e* ünlülerini, *ـ ye* *i*, *ـ ü* ünlülerini göstermek içindir.

Türkçe kelimelerde bir ünlünün yazılışı kelimenin başında (ön ses), içinde (iç ses) ve sonunda (son ses) olmasına göre değişebilir. Bunun yanında, ilk hecede ya da sonraki hecelerde bulunup bulunmamasına göre de harfle belirttilip belirtilmemek gibi ikili durumlar söz konusu olabilir. Bu durum başlangıçta Türkçe ünlülerin yazılışı için açık ve kesin kurallar konmamasından ya da zaman içinde bu türlü kurallar oluşmamasından kaynaklanmaktadır, bu da bu yazımı yeni öğrenmeye başlayanlar için zorluklara yol açmaktadır.

Aşağıda her ünlü için kullanılmış olan birden çok yazılış biçimini örneklerle gösterecektir. Ancak bunlar yine de son dönem yazımı ile ilgili yaygın kazanmış biçimlerdir. Eski dönem metinlerinde değişik yazılış biçimleri bulunur. İleride bunlara da değinilecektir.

1. *a* ünlüsünün yazılışı. Kelime başında, içinde ve sonundaki yazılışları bakımından kurallı değildir, çeşitlenmiştir:

- Kelime başında ön ses olarak bu ünlü çoklukla *ı medli elif* ile yazılır:
ـ at, *ـ ay* gibi.

Bununla birlikte metinlerde *elif*'in yalnız, demek ki medsiz biçimyle yazıldığı örneklerle de karşılaşılır:

ـ الـ alay, *ـ اـ at* gibi.

- Kelime içinde iç ses olarak yazılması farklılıklar gösterir:
  - a. Kelime tek heceliyse *ı elif* ile gösterilir:

ـ بالـ bal, *ـ دارـ dar* gibi.

- b. Kelime iki heceliyse ve her iki hecenin ünlüsü *a* ise:
- ba. Her iki hecede de ١ elif ile yazılır:
بَاتَاقْ *batak*, يَابَانْ *yaban* gibi,
  - bb. Yalnızca ikinci hecedeki *a* sesi için bu işarette yer verilir:
بَتَاقْ *batak*, سَكَالْ *sakal* gibi.
  - c. İki heceli kelimenin yalnızca ilk hecesinde *a* varsa yazılır:
طَانِقْ *tanik* gibi.
  - d. İkiden çok heceli kelimelerde ikinci hecedeki yazılışı üç türlüdür:
    - da. ١ elif kullanılır: يَازِمَادِمْ *yazmadim*,
    - db. ٤ ٥ *he* ile yazılır: يَازِمَدْ *yazmed*,
    - dc. İşaret kullanılmaz: يَازِمَدْ *yazmed* gibi.
- Kelime sonunda ise iki ayrı işaretle yazılır:
    - ١ elif ile: يَارَا *yara*, قُلَا *kula*,
    - ٤ ٥ *he* ile: يَارَا *yara*, بَاجَهْ *baca*, اوْطَهْ *oda* gibi.
- 2. e ünlüsünün yazılışı.** Belli bir kurala bağlı değildir.
- Kelime başında ١ elif ile yazılır. Bu yaygın kullanım yanında, daha az olmak üzere, “hemzeli elif” denilen işaretle de (اْ) yazılmıştır: اْت et gibi. Harekeyle gösterildiğinde üzerine konulan — üstün için dikine bir çizgi değerindedir: ١ .
  - Kelime içindeki yazılışı da kurallı değildir:
    - a. İlk hecede harfle gösterilmmez:
كُلْ *ses*, كَسْ *kes* gibi.
    - b. İkinci ve sonraki hecelerde kök ve gövde sesi olarak:
      - ba. Gösterilmmez:
كَلْبَكْ *kelebek*, إِسْتَدَى *istedi*, إِلْدَى *eledi* gibi,
      - bb. ٤ ٥ *he* ile yazılır:
بَزْدَكْ *bezek*, دِيلَهْدَى *diledi* gibi.
  - Kelime sonunda her zaman ٤ ٥ *he* ile yazılır:
كَچَهْ *tepe* كَچَهْ *keçe* gibi.
- Bu ünlünün yapım ve çekim eklerindeki yazılışı daha düzenlenidir. Bunlar 2. ve 3. üniteerde tek tek ele alınacak, her ekin yazılışı orada gösterilecektir.
- Bir öbek Türkçe kelimede bugünkü söyleyişe göre *e* olan ses, *i* sesinin işaretti ile, yanı ڦ ڻ ile yazılmıştır:
دَعْكْ	<i>demek</i>
اَيْرِمَكْ	<i>ermek</i>
اَيْلَ	<i>el</i>
اَيْلَچِي	<i>elçi</i>
اَيْتَمَكْ	<i>etmek</i>
اَيْرَتَهْ	<i>erte</i>
كَيْجَهْ	<i>gece</i>
وَيْرِمَكْ	<i>vermek</i>
- Bu durum sesin değerindeki değişimelerle ilgilidir ve Türkçe'nin tarihî ses bilgisi üzerindeki çalışmaların belli başlı konularından biridir.
- 3. i ve ı ünlülerinin yazılışı.** Türkçe'nin ses değerleri farklı bu iki ünlüsünü göstermekte de bu alfabe yetersiz kalmıştır.
- Kelime başında iki ses arasında ayırmaksızın iki türlü yazılmıştır:
    - a. ١ elif ile:
اَلْ *il*, اَسْسِرْ *issiz*, اَصْرَمْقَ *isirmak*, اَصْلَاقْ *islak*,

b. *elif+ye* ile:

ايل *isi*, ايل *isi* gibi.

- Kelime içindeki yazılışı da düzensizdir.

İlk hecede:

- Çoklukla ünsüz sesin harfi önünde *z ye* ile gösterilir:

كير *kir*, كير *kir* gibi,

- Harf işaretti kullanılmaz:

بر *bir*, يل *yıl*, شمدى *şimdi*, صجرامق *sıçramak* gibi.

İkinci ve sonraki hecelerde de aynı düzensizlik görülür:

- z ye* ile gösterilir:

سيليلك *silik*, ايليق *ılık* gibi.

- Harf işaretti kullanılmaz:

كل *gelir*, آليم *alm* gibi.

- Kelime sonunda *ى ye* ile yazılır: يكى *kishi*, باشى *yeni*, باشى *başı* gibi.

Bu iki ünlüyü karşılayan *ى ye*'nin Türkçe ve alıntı kelimelerde aynı zamanda ünsüz bir sesi karşılaşmasıyla ilgili durum ve aruz vezninin uygulanması ile ilişkisi ileride değerlendirilecektir.

4. **Yuvarlak ünlülerin yazılışı.** Türkçenin dört yuvarlak ünlüsi (*o, ö, u, ü*) için Arap harfli eski Türk yazımında başlangıçtan beri biri harf, diğeri hareke olmak üzere iki işaret kullanılmıştır. Bunlardan harf olanı *vav*, hareke olanı ise *ötrü*'dür.

و *vav*, aynen *i*, *i* için kullanılan *ى ye* gibi, aynı zamanda hem alıntı kelimelerde uzun ünlüler için, hem de üç dilde birden ünsüz *v* sesi için kullanılmıştır. Bu durum bu seslerin tarihî gelişimini ve geçirdikleri değişiklikleri izlemeyi imkânsız kılmıştır. Bu yüzden denilebilir ki, Arap asıllı alfabenin Türkçe sesleri karşılaşmak açısından en yetersiz kaldığı nokta budur. Kelimelerdeki dört yuvarlak ünlü yerine kullanıldığında و *vav*'ın yazılışı belli bir düzene ve kurala bağlı değildir.

- Kelime başındaki yuvarlak ünlüler çoklukla او *o* gibi yazılır:

وق *ok*, اوڭ *ön*, اون *un*, اوزوم *üzüm* gibi.

- Kelime içinde iç ses olarak yazılışı kararsızdır:

- İlk hecede çoklukla و *vav* ile yazılır:

قولاق *kol*, بوز *göz*, بوز *buz*, قوجاق *kucak*, دوز *kulak*, دوز *düz* gibi.

Tek heceli kelimeler için bu yazılış hemen hemen kurallıdır. Birden çok heceli kelimelerde ikinci ve sonraki hecelerin de yuvarlak ünlü taşıması hâlinde, ilk hecede yazılmayabilir:

بيوك *büyük*, بچوق *buçuk* gibi.

- Türkçe kelimelerin ikinci ve sonraki hecelerinde yalnız *u*, *ü* bulunabilir, bunlar çoklukla و *vav* ile yazılır:

قاپوچ *kabuk*, بويون *boyun*, بوينوز *boynuz*, اوستون *üstün* gibi.

Kimi zaman yazılmadığı da olur:

يابوز *yavuz*, بولوش *buluş* gibi.

- Kelime sonunda bu seslerin yazılışı oldukça düzensizdir. Osmanlı Türkçesi döneminde yüzyillara göre farklılık gösterdiği gibi, aynı yüzyılda yazılmış bir metnin içinde de farklı yazılışlarla karşılaşılır. Çoklukla و *vav* ile gösterilir:

قويو *koyu*, قويو *kuyu*, قوطو *kutu* gibi.

Bununla birlikte aynı kelimelerde bu sesler *ى ye* ile yazılmış olarak da görülür:

. قويي قوطى .

SIRA SİZDE

7

قط - قوطو *kutu* gibi anlamlı kelimelere dönüştürünüz: **قش**, **در**, **بل**.

Ünsüzlerin Yazılışı

Türkçe'nin ünsüz seslerinin bu alfabetin hangi harfleriyle karşılandığını yukarıda görmüştük. Burada, Arap dilinin farklı ünsüz seslerinin değerlerini yansitan kimi işaretlerin Türkçe kelimelerin yazımında kullanılmış olanlarına ve kullanılma sebeplerine kısaca değinilecektir.

Once şu önemli noktanın altını çizelim: Bu harflerin Türkçe kelimelerde kullanılmış olmasının bunların gerçek ses değerlerinin Türkçe'ye geçmiş olmasıyla ilgisi yoktur. Örneklerden de anlaşılacağı gibi, bu harfler aslında Türkçe kelimelerde ünlülerin kalınlık-incelik değerlerini gösteren işaretler olarak kullanılmıştır; başka bir deyişle **sıra** belirleyici harflerdir. Aslında bunlar söyleşisini özellikleri bakımından Arapça'da bir öbek oluştururlar ve söyleşileri sırasında dil damaya doğru yükseldiğinden 'yükseltilmiş harfler' (müsta'liye harfleri) adını alırlar: **خ** *hi*, **ص** *sad*, **ض** *dad*, **ت** *ti*, **ظ** *zi*, **ڦ** *gayin*, **ڻ** *kaf*.

İki damak sesini karşılayan **ق** *kaf* ve **ڧ** *kef* Türkçe kelimelerde, özellikle de birçok ekin yazılışında yer aldığı için ünlü değerlerini belirlemek açısından çok önemli harflerdir. İşte aralarında bu iki işaretin de bulunduğu yukarıdaki öbekte yer alan **ص** *sad* ve **ڜ** *ti* da aynı amaçla, kalın sıradan kelimelerde Türkçe'nin *s* ve *t* sesleri için kullanılmışlardır. Böylece **سـ** *sin* ince sırayı, **صـ** *sad* kalın sırayı; **تـ** *te* ince sırayı, **ڜـ** *ti* kalın sırayı belirler. Türkçe kelimelerin doğru okunması için yarar sağlayıcı bu kullanım, ne yazık ki, **قـ** *kaf* ve **ڧـ** *kef* gibi kurallaşıp yaygın kazanamamış, belli örneklerle sınırlı kalmıştır:

طـ *tat*, طـاطـقـ *basmak*, طـاصـقـ *saç*, طـاصـقـ *islak*, طـاصـقـ *sağ*, طـاصـقـ *sicak*, طـاصـقـ *su*, طـاصـقـ *صـيـحـاقـ*, طـاطـقـ *tavuk*, طـاطـقـ *taş*, طـاطـقـ *toynak*, طـاطـقـ *kanat* gibi.

ـدـ *dal* harfinin de yanındaki ünlünün niteliğini tanıtmaya elverişli olmaması yüzünden, **ـتـ** *ti* kimi zaman kalın ünlüye işaret olmak üzere **ـدـ** *dal* yerine de kullanılmıştır:

طـوغـرـوـ *dış*, طـوغـرـوـ *doğdu*, طـوغـرـوـ *ve* طـوغـرـوـ *ve* طـوغـرـوـ *dış*, طـوغـرـوـ *ve* طـوغـرـوـ *doğru* gibi.

İste **ـتـ** *ti*'nın hem **ـتـ** *te*, hem de **ـدـ** *dal* yerine kullanılması yüzünden birçok kelimedede bu harfin gerçekte hangi sesi gösterdiği konusunda ortaya bir değerlendirme sorunu çıkmıştır. Türkçe'de ses değişimleri arasında önemli bir yeri olan *t*'den *d*'ye geçiş, metinlerdeki bu tür örneklerde dayandırıldıktan, henüz çözülmemiş bir problem olarak dilcilerin önünde durmaktadır. Bu konu ikinci üitede yeniden ele alınacak, ayrıntılı bir değerlendirme yapılacaktır.

Aynı öbekte yer alan **ـزـ** *zi* da aynı amaçla, yani kelimedede kalın ünlüyü tanıtmak için kullanılmış bir harftir, ancak örnekleri çok sınırlıdır: **ـقـاظـ** *kaz* gibi.

Ünsüz sesler ve onları tanıtan harflerle ilgili bu bilgiler, ünlü ses işaretleri ile birlikte, Türkçe kelimeleri okuyabilmek ve doğru yazabilmek için bilinmesi gereklidir.

SIRA SİZDE

8

Aşağıda Türkçe'nin bütün ünlü ve ünsüzlerinin içinde yer aldığı bir öbek kelime verilmiştir. Bunları işlenen konuların uygulaması olmak üzere yazmaya çalışınız.

abla, ayva, batak, bağ, patlak, pirpir, tarla, taş, ileri, taşı, cırlak, cırtlak, çocuk, çalış, çıkış, dışarı, dağ, zipir, sis, süs, sağlam, saç, sığır, katık, fisil fisil, efe, of, öğren, eksilt, kişi, keşkek, emek, emmek, um, un, in, bin, ne, var, ver, vur, ev, davar, izle, iste, işle, ye, yaş, ari, kuru, deri, begüm.

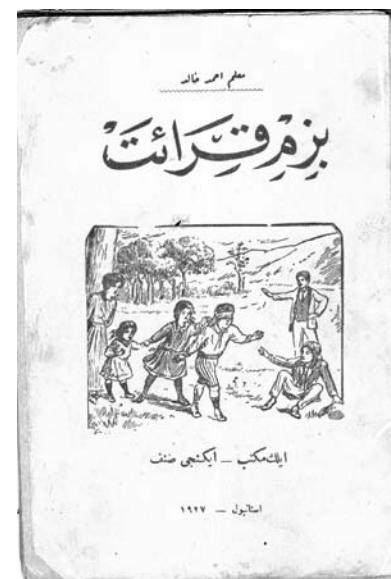
Osmanlı Alfabesi Üzerine Kısa Değerlendirme

Osmanlı alfabetesinin kaynağı Arap alfabetesidir. Farslar tarafından tek noktalı üç harfinin ikişer nokta eklenderek üç noktalı harfler biçimine sokulmasıyla genişletilmiş olan bu alfabe bize o yoldan gelmiştir. Başlangıçta Türkçe için gerekli olanların seçilip alınması ve yapılacak eklemelerle geliştirilmesi o günün şartlarında mümkün olmamıştır. Bu alfabe, yukarıda gördüğümüz gibi, Türkçe'nin ünsüzlerini karşılayacak işaretler bakımından yeterli olmuş, ancak ünlü sistemini yansıtabilme imkânları açısından son derecede yetersiz kalmıştır. Özellikle kalın-ince, düz-yuvarlak denklikleriyle Türkçe'nin ahenkli ses düzenini kuran ünlülerini aktarabilmek bu alfabeyle hiçbir dönemde söz konusu olamamıştır. Yukarıda gördiğimiz gibi, zaman içinde Arapça'nın farklı sesleriyle ilgili işaretlerini de kullanarak yapmak istenen düzenlemeler de verimsiz kalmış, Türkçe'nin ses düzeninin tarihî gelişim sürecindeki durumunu yansıtmaya yarayacak sistemli bir yapıya dönüşmemiştir. Öte yandan Arapça ve Farsça'dan alınma kelimelerin Türkçeleşme süreçleri, değişimler zamanında büyük ölçüde yazılışa aktarılmadığı için, izlenemez durumda kalmış, daha sonra ele alacağımız bu mesele Osmanlı Türkçesi'nin bir karma dil görüntüsü kazanmasına yol açmıştır. Bununla birlikte bu durum arınma döneminde oldukça yararlı olmuş ve günlük dile inip de halklilaşamamış, üst seviyedeki edebiyat dilinde yabansı kalmış kelimeler ile gramer biçimleri kendiliğinden ve kolayca tasfiye edilmiştir. Yabancı asıllı kelimelerin yabansı yönleri ile bunların Türkçeleşme sürecinde geçirdikleri başlıca değişimler ikinci ve üçüncü ünitelerde ele alınacaktır.

YAZI TÜRLERİ

Bugünkü Latin asıllı alfabenin kabulüne kadar yüzyıllarca kullanılmış olan yazımız, Arap alfabetesine dayanır. Araplar, İranlılar ve Türkler tarafından kullanılmış olan bu alfabenin işaretleriyle şekillenen yazı, tarih içinde işlenmiş, geliştirilmiş ve çeşitlenerek çok sayıda yazı türü ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında en eskisi özellikle *Kur'an* yazmakta en çok kullanılmış bir yazı türü olan **nesihtir**. Bu yazı ayrıca, dini kitaplar başta olmak üzere, her türlü kitabın yazılmasında ve çoğaltılmrasında XVII. yüzyıla kadar Türkler tarafından tercih edilen bir yazı türü olmuştur. Çoklukla yardımcı yazı işaretlerinin kullanıldığı bu yazının harfleri düzgün, açık seçik, dolayısıyla okunaklıdır. Türklerde bu yazının ilk büyük ustası Şeyh Hamdullah, ikincisi ise Hafız Osman'dır. Matbaanın kullanılmaya başlamasından sonra dizgi için hazırlanan harf kalıpları bu yazının ustaları tarafından yazılmış harflere dayanır.

Şekil 1.2

1927'de yayımlanmış
Bizim Kırâat adlı
ilkokul 2. sınıf okuma
kitabının kapak
sayfası.

Şekil 1.3

Kâtip Çelebi'nin
Takvîmî't-Tevârih
adlı eserinden nesih
örneği.

Çok kullanılmış bir yazı türü de **sülüstür**. Nesihe çok benzer; ancak harfleri daha büyük ve çizgileri kalındır. Harflerin başları, gözleri, ağızları ve dişleri daha belirgin ve gelişmiş bir biçim kazanmış, daha derli toplu bir görünüşe bürünmüştür. Nesih gibi **harekeli olan bu yazda harekeler daha açiktır ve özgürce** çizilmiştir. Düz bir hat oluşturacak biçimde yazıldığı gibi, daha çok yazanın zevkine ve estetik ilhamına göre yazıya türlü biçimler verilir. İstiflenen yazda kalan boşluklar birtakım şekillerle doldurulur. Bu yazının da en ünlü ustaları Şeyh Hamdullah ve Hafız Osmandır. Levhalarla ve bilhassa kitap ve son dönem dergi kapaklarında çok kullanılmıştır. Aşağıda bu yazının güzel bir örneği verilmiştir.

Şekil 1.4

Târih-i Edebiyât-ı
Osmaniyye adlı
kitabın kapağından
sülüs yazı örneği

Eskilik bakımından üçüncü yazı türü **talik**'tir. Bu yazının başlıca özelliği harflerin eğik yazılması, kuyruk kısımlarının uzatılmasıdır. Aslında sülüsten geliştirilmiştir. Bu yazı türü de Osmanlılar döneminde Türkler tarafından işlenip yeni bir güzelliğe büründürülmüş, özellikle Yesarî-zâde elinde estetik yönden en olgun seviyeye çıkarılmıştır. Osmanlı taliki İran talikinden çarpıcı biçimde farklıdır, bu yüzden İranlılar Türk talikine **nestalik** adını vermişlerdir. Kitap yazmakta da kullanılmış olan bu yazda hareke kullanılmazdı.

Şekil 1.5

Necmeddin Okyay'dan
icazet alan merhum
Prof.Dr. Ali
Alpaslan'ın icazetli
talebelerinden Prof.
Dr. Ahmet Atilla
Şentürk'ün talik
yazı örneği (Kula
kul oldum aman
kurtarınız.)

Bu üç yazı yanında söz edilmesi gereken bir yazı türü de oldukça geç bir tarihte ortaya çıkmış, **rîk'a** adı verilen türdür. Zamandan tasarruf ihtiyacından doğmuş, günlük işlerde kullanılan, çabuk yazmaya elverişli bir yazı idi. Bu yazda, daha önce kısaca dejindiğimiz gibi, şekillerin ayrıntıları yok edilmiş; sülüs yazındaki eliflerin ucunda bulunan saçaklar (zülfeler) düşmüş, gözlü harflerin gözleri kapatılmış, dişli harflerin dişleri düzlenmiş, iki noktalar çizgiye, üç noktalar ters v'ye dönüştürülmüş, eğri çizgiler düzleşmiş, ya da *şin* ve *nur*'da olduğu gibi, kırılarak köşeli duruma getirilmiştir. Bu yazıyı kullanan, sanat kaygısı gütmezdi, amacı hızla ve bir an önce yazacağına kâğıda dökmekti. Bununla birlikte bu yazının da güzel ve güzel yazanları vardı. Tanzimat dönemi paşalarından Âli Paşa ve Fuat Paşa'nın yazdıkları rîk'anın çok güzel olduğu ve bu yazıya yeni bir üslup kazandıran hattat İzzet Efendi'nin onların yazılarını inceledikten sonra gerekli gördüğü ekleme ve düzeltmelerle bu yeni üslubu geliştirdiği söylenir. Osmanlıların resmi yazısıydı. Günlük yazışmalarda ve haberleşmelerde kullanılmış, her okur yazarın öğrendiği ve kullandığı bir yazı türü olmuştur. Özensiz, çabuk yazılmış olanını okumak oldukça güçtür. Rîk'a yazısının iri ve büyük yazıları yoktur. Bununla birlikte, aşağıda güzel bir örneğini göreceğiniz gibi, kitap başlıklarında ve ilanlarda, biçimce herhangi bir değişiklik göstermeyen, yalnızca boyutça büyütülmüş olarak kullanılmıştır.

Sekil 1.6

Hattat Kemal
Batanay'ın rıka
yazısıyla İstiklal
Marşı.

استقلال مارشی

قهرمان اور دومنہ

قورقاں سو نمر بونسقادر و بوزن آل سانچاں،
سو نمہ دن بور دملک او سندہ تو تہ ان صون او بھاں،
او بنم سلتمان پلیدیز بیدر بارلا بامن،
او بند ر او بنم سلتمانکار آنجاں؛

جا عما فور بان او لا یم ھمہ کی ای نازلی لھلال،
قهرمان عرقہ برکول نہ بونست بوجھال،
ٹھا او لاز دوکولر قاندر مز صوڑا احلال،
ھفیدر حلقہ طا بان سلتمان استقلال؛

Şekil 1.7

Rik'a Alfabesi

ألفباء حرف‌لری

نورگىدە اونۇز اوجىح حىرىف دارد. اونىدە شۇنىڭدىر:

ئ	ئ	ئ	ب	ا
د	غ	ع	ع	ع
س	ئ	ز	ـ	ذ
ظ	ط	ص	ص	ـ
ك	ئ	ف	غ	ع
ئ	م	ل	ك	ك
		ئ	غ	و

Özet

Osmanlı Türkçesi'nin Türkçe'nin hangi tarihî dönemi olduğunu açıklayabilmek.

Osmanlı Türkçesi XIII. yüzyıldan sonra Anadolu'da gelişmeye başlayan bir yazı dilinin ikinci dönemine verilen addır. Bu dönem tarih olarak XVI-XX. yüzyılları içine alır. "Eski Osmanlıca", "Eski Türkiye Türkçesi", "Eski Anadolu Türkçesi" gibi adlar verilmiş olan önceki dönemde bu yazı dilinin emekleme ve gelişme dönemiştir. Bir yandan devlet dili, öte yandan ise edebiyat dili olarak bu yüzyıllarda büyük bir gelişme göstermiş, çok zengin anlatım imkânları kazanmış olan bu dil iki Doğu dilinden, Arapça ve Farsça'dan çok miktarda kelime, ayrıca gramer şekilleri almış, karma bir dil görüntüsüne bürünmüştür. Ancak bu görüntü dilin üst seviyede kullanılmıştır. Okumuş, kültürülü, sanatsever bir sınıfın edebiyat dili olarak geliştiği bu üst seviyeli dil, aslında hiçbir zaman konuşma dili yerine geçmemiştir. Bu yüzyıllarda da önceki dönemde olduğu gibi, Oğuz boylarının konuşma diline dayanan bir halk dili ve edebiyatı var olmuş, ancak bu dil de kendi yatağında gelişip değişerek sokak diline göre farklılaşan bir şehirli diline dönüşmüştür. İşte Osmanlı Türkçesi denildiği zaman anlaşılması gereken bu iki seviyede var olmuş ve gelişmiş olan dildir.

Yazı ve yazım arasındaki ilişki ve farkı ayırt ederek, Osmanlı Türkçesi yazımıyla ilgili ön bilgileri sıralayabilmek.

Yazı bir dilin alfabetesini oluşturan harflerle yardımcı kimi işaretleri de kullanarak bilgi, düşünce ve duyguları anlatmanın aracıdır, bir işaretler sistemidir. Bu işaretler dilin konuşma seslerini ortalama değerlerle aktarır. Zengin ses çeşitlerini göstermekte hiçbir zaman yeterli olamaz. Bunun yanında dilde zaman içinde meydana gelen ses değişimlerini aktarmak bakımından da yetersiz kalır; çünkü alfabeler gerçekten değişiklikle uğratılamaz, tek şekilliliğe eğilimlidir. Yazım ise, alfabenin uygulamasıdır. Bir dilin değişik ses örüllerinden oluşan birimlerinin donuklaşmış biçimlerini aktarmaya yarar. Bu aktarma işlemi yapılırken ortak ve gelenekleşmiş biçimler kullanılır. Birtakım yardımcı şekillerle de desteklenen bu uygulama anlatılmak istenenin doğru olarak algılanmasını sağlamak amacını güder.

Osmanlı Türkçesi alfabetesini, bu alfabetin harflerinin yazındaki biçimlerini tanıyalabilmek.

Osmanlı Türkçesi alfabetesi Arap asıllı bir alfabe olup İranlıların yaptığı birkaç katkıyla şekillenmiş ve Türkler tarafından bu şekilde kabul edilmiş bir alfabetdir. Bu alfabetin harfleri yazda biçim değiştirir. Türkçe'ye uygulanmasında özellikle ünlü seslerin karşılanması açısından yetersiz kalmış, Türkçe kelimelerin yazılışında uyulan belli kurallar bulunmadığından farklı yazılış biçimleri söz konusu olmuştur. Bu ünitede verilen bilgiler daha çok Türkçe'nin seslerini karşılama açısından alfabetin değerlendirilmesine dayanmaktadır.

Başlıca yazı türlerini görerek, Türkçe yâlmâ kelimeleri yazabilmek ve okuyabilmek.

Arap harfleri ile yazılan yazı zaman içinde geliştirilmiş, işlenmiş ve birçok yazı türü ortaya çıkmıştır. Buna bir kısmı süsleme amaçlı olarak geliştirilmiştir. Başta Kur'an metni olmak üzere daha çok dinî kitaplardan yazılmıştır. Hareke denilen yardımcı işaretlerin de kullanıldığı bu yazı doğru ve kolay okumayı amaç edinmiştir. Türkler tarafından da yazma kitaplarda en çok bu yazı kullanılmıştır. Bu yazının boyutça büyüğünde **sülüs** denir. Daha çok camilerde, türbelerde, kitabelerde ve levhalarda, basma kitap kapaklarında, gazete başlıklarında vb. yerlerde kullanılmış süslü bir yazıdır. Çok kullanılan bir yazı türü de **talik**dir. Bu da kitap yazmakta nesih kadar kullanılmış, ayrıca sanat amaçlı olarak en çok taş üzerine yazılan kitabelerde uygulanmıştır. Oldukça geç bir dönemde geliştirilmiş olan bir yazı türü de **rîkâdî**dir. Günlük yazışmalarda çabuk yazmaya elverişli bir yazı olarak geliştirilmiştir.

Kendimizi Sınayalım

- 1.** Oğuz boylarının konuşma diline dayanan Batı Türkçesi'nin ilk dönemine verilen adlar hangi sıkta tam ve doğru olarak verilmiştir?
- Osmanlıca - Azerice - Türkmençe
  - Batı Türkçesi - Batı Oğuzcası - Türkiye Türkçesi
  - Oğuzca- Türkiye Türkçesi - Türkmençe
  - Eski Osmanlıca - Eski Türkiye Türkçesi - Eski Anadolu Türkçesi
  - Batı Türkçesi - Doğu Oğuzcası - Batı Oğuzcası
- 2.** XVI-XIX. yüzyıllar boyunca günlük dilden oldukça farklı olarak iki seviyede gelişme gösterdiği görülen Batı Türkçesi'nin en belirgin niteliği aşağıdakilerden hangisinde tam ve doğru olarak gösterilmiştir?
- İstanbul Türkçesi'ni esas alması
  - Kelime dağarcığının zengin, anlam ve kavram çeşitliği bakımından anlatım gücünün gelişkin olması
  - Batı kültürune açık olması
  - Yalın bir dil içermesi
  - Türkçe'nin kuruluş dönemini içermesi
- 3.** Aşağıdakilerin hangisinde ünlü yerine kullanılan harf yoktur?
- ج و
  - ا ل
  - م ه
  - ق ك
  - ر ر
- 4.** Anlamlı birer kelime olarak da okunabilecek olan aşağıdaki Türkçe tek heceli kelimelerin hangisinde ünlü için harf kullanılmamıştır?
- كچ
  - بیل
  - قول
  - پاش
  - هه
- 5.** Aşağıdaki harflerden hangisi Türkçe kelimelerin yazılışında kullanılmaz?
- س
  - ط
  - ذ
  - ص
  - ج
- 6.** 28 harften oluşan Arap alfabesine daha sonra Farslar ve Türklerin kattıkları harfler aşağıdakilerden hangisidir?
- پ pe, چ çim, چ je
  - ح ha, خ xi, ه he
  - ژ zel, د dad, ز ze
  - ش se, س sin, ص sad
  - ت te, د dal, ت ti
- 7.** Aşağıdaki harf birleşmelerinden hangisinin yazımı birleşme bakımından yanlışdır?
- با
  - ات
  - جو
  - ىي
  - ئىن
- 8.** Batı Türkçesi'nde Uygur yazı geleneği ile kastedilen aşağıdakilerden hangisidir?
- Yazında Türkçe'nin ünlülerinin gösterilmesi
  - Yazında Arap alfabesinin ünsüzlerinin esas alınması
  - Orta Asya Türkleri'nin kültür hayatına yer verilmesi
  - Uygur alfabesinin kullanılması
  - Çağatay Türkçesinin tesiri
- 9.** Aşağıdakilerden hangisi günlük hayatı kullanılan bir yazı türünün adıdır?
- Talik
  - Nesih
  - Reyhani
  - Rıka
  - Sülüs
- 10.** Osmanlı Türkçesi döneminde edebiyat diline ait şiirde ve nesirde "sanat dili"nin ana niteliği aşağıdakilerden hangisidir?
- Söz malzemesinin büyük ölçüde alıntı olması
  - Sözlü kültür tesirinde kalmış olması
  - Halklaştırmayan yoğun olması
  - Sanat halk içindir amacı güdülmesi
  - Süsten kaçınılmazı

Okuma Parçası

ŞERMİN'İN ELİFBÂSI

- Elifbâni oku cicim.
 - Elif, be, pe, te, se, cim, çim,
 Ha, hı, dal, zel, sin . . . yok, zel, rı,
 Ze, je, sin, şin, sad, dad, ti, zi,
 Ayın, gayın, fe, kaf, kef, lâm,
 Yok, lâ; bir de gef var.
 Bir de üç noktalı kef var.
 - Hangi harfler kalındırlar?
 - Ha, hı, sat, dat, ti, zi, ayın,
 Gayın.
 - Peki, bir de kaf var.
 En kalını ayın, gayın.
 - Hangileri bitişmiyor
 Kendinden sonrakine?
 - Hoca yedi harf var, diyor:
 Elif, dal, zel, rı, ze . . . yine.
 Ben yoruldum artık!
 - Peki yalnız söyle: hemze nedir?
 - Hemze . . . hemze... Evet, o bir
 Küçük ayın başıdır ki
 E okunur, i okunur.
 Ba'zan eliflere konur.
 - Harf-i imlâ hangileri?
 - Bilmiyorum!
 - Yok, bilişsin.
 - Elif, vav, he, ye değil mi?
 Artık, nine, bana izin.
 - Peki, yavrum, haydi oyna;
 Koca bir âferin sana!

Tevfik Fikret

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. d	Yanınız yanlış ise "Osmanlı Türkçesi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. b	Yanınız yanlış ise "Osmanlı Türkçesi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. d	Yanınız yanlış ise "Ünlülerin Yazılışı" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. a	Yanınız yanlış ise "Ünlülerin Yazılışı" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. c	Yanınız yanlış ise "Osmanlı Alfabesi İşaretlerinin Latin Alfabetesindeki Karşılıkları" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. a	Yanınız yanlış ise "Osmanlı Alfabesi İşaretlerinin Latin Alfabetesindeki Karşılıkları" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. a	Yanınız yanlış ise "Harflerin Bitişme Biçimleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. a	Yanınız yanlış ise "Yazı ve Yazım" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. d	Yanınız yanlış ise "Yazı Türleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. a	Yanınız yanlış ise "Edebiyat Dili" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Yazdıklarınız, yan yana getirdiğiniz harfler bakımından farklı, ancak ilk harfinin bitişmeyen harflerden biri olması açısından aşağıdaki örneklerle benzer olmalıdır:

و , اظ , رض , رص , وش , دس , نز , ار , اذ , ذد , دج , زح , زث ,
 ای , ره , دو , ون , ام , ذل , دک , ڦق , دف , اغ

Sıra Sizde 2

Yazdığınız on kelime arasında şu örnekler yer alabilirdi:
 فقط , غنب , عثت , عبت , خنص ، حبض ، چنض ، نتر ، پنز

Sıra Sizde 3

Arabacı, yapıyı, kalaylı, uçma, oduncu, dalgın, sakın, kanca, dirhem, muharrir, temiz, Mahmud, öğretmek, miras, yağacığını

Sıra Sizde 4

Bugünkü alfabemizde Türkçe'nin ünsüz sesleri için 21 harf bulunmaktadır. Osmanlı alfabetesinde bu ünsüz sesleri karşılayan asıl harfler olarak şu harflerin seçilmesi gerekiirdi:

ى هونم ل ك ق ف غ ش س ڦ ز ر د ج ج ت پ ب

Yararlanılan Kaynaklar

Sıra Sizde 5

Osmanlı alfabetesinde Arapça, Farsça ve Türkçe kelimelerde kullanılan ortak harfler şunlardır:

ب، ج، خ، ش، ز، د، س، ر، ن، م، ل، ك، ق، ف

Sıra Sizde 6

Osmanlı alfabetesinde bilhassa Arapça'ya özgü kelimelerde kullanılan ünsüz harfler aşağıdaki gibi olmalıdır:

ث se, ح ha, ذ zel, ص sad, ض dad, ط ti, ظ zi, ع ayin

Sıra Sizde 7

Aşağıdaki diziler elde edilmeliydi:

بل - بال - بول bol, bul-, böл - بيل - بيل bal

يول - يال - ييل yol, yil - ييل - ييل yal

در - دري dere, در - دره dur, در - دار dar, در - دور deri ديري diri

قش - قشي kaş, kuş, kişى - قاش kış, قش - قيش - قوش - قوشى koş-, kış-, kişi-, قوش - قوشو koşu

Sıra Sizde 8

Türkçe kelimelerde ünlü ve ünsüzlerin kullanımıyla ilgili öğrendiklerinize göre, verilen kelimeleri aşağıdaki gibi yazmış olmanız gerekiyordu. Cevap anahtarını incelediğinizde çok sayıda kelimeden iki türlü yazılmış olduğunu göreceksiniz. Bunun sebebi hem ünsüz, hem de ünlü sesler için farklı harflerin kullanılabilir olmasıdır. Bu da eski yazımındaki tutarsızlık ve düzensizliğin göstergesidir.

آيلا ، آبوا ، باتاق / باتاق ، باغ ، پاتلاق ، پیرپیر ، تارلا / تارله ، طاش ،
ایلری / ایلرو ، طاشی ، جیرلاق ، جیزتلاق ، چوجوق / چوجق ، چالش ،
چیق ، دیشاری / طیشاری ، داغ / طاخ ، زپیر ، سیس ، سوس ، صاغلام ،
ساج / صاج ، صیغیر ، قاتيق ، فیصلل فیصلل ، افه ، اواف ، اوکرن ، اکسیلت ،
کیشى / کشى ، کشکل ، املک ، املک ، اوام ، اوون ، این ، بین ، نه ، وار ،
ویر ، وور / اور ، او / او ، داوار / طوار ، ایزله ، ایسته ، ایشله ، بی / یه ،
پاش ، آرى ، قورو / قورى ، درى ، بکوم

Deny, J. (1921). *Grammaire de la Langue Turque, Dialecte Osmanli*. Paris.

Elöve, A. U. (1941-1953). *Türk Dili Grameri*. İstanbul.

Tevfik Fikret Şermin. İstanbul: Karanfil Yayınevi.

Meninski, F. À M. (1680). *Grammatica Turcica*, (Tipkibasim), İstanbul, 2000: Simurg Yayıncılık.

Timurtaş, F. K. (1979). *Osmanlı Türkçesi Grameri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Viguier, M. (1790). *Elements de La Langue Turque*. Constantinople.

2

Amaçlarımız

- Bu üniteyi tamamladıktan sonra;
- 🕒 Osmanlı Türkçesi alfabetesindeki ünlü harflerinin ses değerlerini tanıabilecek,
  - 🕒 Arapça ve Farsça'ya özgü sesleri gösteren harflerle ortak sesleri karşılayan harfleri ayıabilecek,
  - 🕒 Ünlü sesler için kullanılmış olan birden çok işaretin ses niteliklerini değerlendirebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Ünlülerde Nitelik
- Ünlülerde Nicelik
- Ortalama Uzunluk
- Ses Değerlerinde Halkılılaşma

İçindekiler

Osmanlı Türkçesine Giriş-I

Alfabe İşaretlerinin
Ses Değerleri I: Ünlüler

- TÜRKÇE'NİN ÜNLÜ SESLERİ
- ARAPÇA VE FARŞÇA'DAN ALINMA KELİMELERDE ÜNLÜLER

Alfabe İşaretlerinin Ses Değerleri I: Ünlüler

TÜRKÇE'NİN ÜNLÜ SESLERİ

Ünlü sesler ciğerlerden gelen havanın ağız boşluğunundan geçerken ses yolunda bir daralma ve kapanma olmaksızın alt çenenin, dilin ve dudakların aldığı şekillere göre özellik kazanan seslerdir. Türkçemiz ünlü varlığı bakımından zengin bir dil olup, kendisine ahenk bakımından çok çarpıcı bir özellik kazandıran uyumları bu zengin ünlülerini üzerine kıruludur. Arapça ve Farsça'nın ünlülerini tanımadan önce dilimizin bu ünlülerini ve özelliklerine göre sınıflandırılmasını hatırlamak, karşılaştırma yapabilmek açısından yararlı olacaktır.

Türkçe'nin bütün heceleri bir ünlüyle kurulur. Bu hece kurucu ünlülerin sayısı 8'dir:

a e i o ö u ü

Niteliklerine Göre Ünlüler

Ünlülerimiz nitelik değerleri bakımından üç obekte toplanır:

- Dilin geriye çekilmiş ya da ileri sürülmüş olmasına göre çıkan ünlüler.** Bu durum ünlülerin kalınlık-incelik niteliklerini belirler. Dilin geriye çekilmiş durumda çıkan ünlüler kalın, ileri sürülmüş durumda çıkan ünlülerse ince ünlülerdir:
kalınlar: *a i o u*,
inceler: *e i ö ü*.
- Dudakların düz ve yuvarlak durumuna göre çıkan ünlüler.** Bu durum da ünlülerin düzlik-yuvarlaklık niteliklerini belirler. Dudakların düz ve yayvan bulunduğu durumda çıkan ünlüler düz, yuvarlak ve büzülmüş durumunda çıktırsa yuvarlak ünlülerdir:
düzler: *a e i*,
yuvarlaklar: *o ö u ü*.
- Alt çenenin aşağı düşürülmesi ya da yukarı çekilmesi ile biçimlenen ünlüler.** Alt çenenin aşağı düşürülmesi ile yukarı çekilmesi ağız boşluğunu genişletir ya da daraltır. İşte bu iki duruma göre de ünlüler genişlik-darlık özelliklerini kazanır:
genişler: *a e o ö*,
darlar: *i i u ü*.

İşte ünlülerimizin seslarındaki bu üç oluşum biçimleri her ünlüye üç ayrı özellik kazandırır, bu özellikler de kelime içinde hecelerin sıralanmasında belli düzenleri meydana getirir.

Ünlülerde Nicelik

Ünlüler bir de nicelik bakımından taşındıkları özelliklerine göre çeşitlenir. Nicelik bir ünlünün duyulurluk süresiyle ilgili bir özelliklektir. Buna göre kısa, ortalama uzunlukta, ya da uzun ünlülerden söz ederiz. Türkçemizin bütün ünlülerini **ortalama uzunlukta** ünlülerdir. Ne var ki Osmanlı Türkçesi döneminde alınmış olan yabancı asıllı kelimelerle birlikte uzun ünlüler de konuşma dilimize girmiştir. Bugün yaşamakta olan bu ünlülerin uzunluklarının yazında gösterilip gösterilmemesi, hangi durumlarda gösterilmesi gerektiği gibi konular yazımızın çözüm bekleyen konuları arasındadır. Yakınmalara yol açan söyleyiş bozuklukları henüz benimsenebilir bir uzlaşma yolu bulunamamış olan bu meseleden kaynaklanır.

SIRA SİZDE

1

Aşağıdaki kelimelerin hecelerinde bulunan ünlülerini niteliklerine göre sınıflandırınız:
ala, alım, elek, ekim, ilk, ıslak, ılık, istek, oy, boyun, öfke, ölüm, ulak, ulu, tünekk, tüttün.

ARAPÇA VE FARSÇA'DAN ALINMA KELİMELERDE ÜNLÜLER

İlk ünitede gördüğümüz gibi, Türkçe'nin sekiz ünlüsü için eski alfabetin sağladığı imkân dört harf (ا elif, و vav, ه he, ئ ye) ile **hareke** denilen kimi yardımcı işaretlerdi. Bunlar aslında, önce Farslar'ın, sonra da Türkler'in Arap yazısından almış oldukları imkânlardır. Demek ki Arapça'da da bu işaretler aynı zamanda ünlüler için kullanılmıştır. İşte aynı harflerin hem ünlü işaretleri olarak, hem de ünsüz değerlerini gösteren işaretler olarak kullanılması bir kelimenin çoğu kez birkaç türlü okunabilmesine yol açar. Bu durum, kelimenin anlamca **bağlamı** göz önüne alınmadığında, yanlış okuma, dolayısıyla da yanlış anlamaya sonucunu doğurur. Örnek olarak لـ ġ āl Arapça'da "aile, ocak, soy sop; asker; serap" gibi anlamlara gelir; ama aynı yazılış Türkçe "kırmızı" ya da "hile" anlamındaki *al* için ortaktır. Bunun gibi Arapça لـ *bevl* "işemek" anlamındaki kelime Türkçe *bol*, *böl*, ya da *bul* gibi de okunabilir. مـ Meyl Arapça'da hem *meyl* "eğilme, dönme; eğilim", hem de *mıl* "özellikle kadınların sürme çekmek için kullandıkları uzunca ince metal çubuk" gibi okunabilir. Her ikisi de bu yazılışlarıyla Osmanlı Türkçesi döneminde dilimize girmiştir. Aynı yazılış çok sonraları Fransızcadan alınma "bir uzunluk ölçüsü birimi" anlamındaki *mil* için de kullanılmıştır. وـ Farsçada hem *cev* "arpa", hem de *cû* "akarsu, ırmak; arayan, araştıran" gibi okunabilir. Aynı yazılış Arapça'da *cevv* şeklinde okunan ve "gök boşluğu" demek olan kelime için de geçerlidir. Verilen örneklerle benzer yüzlerce örnek sıralanabilir; ancak şu verilenler bile eski alfabeyle yazılmış metinleri okurken ne derece dikkatli davranışımız gereği konusunda bir fikir vermeye yeter.

Arapça'nın Ünlüleri ve Yazılışları

Klâsik Arapça'da uzunları da bulunan üç ünlü vardır: *a i u*. Ortalama uzunlukta olanların yazında harf karşılıkları yoktur. Gösterilmek istediğiğinde **hareke** denilen yardımcı işaretler kullanılır. Daha önce gördüğümüz bu işaretlerin Arapçadaki adları *fetha* (üstün), *kesre* (esre) ve *zamme* (ötrü)dir. Yardımcı işaretlerin yazında kullanılması genel olarak *Kur'an* yazımıyla sınırlıdır; bir de alfabe öğretimi amacıyla yazılmış kitaplara özgüdür. Bunlar aşağıda hem ait oldukları dildeki değerleri, hem de Türkçe'deki değer ve çeşitlenmeleri bakımından ele alınacaktır.

Not. Bu ünitede verilecek örnek kelimelerde bütün uzunluklar için uzatma işaretini kullanılacak, her ünsüz harf bugünkü alfabeımızde bulunan karşılığıyla yazılacak; örnek, kullanmakta olduğumuz bir kelime ise, bugünkü yazılışı ayrıca parantez içinde gösterilecektir. Bunun yanı sıra yapılacak açıklamalara bağlı olarak kimi ses değerleri için özel işaretler kullanılacaktır: kapalıca ve incelmiş bir *a* (= á) gibi.

Bağlam: Bir kelimenin başka kelimelerle bir arada bulunmasından doğan anlamını belirleyici ilişki ve ortamdır.

a Ünlüsü ve Yazılışı

Bu ünlünün nicelik bakımından **ortalama** ve **uzun** olmak üzere iki türü vardır.

Ortalama a. Harekelerle işaretlenmiş metinlerde üstün (fetha) ile gösterilir. Bu üstün **kalın ünsüz harfleri** denilen ح ha, خ hi, ص sad, ض dad, ط ti, ظ zi, ع ayin, ئ gayin, ق kaf harflerinden sonra:

- Türkçe *a*'dan biraz farklı, kapalıca ve incelmiş bir *a* (= á) gibi seslendirilir:
ح حر夫 hárf, خ حر伯 háber, ص صبر sábr (*sabır*), ض ضرب dárbé, ط طلب tálep (*talep*), ظ ظفر záfer, ع عقل ákl, ئ قلم gárб, ئ غرب kálem;
- Diğer seslerle birlikte ise *e*'ye çok yakın bir ses verir:
ز ترک terk, س ثبات sebát (*sebat*), ج جلب celb (*celp*), د درس ders, ك زکا zekâ, ر رفاه refâh (*refah*), ف فرض fárz, ب بصرة Básra, م مظلوم gálát, ل مکتوب "çiçek" secde, ش شهر şehr (*şehir*), ف فرد ferd (*fert*), ک کسره kesre, ه لوحه levha, م مکتب mektûb (*mektup*), ن نجف necm "yıldız", و وسوسه vesvese, س سیہت heybet, ي يوم yevm "gün".

Kalın ünsüz harflerinin hece sonunda yer olması durumunda da hece ünlüsünü gösteren üstün (fetha), á gibi okunur:

أحكام áhkâm, اخبار áhbâr, فرض fárz, بصرة Básra, مظلوم gálát, لغط mázlûm (*mazlûm*), معلوم málûm (*malûm*), مغلوب mağlûb (*mağlûp*), مقبر mákber.

Türkçe'ye girmiş olan Arapça kelimelerde söz konusu dokuz harf konuşma dilinde ünlünün söylenişi için yol göstericidir. Konuşma dilinde bu ünlü Türkçenin kendi *a*'sıdır. Söyleyişçe halklaştırmış olan bu ses, Arapça bilen şehirlinin dilinde (İstanbul Türkçesinde) ise yabansı degeriyle zamanla kimi kelimelerin söylenişine yerleşmiş ve varlığını bugüne dek sürdürmüştür. Bugün bile; *harbe*, *harfler*, *sihhatiniz*, *dikkatle* kelimelerinde görüldüğü gibi, kalın sıradan heceyi izleyen hecelerin ince sıradan gelmeleri önceki hecedeki bu yabansı *a* yüzündendir.

- Kelime başında | *elif* ile yazılır. Bu işaret tek başına bir ünlü değeri taşımaz ve kısa ünlülerin işaretleri olan harekelerin varlığını göstermek amacıyla kullanılır. Bu durumda *elif* kürsü adı verilir. Kelime başında *elif*, aslında Arapça'ya özgü bir ünsüz olan *hemze*'nin kürsüsüdür ve bu ikisi birlikte "hemze-*elif*" ya da "hemzeli *elif*" diye anılır; ancak Araplar da bu *elifi* her zaman hemzeli yazmazlar. Hareke konulmamış bir kelimedede bu *elifin* hangi kısa ünlü gibi okunması gereği bilinmez, bu yüzden metinlerde çoğu zaman kararsızlığa ve yanlış okumalara yol açar.

Kelime başında | *elif*, konulmamış üstünüyle birlikte, ancak yukarıda verdigimiz harflerden önce *a* olarak okunur:

أظهر ahmak, اخلاق ahlâk (*ahlâk*), اصلًا aslâ, اضداد azdâd "zıtlar", اطلس atles, azher "pek açık, pek belli", اعداد a'dâd "adetler, sayılar", اغيار aqyâr (*aqyar*) "yabancılar", اکلام aklâm "kalemeler".

Türkçe'ye girmiş olan kelimelerde de çoklukla böyledir; ancak kimi ünsüz seslerde bu kurallı durumun bozulduğu görülür:

- اضداد azdâd yerine ezdâd, اطفال atfâl "çocuklar" yerine etfal, اطراف atrâf yerine etrâf.
- Kelime içinde, hareke için, ünsüz harfin kendisi kürsü görevindedir. Yazında konmayan üstün, harfin sesiyle birlikte *a* olarak okunur. Örnekler için yukarıda *a* sesinin tanıtımı sırasında verilen örnekler bakınız.
  - Kelime sonunda ؽ he ile yazılır; ancak bu *he* klâsik Arapça'da kimi kelimelerin sonunda yer alan **ekleme te**'ye dayanır. Aslında üzerine iki nokta konmuş bir *he* (ػ) biçiminde yazılan bu *te*, ünsüz harfin harekesi olan *üstün* ile birlikte *atun* gibi okunur. Ancak yazında değiştirilmiş, noktasız olarak, ؽ biçiminde yazılmış, bu yazılış söyleyişde yansıtılıarak *a* gibi okunur olmuştur:

فتحة fethatün yerine فتحة fetha, مدة maddetün yerine مدة madde gibi.

Kürsü. "Üzerine oturulan nesne, dayak, dayanak" anlamındaki bu kelime Arapça'nın **hemze** denilen ünsüz harfinin üzerine oturtulması için yazda kullanılan | *elif* ve **dış** denilen küçük şıkıntıya (ػ) verilen addır.

Ekleme te:
Buna eski gramerlerde **tâ-i merbûta** (bağlı te) adı verilmiştir.

Türkçe'ye alınan kelimelerde ise bu *o* ve *he* yalnızca kalın harflerden sonra *a* olarak okunur:

Meliha (Meliha), *nefha* “üfürme, üfürük”, *hulâsa* عارضه *âriza* (ariza), *varta* ورطه “tehlike, uçurum”, *lahza* لحظه *nafaka* gibi.

Bununla birlikte, birçok kelimedede bu ekleme *te* Türkler tarafından ünsüz bir ses olarak okunmuş ve alfabedeki asıl biçimde yazılmıştır:

صادقت *sadâkat* (sadakat), شفاعة *şefâat* (şefaat), بلاغت *belâgat* gibi.

Uzun a. Arapça konuşanlar tarafından dar ve incelmiş, *e'*ye yakın uzun bir ses gibi söylenir. Türkçede söyleyişçe halkılıştirılmış ve ortalama açılığla sahip niteliğiyle söylenilmiştir. Bununla birlikte *Kur'an* okuma eğitimi alanlar Arapçadaki sesleri kendi nitelikleriyle çıkarma becerisi kazandıklarından bu sesi de Araplar gibi söyleyebilirler. İşte eskiden medrese eğitimi sırasında bu beceriyi kazanmış olanların Türkçe bir metni (şîir ya da düz yazı) okurken de Arapça kelimelerdeki bu *uzun a'*yı *e'*ye yakın söyledikleri, özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıl Osmanlıcası üzerine yabancılar tarafından yazılmış gramerlerde belirtilmiştir.

Ote yandan *a* ünlüsünün uzunluğu edebiyat dilinde özellikle ve özenle korunmuştur. Bu korumayı besleyen, eski şiirde kullanılmış olan aruz vezni olmuştur. Şehirli okumuşların diline de bulaşmış olan uzun söyleyişin açık hecelerde tutunup yerleştiği bugün bile birçok kelimedede varlığını korumasından kolayca anlaşılabilir:

şikâyet, *rivâyet*, *nâmus*, *nâme*, *hâsilat*, *siyâset* gibi.

Kapalı hecelerdeki uzunlukların ise hecenin kapalı kaldığı durumlarda korunduğunu ileri sürmek oldukça zordur:

deccal, *fettam*, *hisarı*, *kitap*, *silah*, *meydan* gibi.

Hece ekleme ile açıldığından, yukarıdaki örnek kelimelerde olduğu gibi, kaybolan uzunluk geri gelmez:

deccali, *fettamı*, *hisarı*, *kitabı*, *silahı*, *meydanı* gibi.

Kimi kelimelerde ise uzunluk yeniden varlık kazanır:

civar, ama: *civâri*, *etraf*, ama *etrâfa*, *karar*, ama *karâra*, *misal*, ama *misâli* gibi.

Osmanlı Türkçesi döneminin ortak konuşma dilinde bu sesin açık hecelerde bile kısa olarak söyleyişte büyük ölçüde halkılılığı söylenebilir:

kabâhat değil *kabahat*, *nebâhat* değil *nebahat*, *cerâhat* değil *cerahat* gibi.

Ağızlardaki halkılışmış örnekler daha eski ve halkılıştırmada daha ileri bir seviyeyi yansıtır. Bunlar işleyen sürecin ortak kullanımına giren ilk örnekleridirler:

câhillik yerine *cahillik*, *zâlimlik* yerine *zalimlik* gibi.

Arap yazısında *a* sesinin uzunluğunu göstermek için *elif* harfi kullanılır. Bütün ünsüz harfleri yanındaki *ı* Arapçada her zaman uzun bir *a* olarak okunur:

داهی *dâhi*, باطل *bâtil* (*batil*), تاجر *câhil* (*cahil*), حاكم *hâkim*, حالق *hâlik*, شاكر *shâkir* (*shâkir*), ذاتي *zâtî* (*zatî*), راضي *râzî* (*razî*), زاوية *zâviye* (*zaviye*), ساكن *sâkin* (*sakin*), راضي *râzî* (*razî*), معاذ *Sâlih*, صاح *tâlih* (*tâli*), ظالم *zâlim* (*zalim*), عالم *âlim*, غافل *gâfil* (*gafil*), فاتح *fâtih* (*fatih*), كاتب *kâtib* (*kâtip*), لایق *lâyik* (*lâyik*), ماجرا *mâcerâ* (*macera*), نادر *nâdir* (*nadir*), والی *vâli* (*vali*), دیانت *diyânet* (*diyanet*).

Arapçada *ı* *elif*'ten başka, yalnızca kelime sonlarında bulunabilen ikinci bir uzunluk işaretti daha vardır: üstünle okunan bir ünsüz harfin önüne gelen *ى ye*. Buna **kısaltılmış elif** denir:

دعوى *da'vâ* معنى *ma'nâ*, فتوى *fetvâ* gibi.

Böyle adlandırılmasının sebebi Arapçada bu *a*'nın kısa sayılmasıdır. Bununla birlikte söyleyişte bu ses Türkçe *a*'dan uzundur. Türkçe okuyuşta bu *ى ye*'nin *ı* *elif*'ten farkı yoktur.

- Kelime başında *ī medli elif* ile yazılır. Bu elife **uzatılmış elif** denir: آلت آdem, آلت آlet, آمير آmir “buyurucu” gibi.

Uzatılmış elif: Eski gramerlerdeki adı **elif-i memdüde**'dır.

Uyarı. Türkçe kelimelerde ön ses durumundaki *a*'nın da *ī medli elif* ile yazıldığını görmüştük. Demek ki aynı işaret Osmanlı yazısında iki ayrı değer için kullanılmıştı.

- Kelime içinde ünsüz harfin önüne konan *\elif* ile gösterilir: آداب آdâb, آمال آmâl “emeller”, آفاق آfâk “ufuklar”, سلامت kerâmet, selâmet gibi.
- Kelime sonunda kalan elifler de *uzun a* değerindedir; ancak bunlar çoğu kez hecenin iç sesidirler ve önlerinde kelimenin bir ünsüz sesi olan *ء hemze* yer alır. Türkçe yazımında bunlar düşürüldüğünden elif sonda kalmış olmaktadır: حفأة binâ – بناء cefâ gibi.

Not. Arapçada aslında Türkçedeki *e*'ye benzer bir ünlü yoktur. Yukarıda geçen kalın ünsüz harfleri dışında kalan öteki ünsüz harflerinde, eğer konmamışsa,其实 olması gereken *üstün* kapalı, incelimiş, *e*'ye yakın söylenen bir ünlü değerindedir. Başka bir deyişle, bu harfler üstünlü okunduğunda *e*'ye yakın bir ünlü ile birlikte okunmuş olur. Bu durum ünsüz harfinin hem kelimenin başında hem de içinde olması durumunda geçerlidir:

برکت bereket, دوا devâ, ذوق zevk, سلامت selâmet, شفقة şefkat, حزا fenâ, كرم kerem, مکان mekân, نزاكت nezâket, وفا vefâ, يزيد yezid.

Arapçada kelime sonundaki bu ünlü sesi gösteren harf ise, yukarıda *a*'nın kelime sonundaki yazılışıyla ilgili açıklamamızda yer alan *ه he*'dir. İşte aslı **yuvarlak te** (ع) olan bu işaret üstteki örneklerde bulunan ünsüz harflerinin *üstünü* yerine geçer ve bu harflerden sonra eklenir. Aynı zamanda ünsüz harfi olması yüzünden, bu gibi yerlerde kullanıldığından bu işarette **birimce he** denmiştir:

حرباء harâbe, قبلة kîble, حکایه hikâye, دسیسه desîse, قهوه kahve, حائزه câize gibi.

Örneklerin Latin harflı yazılışlarında da görüldüğü gibi, Arapça'nın bu *e*'ye yakın söylenen *a* ünlüsü Türkçede söyleyişçe halklaştırmış ve söz konusu ünsüz harflerinin önünde kendi olağan *e* sesine dönüştürülmüştür.

Yuvarlak te: Eski gramerlerde *tâ-i gird* diye geçer.

Birimce he: Eski gramerlerde *hâ-i resmiye* denildi.

i Ünlüsü ve Yazılışı

Arapçada *i* ünlüsü bulunmaz, bütün ünsüz seslerle birlikte duyulan ses *i*'dir. Bu ünlünün de Arapçada **ortalama** ve **uzun** olmak üzere iki türü vardır.

Ortalama i. Yazıda bir harfle varlığı belirtilmez, bir ünsüz harf — *esre* (*kesre*) denilen harekeyle okunduğunda duyulmuş olur:

بلاں bilâl, تجارت ticâret, زیارت ziyâret, دیار diyâr, کبار kibâr, لسان lisân, مثال misâl, وصال visâl gibi.

- Kelime başında *i*, *esreli* okunan bir *\elif*'tir. Kimi zaman bu elifin altına *ء hemze* de konur; o zaman ses değeri taşımaz, yalnızca bir ünsüz harfi olan hemzenin bulunduğu yeri gösteren bir çizgiden başka bir şey değildir. Altında hemze bulunmadığında ise, kelime başında bir ünlü (hareke) bulunduğu göstermek üzere yazılmış olur ve *esre*'nin ses değerini yüklenir:

إكرام ikram gibi.

- Kelime içinde harfle gösterilmmez, sesin değerini taşıyan hareke *esredir* ve kelimenin ünsüz harfi bu esrenin kürsüsü yerindedir:

فکر fîkr, کبر kibr (kibir), كبر kiber “büyükük”, غالب galip (galip), معرفت marifet (marifet) gibi.

Daha önce verdigimiz kalın ünsüz harflerinden birinin yer aldığı hecede *esre*, Türklerce *i* okunur:

طب Kazım, كاظم Kâzım, صراط sirât (sirat) “yol, geçit”, مضر muzîrr “zarar verici”, خیانت hiyânet, قطعه kitâ'a (kita) gibi.

Bununla birlikte bu ünsüz harflerinin değerlerinde Türkçe söyleyişte meydana gelen değişimler, birlikte bulundukları ünlüler de etkilemiştir. Bunlara aşağıda ünsüzlerle ilgili açıklamalar arasında yer verilecektir.

Uzun i. Arapça'da belli bir uzunlukta söylenen bir sestir. Alınan kelimeler yoluyla bu uzunluk Türkçe'ye de geçmiştir. Özellikle edebiyat dilinde özenle korunmuş, bu korumayı eski şiirde kullanılmış olan ölçü (aruz) desteklemiştir. Şehirli okumuşların günlük diline de bulaşmış olan uzun söyleyişin daha çok açık hecelerde tutunduğu ileri sürülebilir. Bugün birçok kelimedede yaşamaktadır:

ایجاد *icâb* (*icap*), ایجاد *icâd* (*icat*), فضیلت *fazilet* (*fazilet*), غنیمت *ganîmet* (*ganimet*) gibi.

Kapalı hecelerdeki uzunlukların ortak söyleyişte başlangıçtan beri varlığını koruyamamış olduğu söylenebilir:

اسیر *esîr* değil *esîr*, جمیل *Cemîl* değil *Cemîl*, رذیل *rezîl* değil *rezîl*, كرم *Kerîm* değil *Kerîm*, ماریز *marîz* değil *marîz*, عین *yemîn* değil *yemîn*, تَسْرِ *tesîr* değil *tesîr* gibi.

Kapalı heceler ekleşme ile açıldığında, *a*'da olduğu gibi, kaybolan uzunluk bugün çoğu kez geri gelmez. Yukarıda verilen örneklerin hepsinde böyledir. Kimi kelimelerde ise uzunluğun yeniden canlandığı görülür:

تشکیله *tenkîdînâde*, تشكيله *teşkilât* (ama: *teşkilât*) gibi.

Açık orta hecede kısalan bu sesin düştüğü örnekler bile bulunmaktadır: *hazîne*'nin *hazne/hazna* oluşu gibi. Bu örneği Farsça *âşînâ*'nın ağızlarında *aşna* (*aşna fişne*'deki) olması destekler. Düşen ses her ikisinde de kısa ve vurgusuz bir sestir.

Osmanlı Türkçesi döneminin ortak konuşma dilinde, bugün olduğu gibi, bu sesin açık hecelerde bile kısalarak söyleyişte büyük ölçüde halklilaştığı söylenebilir. Ağızlar halklilaştırmayan en eski örneklerini saklar. Yukarıda da kaydettiğimiz gibi, bunlar yabancı kelimelerin halklilaşma süreci bakımından en eski örnekler sayılır. Bunların önceleri ortak dilde geniş bir yaşama alanı buldukları şüphesizdir.

Şunu da belirtelim ki, Osmanlı Türkçesi'nin gramerini yazmış olan yabancı gramecilerin değerlendirmede en kararsız kaldıkları konu uzun ünlülerin söylenişteki değerleri olmuştur.

Halk diliyle yazılmış eski metinlerde söyleyişteki değişimleri izlemek açısından çarpıcı örnekler bulunmaktadır.

Bu ince ünlünün uzunluğu, yazında, aynı zamanda bir ünsüz harf olan ى : ye ile gösterilmiştir.

- Kelime başında ى *i* biçiminde yazılır. Ortalama *i*'de olduğu gibi, ى *elîf* burada da *esreli hemze*'nin yerini tutmaktadır. Bu durumda ى *ye*, *esre*'nin, yani *i* olan ünlüsünün uzun okunduğunu gösternmek üzere yine ى *ye* ile yazılır:
اسیر *esîr* (esir), کبیر *kebir* (kebir), نتیجه *netice* (netice), حازنہ *hazîne* (*hazine*), دفینہ *define* (*define*), ایجاد *icâd* (*icat*), ifâ (ifa), یراد (irat) "gelir", ایذاح *izâh* (*izah*) gibi.
- Kelime içinde bir ünsüz harften sonra o harfin *esre*'sinin, yani *i* olan ünlüsünün uzun okunduğunu gösternmek üzere yine ى *ye* ile yazılır:
اسیر *esîr* (esir), شریف *Serif* (Şerif), كرم *Kerîm* (*Kerim*) gibi.
- Kelime sonunda da ى *ye* ile gösterilmiştir:
قاضی *ferdî*, فردی *ilmi*, باقی *Nâci* (*Naci*), عاصی *âsî* (*asi*), راضی *râzî* (*razi*) gibi.

Türkçe söyleyişte sondaki bu uzun ünlü de değişikliklere uğratılmıştır. Kısa söylemenesi için yukarıdaki son iki örnek (*kadi*, *râzi*) çarpıcıdır.

u Ünlüsü ve Yazılışı

Arapça'nın bu tek yuvarlak ünlüsünün de ortalama ve uzun olmak üzere iki türü bulunmaktadır.

Ortalama u: Ünsüz harfin öträülü (zammeli) okunuşıyla duyulan bir sestir.

- Kelime başında öträülü hemze değerindeki *\ elif* ile yazılır:
ufuk, افق *usûl*, اصول *ufûl* “görünmez olma, batma” gibi.
- Kelime içinde harfle belirtilmez, bir ünsüz harfin öträülü okunuşıyla duyulan sesinden ibarettir:
حضر huzûr, قربان kurbân, بعد bu'd “uzaklık”, قرب kurb “yakınlık”, ظلم zulm (*zulüm*) gibi.
- Osmanlı Türkçesi'ne alınmış kelimelerin sonunda bulunmaz.

Arapça'nın tek yuvarlak ünlüsü olan bu ortalama *u*, Türkçede çeşitlenmiş, dört yuvarlak ünlü degeriyle söylenilen duruma gelmiştir. Bu da yabancı kelimelerin söyleyişçe halklılaştırılmasından başka bir şey değildir:

حمرت *hurmat* yerine *hürmet* ve *hörmət*,

حسران *husrân* yerine *hüsârân*,

عمر *umr* yerine *ömür*,

عمر *Umar* yerine *Ömer*,

عثمان *Usmân* yerine *Osmân*,

نقطه *nukta* yerine *nokta*

لقمه *lukma* yerine *lokma*

صحبت *suhbat* yerine *sohbet*

عذر *uzr* yerine *özür*

تحمّت *tuhmat* yerine *töhmet*

شهرت *şuhrat* yerine *şöhrət*

مهلت *muhlat* yerine *mühlet*, *möhlet* gibi.

Uzun u. Öträü işaretinin karşıladığı ünlünün uzun okunduğunun belirtisi olmak üzere yazında her zaman *vav* ile gösterilmiştir.

- Kelime başında او و şeklinde yazılır. *\ elif*, öträülü hemze yerindedir, و *vav* ise, *u* gibi okunan öträünün uzunluğunu göstermek amacıyla konmuştur: لا و *úlâ* “birinci” gibi.
- Kelime içindeki yazılışı açık ve kapalı hecelerde öträülü okunan ünsüz harf önüne katılan و *vav* iledir:

صورة *sûret*, قبول *kabûl*, ضرورة *cesûr*, طور *Tûr* gibi.

- Kelime sonunda bulunmaz; ancak kimi Arapça kelimelerin sonunda yer alan و *şeddeli vav*, önceki ünsüz harfin öträüsü önünde uzunluk gösteren bir işleyiş yüklenerek Türkçede bu gibi kelimelerin son hecelerinin *uzun u* gibi okunmasına yol açmıştır:

عدو *aduvv* yerine *adû* “düşman”, علو *uluvv* yerine *ulû* “yükseklik” gibi.

Türkçe okunuşa ortaya çıkan bu durum bu kelimelerin metinlerde aldığı Türkçe eklerden açıkça anlaşılmaktadır:

عدويه *adû-ya*, علوسي *ulû-su* gibi.

Bugün kullanmakta olduğumuz Arapça asilli kelimelerde ünlü uzunlukları genel olarak gösterilmektedir. Aşağıdaki kelimeleri inceleyerek hangi hecelerin ünlülerinin uzun söylendiğini belirleyiniz ve harf karşılıklarını kullanarak bu kelimeleri yazınız:

ticaret, ifa, zaruret, ifade, ima, akide, Tuba, Nuri.

SIRA SİZDE

2

Farsça'nın Ünlüleri ve Yazılışları

Daha önce de söz ettiğimiz gibi, Farslar Müslüman olduktan sonra Arap alfabetesini almışlar, kendi dillerine özgü ünsüz sesler için kimi işaretlere küçük eklemeler yaparak bu alfabeti genişletip kullanmışlardır. Türkler'in daha sonra alıp benimsedikleri alfabe, bu alfabetidir.

Farsça'ya alınmış olan çok sayıda Arapça kelimenin yazılışının korunması, üç dilin yazımında büyük ölçüde ortaklık meydana getirmiştir. Türkçede olduğu gibi, Farsçada da yazıda görülen ayrılık alfabenin kendi kelimelerine uygulanmasında, daha doğrusu kendine özgü seslerin aktarılmasında ortaya çıkar.

Farsçada üç ünlü vardır: *a*, *i*, *u*. Bunların hem nitelik, hem de nicelik bakımından çeşitleri bulunmaktadır: *a*, *â*, *é*, *î*, *ê*, *û*, *ö*. Nicelik bakımından çeşitlilik olağan olarak Farsçada da uzunluk değerinin yazıya yansıtılması ihtiyacını doğurmuştur.

Ünlü uzunlukları Farsça yazımında da aynı harflerle gösterilmiştir:

| *elif*, و *vav*, ی *ye*.

a Ünlüsü ve Yazılışı

Farsça'nın *a*'sı söyleniçe Arapça'nın kapalı ve incelmiş *a*'sına benzer; yani *a* ile *e* arasında, Türkçenin *e*'inden daha açık bir ses olarak söylenir. Bu ses Osmanlı Türkçesi'nde söyleniçe benimsenmemiştir. Azerî Türkçesi ise Arapça ve Farsça asılı kimi kelimelerde belli ünsüz seslerle birlikte bugün de bu sesi kullanmaktadır:

حرکت *háreket*, سمد *sámed*, ظفر *záfer*, عسکر *ásker* gibi.

Bu ünlünin nicelik bakımından **ortalama** ve **uzun** olmak üzere iki türü vardır. Buna bir de خ *hi* önündeki ortalama *a*'dan gelişmiş bir *o* sesini katmak gereklidir. Aşağıda her biri ayrı ayrı ele alınmıştır.

Ortalama *a*. Arapça'nın *a*'sına benzer. Farslar da bu sesi *a* ile *e* arası bir sesle, açık bir *e* gibi söylelerler:

خر *hár* "eşek", چخ *cárh* "çark", طشت *tášt* "geniş leğen", حسته *hástá* (hasta), استار *ástár* "kaptır", در *dár* "kapı" gibi.

Türkler Farsçadan aldıkları kelimelerde bu sesi çeşitlendirdip kalın ve ince ünsüz harflerine göre kendi *a* ve *e*'leri gibi söylemişlerdir:

har, çark, taşt, hasta, ester, der "kapı" gibi.

- Kelime başında bu sese karşılık gelen işaret, harekeli yazida ایستا *üstiünlü elif*, harekesiz yazida ise yalnızca | *elif'tir*:

ابر *ebr* "bulut", ابو *ebrú* "kaş", ازدرا *ejderhá*, احقر *ahger* "ateşli kül, ince kor", achter "yıldız", اسب *esb* "at", اشک *esk* "göz yaşı" gibi.

- Kelime içinde bir ünsüz harften sonra harfle gösterilmmez, ünsüz harf üstünlü okunarak varlığı belirttilmiş olur:

بخت *báht*, بخش *báhş* "pay, kısmet", چشم *cesm* "göz", درد *derd* (*dert*), رفتار *reftár* "yürüyüş, gidiş", زرد *zerd* "sarı", شب *şeb* "gece" gibi.

- Kelime sonunda, Arapça ve Türkçe'de olduğu gibi, o و *he* ile yazılır:

آهسته *âheste*, بسته *beste* "bağlı", دسته *deste*, چرمہ *cerme* "kir at", تخته *tahta*, حسته *hasta*, زرده *zerde*, کنده *gende* "kokmuş, pis kokulu" gibi.

Ortalama *a*'dan gelişmiş bir ünlü: *o*. Farsçada yalnız خ (*hi*) ile başlayan ünlüleri ortalamada *a*'lı kapalı hecelerde, bir de uzun okunmayan bir *vav*'ın kalıntısı olarak *o* ünlüsi bulunmaktadır. Bu gibi kelimelerde *vav*, eski Farsçadaki bir tür خ *hi*'nın söyleyişteki yuvarlak niteliğini (خ = *h'*) belirtmek için yazida kullanılmıştır:

خوش *hos* (eski söylenişi: *h'aş*), خور *hor* (eski söylenişi: *h'ar*) gibi.

Bu gibi kelimelerdeki bu ünlünün Osmanlı Türkçesi dönemi Türkçe metinlerinde birçok türlü yazılmış olduğu görülür:

- a. و *vav* ve ا *elif* ile: حواب *hâb* “uyku”, خواجه *hâce* “hoca, önder”, حوان *hân* “sofra”, خوار *hâr* “aşağı, zavallı; yiyen, içen”, استخوان *ustuhâن* “kemik” ;
- b. yalnız و *vav* ile: خوجه *hoca*, حون *hon*, حور *hor*;
- c. yalnız ا *elif* ile (günlük dille yazılmış, klasik yazımı aktarmayan metinlerde) : حاب *hâb*, خان *hân*, استخان *üstühâن*.

Bu yazılışlar belli sayıdaki bu kelimelerin Türkçedeki söyleniş biçimlerini yansıtır ve gerçekleşen değişimlere işaret eder.

Uzun a. Farsça konuşanlarca *a* ile *o* arası uzun bir sesle söylenilir. Osmanlı Türkçesi bu sesi de almamış, kendi *a'sına* dönüştürmüştür.

Not. Bu ses bugünkü Özbek yazı dilinin dayandığı Taşkent Özbekçesi'ne geçmiştir. Bizde Güneydoğu Anadolu ağızlarında da bulunmaktadır.

- Kelime başında Arapça'daki gibi ī *medli elif* ile yazılır
آب *âb*, آباد *âbâd* “bakımlı, bayındır”, کاه *âgâh* (Agah) “bilgili; uyanık”, آواره *âvâre* (avare) “başı boş” gibi.

Uyarı. Aynı işaretin Türkçede uzun olmayan *a* için kullanıldığını hatırlayalım.

- Kelime içinde bir ünsüz harften sonra ا *elif* ile karşılaşır:
بار *bâr* “yük; meyve”, جانان *cânân* “sevgili”, پاره *pâre* “parça”, چاره *çâre*, داره *dârû* “ilaç”, راست *râst* “doğru”, زار *zâr* “inleme, inleyiş”, ژله *jâle* “çığ, şebnem”, کشاده *kîşâde* “açılımış, açık”, کار *kâr* “iş” gibi.
- Kelime sonunda uzunluğu gösteren yine ا *elif*’tir:
حارا *hârâ* “kaya, sert taş”, دانه *dânâ* “okumuş, bilgili”, کالا *kâlâ* “kumaş”, ولا *vâlâ* “yüksek, yüce” gibi.

i Ünlüsü ve Yazılışı

Farsça'da bu ünlünün de **ortalama** ve **uzun** türleri vardır.

Ortalama i. Farslar tarafından *i* ile *e* arasında, kapalı bir *e* (é) gibi söylenilir. Bu söyleniş Arapça'dan alınma kelimelere de uygulanmıştır: éhsân (*ihsan*) gibi.

- Kelime başında harekesiz yazida yalnızca ا *elif* ile yazılır. Bu durumda ا *elif*, — *esre*'nin yerini tutmuş olur:
استاده *istâde* “kalkmış, ayaklanmış”, اشکجه *ışkence* gibi.
- Kelime içinde harfle gösterilmez, esreli okunan ünsüz harfiyle varlığı ortaya çıkarılmış olur:
شکسته *şikeste* “kırık, kırılmış”, کران *girân* “ağır”, چراغ *cîrâğ* “lamba”, خرد *hired* “akıl”, کل *gil* “çamur, balık”, گردہ *girde* “yuvarlak çörek, kirde” gibi.
- Kelime sonunda, söyleniş değeriyle ilgili olmak üzere, Farsça'ya özgü bir yazılışı vardır, ا و *he* ile yazılır:
چی *ci* “ne”, کی *ki*, نی *ni* gibi.

Uzun i. Arapça'nın *uzun i*'inden farklı değildir; ancak Farsça'nın eski dönemlerinde kapalı, uzunca bir *e* gibi de söylenilmiştir: شیر *şîr* “arslan”, سیر *sîr* “tok; dolu” gibi. *Uzun i* gibi okunduğunda, uzunluğu gösteren ا *ye* harfine “belirli ye” (yâ-i ma'rûfe) adı verilmiş, uzunca *e* olarak okunduğunda ise aynı ye'ye “belirsiz ye” (yâ-i mechûle) denmiştir.

Türkçe'de é sesine yer verilmemiş, bu gibi kelimeler ya *uzun i* ile ya da *ortalama e* ile söylenilmiştir. Osmanlı Türkçesi üzerine gramer yazan Batılılar bu duruma dezinmişlerdir.

Not. Eski metinlerde karşılaştığımız en çarpıcı örnek دو *dēv* “şeytan” kelimesidir. Bu kelimenin bir yandan *dīv* okunmasını gerektirecek gibi, bir yandan da *dev* okunduğu-na işaret eder biçimde دو ، دو olarak yazıldığı görülür.

- Kelime başında, Arapça kelimelerdeki gibi, ای写 *īyān* ile yazılır:
  - Kelime içinde bir ünsüz harfinden sonra ای *ye* ile gösterilir:
  - Kelime sonundaki yazılışı yine ای *ye* iledir:
- ایران *îrān*, این *în* “bu”, ایزد *îzid* “Tanrı” gibi.
بیرون *bîrûn* “dış”, دیده *dîde* “göz; bakış”, پریزه *rîze* “parça, kırık”, شیرین *shîrîn* “tathlî”, شیر *shîr* “aslan” gibi.
بسی *besî* “bolluk”, کیتی *gîti* “dünya”, سوری *sûrî* “kırmızı renkte güzel kokulu bir gül”, نیلی *nîli* “mavi renkli” gibi.

u Ünlüsü ve Yazılışı

Farsça'nın bu yuvarlak ünlüsünün de **ortalama** ve **uzun** türleri vardır.

Ortalama u. Farsça'da *ü* bulunmadığından bütün ünsüz harfleriyle birlikte duyulan ses *u*'dur: کل *gul* (*gül*), مشت *mušt* “yumruk” gibi. Farsça kelimelerin Türkçe söylenişinde bu ses *u*, *o* ve *ü* olmak üzere çeşitlenmiştir:

- sufra* yerine *sofra*, *gul* yerine *gül* gibi.
- Kelime başında, Arapça'da olduğu gibi, harekesiz yazida öträlli olduğu var sayılan ای *elif* ile yazılır:
افتداد *uftâde* “düşkün”, اشتہر *uştur* “deve”, استاد *ustâd* gibi.
  - Kelime içinde yazida harfle gösterilmektedir, ünsüz harfi öträlü okunarak varlığı ortaya çıkarılır:
برده *burde* “götürülmüş, taşınmış”, شکفته *şukufte* “açılmış”, گوشه *gufte* “söylenmiş, söz”, کل *gul* (*gül*), مشتہ *muştâ* “kunduracıların deriyi dövmekte kullandıkları bir alet” gibi.
  - Kelime sonunda bulunmaz.

Uzun u. Yazida uzunluğu و (*vav*) ile gösterilen ünlü sestir. Ancak söyleyişte bu ünlünün Farsça'da iki türü bulunur. Biri Türkçe'deki *u*'nın uzunudur. Buna eski gramerlerde “belirli *vav*” (*vâv-ı ma'rûfe*) denirdi:

دور *dûr* “uzak”, مور *mûr* “karınca” örneklerinde olduğu gibi.

Öteki ise uzunca söylenen bir *o* (=ô)dur. Buna da “belirsiz *vav*” (*vâv-ı mechûle*) denmektedir:

زور *zôr* “güç, kuvvet”, شور *şôr* “tuzlu” gibi.

Bu kelimeler Osmanlı Türkçesi konuşma dilinde ortalama *o* gibi söylelenmiştir. Edebiyat dilinde ve özellikle şiirde ise uzunlukların korunduğu görülür.

- Kelime başında او *o* biçiminde yazılır; و *vav*, ای *elif* üzerindeki yazılmayan öträi'nün uzunluk değerini karşılar:
اوچ *ûc* “bahis”, اوستاد *ûstâd* “usta”, اوشتاد *ûftâde* “düşkün, düşmüş”, اوماچ *ûmâc* “bir tür sebze çorbası”.
- Kelime içinde, bir ünsüz harften sonra و *vav* ile gösterilir:
مور *mûr* “karınca”, کوفته *kûfte* (*köfte*) “ezilmiş, dövülmüş”, سوخته *sûhte* (*softa*) “yanık, yanmış” gibi.
- Kelime sonunda uzunluk yine و (*vav*) ile gösterilir:
بارو *bârû* “kale duvarı”, دارو *dârû* “ilaç”, بانو *bânû* “hanım sultan, hükümdar eşi, prenes” gibi.

Yazılışları aynı olan sözcüklerin doğru seslendirilmeleri metnin bağlamından tespit edilebilir, buna göre **دوش sözcüğü hareket anlamında “koş-”, hayvan anlamında “kuş” okunmalıdır. Siz aşağıdaki kelimelerin bağlama göre nasıl okunabileceklerini bulunuz:**

SIRA SİZDE

3

Osmanlı Türkçesi'nin Ünlüleri Üzerine Değerlendirme

Yukarıda Arapça ve Farsça'nın ünlülerini üzerine yaptığımız açıklamalar sırasında da dephin-dığımız gibi, bu dillerdeki değişik ünlüler ortak konuşma dilinde büyük ölçüde Türkçe'nin ünlülerine dönüştürülmüştür. Ancak medrese eğitimi görmüş, bu iki Doğu dilini yazı dili olarak kullanabilecek seviyede öğrenmiş, özellikle **tecvit** okumuş olanların söyleyebilme becerisi kazanmış oldukları kimi değişik ünlüler bu gibilerin diline bulaşmış ve aynı yolla, özellikle XVI. yüzyıldan sonra, şehirli diline (İstanbul'un okur-yazarlarının söyleyişlerine) geçmiştir.

Bunlar arasında en önemlisi uzun ünlüler, daha yerinde bir ifadeyle, ünlü uzunluklardır. Manzum metinlerde kelimelerin vezne uygulanmasında büyük bir titizlikle korunmuş olan uzunlukların kapalı hecelerde ortak konuşma dilinde de yaşatılmış olduğunu söylemek pek de doğru değildir. Ama açık hecelerin uzun ünlülerini söylemeye okumuş şehirlilerin çok titiz ve özenli davranışları da şüphesizdir. Bugün bile konuşma sırasında birçok kelimedede uzunluğun belirtilmemesi söyleyiş kusuru sayılmaktadır. Bununla birlikte kimi yöreler ünlü uzunluğunu hemen hemen hiç tanımadır. Kıbrıslı Türklerin dili bu yönden oldukça ilgi çekicidir. Öte yandan açık hecelerin ünlüsünün uzun okunması, bir eğilim olarak kimi Türkçeye bulaşmış olduğu gibi (*vâ-ret-mek, vâ-rol, vâ-ri-ni; bâş iştüne, yarârı*) yarı okumuşların dilinde bozuk biçimlerin yer bulmasına yol açmıştır: *zafer* yerine *zâfer*, *zararı* yerine *zarârı*, *hakem* yerine *hâkem*, *rakip* yerine *râkip*, *lakap* yerine *lâkap* gibi.

Diğer bir ses, Arapça ve Farsça'da *a* ile *e* arası bir ses olan, daralmış ve incelmiş *a'dır* (=á). Arapça kelimelerde ح ha, ح hi, ص sad, ض dad, ط ti, ظ zi, ع ayin, غ gayin, ق kaf; Farsça kelimelerde ise خ hi, س sad, ط ti, غ gayin harflerinden önceki ve sonraki *a*'nın böyle bir değişik *a* olarak söylendiği yabancı gramerçilerin belirledikleri bir konudur: ح hárem, احباب áhbâb, اصحابه sâhâbe "arkadaş", اصحاب áshâb "arkadaşlar", ازداد ázdâd "zıtlar", اطباق átbâk "tabakalar", ظان zánn, علم álem "sancak", غلبه gâlebe "üstünlük, üstünlük sağlama", اغلب ágleb "en üstün", قلم kâlem, اقلام áklâm "kalem", مس sâd "yüz", طشت táṣṭ "geniş leğen", حár "esek", غلبيده gâltide "yuvarlanmış" gibi. Bu ses, yukarıda dephinip örneklerini verdigimiz gibi, bugün de ortak konuşma dilimizde kimi kelimelerde yaşatılmaktadır. Bundan sonraki ünitede ünsüzler konusu işlenirken bu ünsüz harflerinin taşıdığı değerlerin Türkçe söyleyişte uğradığı değişimler üzerine gerekli açıklamalar yapılacaktır.

Burada ünlü uzunluklarıyla bağlantılı olarak bir de aruzla ilgili bir uygulamaya kısaca dephinmekte yarar vardır. Aruzla yazılmış bir şiirde, veznin gerektirdiği yerlerde, bir kelimeden açık hece ünlü uzun okunmak zorundadır. Kelimeleri böyle okunarak ezberlenmiş bir şiir ezbere okunurken de böyle okunurdu. Bu durum, aruzun Türkçe'ye uygulanmaya çalışıldığı önceki dönemde ünlüler bakımından hem büyük sıkıntı yaratmış, hem de uzun okuma alışkanlığını güçlendirmiştir. Aşağıda XV. yüzyıldan sonra en çok okunan ve ezberlenen metin olan Süleyman Çelebi'nin *Mevlid*'inden sesçe günümüz diliyle uygunlaştırarak verdigimiz beyitler bu durumu yansitan çarpıcı bir örnektir.

Tecvit. "Harfleri ses yolunda oluşturukları yere ve niteliklerine göre söylemek" anlamındaki **tecvîdûl-hurûf**tan kısaltılmış bir terimdir. Dilciliğin fonetik (ses bilgisi) alanıdır.

Tablo 2.1
Türkçe, Arapça
ve Farsça'da
Ünlülerin
Yazımı

Harf-Ses	Türkçe Kelimelerde			Arapça Kelimelerde			Farsça Kelimelerde			Harf
	Sonda	Hece içinde	Başta	Sonda	Hece içinde	Başta	Sonda	Hece içinde	Başta	
a	لی لی ۴۰	لی لی ۵۴	ت	س۴	—	ت	س۵	—	ت	لی لی ۱۰۴ elif, he
â	—	—	—	ل	ل	ت	ل	ل	ت	تل medli elif, elif
e	س۴	— س۴	ت۶	س۴	—	ت۶	س۴	—	ت	لی لی ۱۰۴ elif, he
ı	ی و	‡ —	ا۲	—	—	ا۲	—	—	ا۲	لی چا ای elif, elif-ye, ye, vav
i	ی و	‡ —	ا۲	—	—	ا۲	س۴	—	ا۲	لی چا ای elif, he, elif- ye, ye, vav
î	—	—	—	ی	‡	ا۲	ی	‡	ا۲	لی چا ای elif-ye, ye
o	—	Yalnız ilk hecede: و	او ۷۹	—	—	—	—	—	—	لی او elif-vav, hemze-vav, vav
ö	—	Yalnız ilk hecede: و	او ۷۹	—	—	ا۲	—	—	—	لی او elif-vav, hemze-vav, vav
u	ی و	۹ —‡	او	—	—	ا۲	—	—	ا۲	لی چا او ا elif, elif-vav, vav, ye
û	—	—	—	و	و	او	و	و	او	لی او elif-vav, vav
ü	و ی	۹ —‡	او	—	—	ا۲	—	—	ا۲	لی چا او ا elif, elif-vav, vav, ye

Not. Tablo 2.1'den hemen önce bahsedilen Süleyman Çelebi'nin *Mevlid*'inden alınmış beyitlerde uzun okunan bütün ünlülerde uzunluk için işaret kullanılmış, ayrıca bu heceler (bazen de yalnızca kimi Türkçe ekler) koyu italicik karakterle yazılmıştır. Dikkat edilirse aruzun Türkçe'ye uygulanmasında ünlüler bakımından büyük bir sıkıntı göze çarpmaktadır.

Allah *âdin* zikr *edêlim* evvelâ / Vâcib oldur cümle *iştê* her *kulâ*
Şerbetî karşısında *tuttû* hûriler / *Bûnu sâna* verdi Allah *dêdiler*
İçtim *âni* oldu cismim nûra gark/*Êdemezdim* kendim*mî* *nurdân* fark

Ünlüler konusunun daha başka ayrıntıları varsa da, şimdilik şu belli başlı ünlü türleriyle genel eğilim ve özel durumları görmek yeter sayılabilir.

Sonuç olarak söylememiz gereken, alıntı kelimelerdeki yabansı ünlü seslerin Osmanlı Türkçesi döneminde ortak konuşma diline büyük ölçüde inmediği, bir ölçüde şehirli (özellikle İstanbul'un okur-yazar şehirlisi) diline bulaştığı ve okur-yazar kesimlerce benimsenip yaşatıldığıdır.

Tablo 2.1'de üç dilin ünlülerini karşılayan alfabe harfleri ve bunların yazılış biçimleri özet hâlinde verildi. Sol sütunda yer alan bugünkü alfabe harfleri, bu yazılış biçimlerinin Türkçe söyleyişteki değerlerini vermektedir. Çizgicik (-) yazım bakımından “harfle gösterilmez”, ses açısından ise “yoktur”, ya da “bulunmaz” anlamını taşır.

Özet

1 Osmanlı Türkçesi alfabetesindeki ünlü harflerinin ses değerlerini tanıyalım.

Osmanlı Türkçesi alfabesi üç dilin (Türkçe, Arapça, Farsça) seslerini karşılayan ortak bir alfabe idi. Bu alfabede Arapça ve Farsça'ya özgü sesler için ayrı işaretler bulunuyordu. Öte yandan Türkçe'ye bu iki dilden alınmış olan kelimeler, söyleyişte ortaya çıkan farklılıklar göz önünde bulundurulmaksızın, yazılışları değiştirilmeden aynen alınmışlardır. Bu durum bir yandan yazının harflerinin sesleri hangi değerlerle yansittığını, bir yandan da söyleyişte meydana gelen değişimleri belirlemekte güçlüklerle yol açmıştır.

2 Ünlü sesler için kullanılmış olan birden çok işaretin ses niteliklerini değerlendirebilmek.

Bu alışkanlığın Türkçe metinleri okurken aynı harfle re de uygulanması yüzünden kimi sesler okur-yazarların diline de bulaşmış ve belli bir kesimin dilinde yer tutmuştur. Bu yolla dile yerleşen en önemli unsur ünlü uzunluklarıdır. Türkçe kelimelerde var olmayan bu ünlü niteliği Arapça ve Farsça kelimeler yoluyla gelmiş, özellikle de şiirde kullanılan aruz vezni bunların korunması yolunu genişletmiştir.

2 Arapça ve Farsça'ya özgü ünlü sesler ile bunları karşılayan işaretleri ayıralım.

Ünlüler bakımından en önemli konu bunların nasıl seslendirildiğidir. Türkçe'nin zengin ünlü sistemi bu iki Doğu dilinin ünlülerini karşılamak açısından geniş imkânlar sunar. Ancak söyleyişte eldeki imkânların nasıl kullanıldığını yazdan belirlemek söz konusu olamamaktadır. Bununla birlikte Avrupalı gramerlerin bu dönemde ilgili gramerleri ve sözlükleri alıntı kelimelerin ünlülendirilmesiyle ilgili yeterli bilgiler vermektedir.

Bu bilgilerden yola çıktıığında şöyle bir durumla karşılaşılır: Ortak **konusma dili** ile okur-yazarların şekillendirdikleri **şehirli dili** arasında ayrılıklar bulunmaktadır. Öte yandan bir de **okuma dili** vardır. Bu da bir metni yüzünden ve ezbere okurken sesleri yabansı özellikleriyle söylemekle ilgilidir.

Kendimizi Sınayalım

- 1.** Aşağıdakilerden hangisi seslendirildiğinde uzun ünlü **ortaya çıkmaz**?
- sema
  - emanet
  - selami
  - azamet
  - tarih
- 2.** Aşağıdakilerin hangisinde ünlülerini bakımından Arapça **olmayan** bir kelime vardır?
- mezar-gurur
  - kalp-gönül
  - secde-cümle
  - servet-cevdet
  - kabul-cumhur
- 3.** “**Hâ’-i resmiye** (= şekilce he)” ünlü değerinde kullanıldığından kendisinden sonra gelen harflerle birleşmez: **فهود kahve**, **درو dere**, **بره bere**, **يولك yolda**. Aşağıdaki örneklerde **هـ he**’nin ünlü değerinde kullanılmadığı sık hangisidir?
- قبله kible,
  - حكایه hikâye
  - ته tüh
  - بسته beste
  - آنقره Ankara
- 4.** Aşağıdakilerden hangisinin yazımı Farsça’ya özgüdür?
- چوان cüvan
  - چوار civar
  - کروان kervan
  - عنوان unvan
  - خواجه hoca
- 5.** Aşağıdakilerin hangisinde ünlülerini bakımından Türkçe kelime **yoktur**?
- بیچنگی - اورتو
  - اوستون - اسره
  - ایلک - اوغه
  - خوار - ذکا
  - آتنقی - طوقاج
- 6.** Aşağıdakilerin hangisinde, kendisinden sonra eklenecek hecelerin ince sıradan gelmesi söz konusudur?
- sürat
  - garb
  - surat
  - sanat
  - etraf
- 7.** Arapça sözcüklerde **kalın ünsüz ح ha, خ hu, ص sad, ض dad, ط ti, ظ zi, ع ayin, ئ gayin, ق kaf** harflerinden önce üstün (fetha), kapalıca ve incelmiş á değerindedir. Aşağıdaki hangi örnekte bu kuralın aksine bu ses e’ye çok yakındır?
- احباب
  - احمق
  - اطلس
  - اخلاق
  - اصناف
- 8.** Aşağıdakilerin hangisinde **إ (elif)** harfi a ünlüsunun uzunluğunu göstermek için **kullanılmamıştır**?
- والی
  - كرامت
  - بنا
  - باتاق
  - علم
- 9.** Ortalama **a**’dan gelişmiş bir ünlü olan **o** ile yazılmış Farsça kökenli kelime aşağıdakilerden hangisi **değildir**?
- خوش
  - يوم
  - خور
  - خون
  - خواجه
- 10.** Arapça’nın tek yuvarlak ünlüsü olan ortalama **u**, Türkçe’de çeşitlenmiş, dört yuvarlak ünlü degeriyle söylenilir duruma gelmiştir. Bu kullanım aşağıdakilerden hangisi ile açıklanabilir?
- Tecvidü'l-hurûf
  - Okuma dili
  - Halklilaştırma
  - Şiir dili
  - Edebiyat dili

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. d Yanınız yanlış ise “Arapça'nın Ünlüleri ve Yazılışları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. b Yanınız yanlış ise “Arapça'nın Ünlüleri ve Yazılışları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. c Yanınız yanlış ise “*a* Ünlüsü ve Yazılışı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. e Yanınız yanlış ise “Farsça'nın Ünlüleri ve Yazılışları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. d Yanınız yanlış ise bu ünitemi bütünüyle yeniden gözden geçiriniz.
6. a Yanınız yanlış ise “Arapça'nın Ünlüleri ve Yazılışları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. e Yanınız yanlış ise “*a* Ünlüsü ve Yazılışı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. d Yanınız yanlış ise bu ünitemi bütünüyle yeniden gözden geçiriniz.
9. b Yanınız yanlış ise “Ortalama *a*dan gelişmiş bir ünlü: *o*” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. c Yanınız yanlış ise “Arapça'nın Ünlüleri ve Yazılışları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Kelimelerdeki ünlüler niteliklerine göre şöyle sınıflandırılabilir:

- a: kalın, geniş, düz (*ala, alım, ıslak, ulak*)
- e: ince, geniş, düz (*elek, ekim, istek, öfke, tünek*)
- i: kalın, dar, düz (*alım, ılık, ıslak*)
- i: ince, dar, düz (*ekim, ılık, istek*)
- o: kalın, geniş, yuvarlak (*oy, boyun*)
- ö: ince, geniş, yuvarlak (*öfke, ölüm*)
- u: kalın, dar, yuvarlak (*boyun, ulak, ulu*)
- ü: ince, dar, yuvarlak (*ölüm, tünek, tütin*)

Sıra Sizde 2

Uzun söylenen hecelerine göre kelimeleri söyle yazmalıyız:
تجارت ايغا ضرورت افاده عقیده قاتل طوبا نوري

Sıra Sizde 3

- دوش döş (bağır bağlamında), düş (rüya bağlamında)
- اوج üç (sayı bağlamında), öz (intikam bağlamında), uç- (uçmak bağlamında)
- ون on (sayı bağlamında), ün (ses ve şöhret bağlamında), un (öğütülmüş besin bağlamında)
- اول ol- (yardımcı fiil), ol- (vefat etmek bağlamında), evvel (ilk bağlamında)

Yararlanılan Kaynaklar

- Deny, J. (1921). *Grammaire de la langue Turque - Dialecte Ottoman* çev. Elöve, A. U. **Türk Dili Grameri**. 1941-1953, İstanbul.
- Meninski, F. À M. (1680). *Grammatica Turcica*, (Tipkibâsim), İstanbul, 2000: Simurg Yayıncılık.
- Timurtaş, F. K. (1979). *Osmanlı Türkçesi Grameri*, İstanbul. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No.2558.
- Viguier, M. (1790). *Elements de La Langue Turque*. Constantinople.

3

Amaçlarımız

- Bu üniteyi tamamladıktan sonra;
- 🕒 Osmanlı Türkçesi alfabetesindeki ünsüz harflerinin ses değerlerini tanıtabilecek,
  - 🕒 Arapça ve Farsça'ya özgü ünsüz sesleri gösteren harflerle ortak sesleri karşılayan harfleri ayıabilecek,
  - 🕒 Ünsüz sesler için kullanılmış olan birden çok işaretin ses niteliklerini değerlendirebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Ünsüzlerde Nitelik
- Boğumlanma
- Ünsüzlerde Ton
- Ses Değerlerinde Halkılılaşma

İçindekiler

Osmanlı Türkçesine Giriş-I

Alfabe İşaretlerinin Ses Değerleri II:
Ünsüzler

- TÜRKÇE'NİN ÜNSÜZ SESLERİ
- ARAPÇA VE FARŞÇA'DAN ALINMA
KELİMELERDE ÜNSÜZLER

Alfabe İşaretlerinin Ses Değerleri II: Ünsüzler

TÜRKÇE'NİN ÜNSÜZ SESLERİ

Ünsüz sesler cigerlerden gelen havanın, ses yolundan geçerken belli noktalardaki daralma (sıkışma) ve kapanma (tikanma) yüzünden meydana getirdiği gürültü ile duyulan seslerdir. Bu daralma ve kapanma noktalarına **boğumlanma noktaları** diyoruz. Bu gürültü bazen sürtünerek sizmadan gelen bir hissini, bazen de kapanan bir noktanın birden açılmasıyla oluşan bir patlama şeklindedir.

Niteliklerine Göre Ünsüzler

Ünsüzler de ünlüler gibi taşındıkları ortak nitelikler ve ayırıcı özelliklerine göre çeşitlenmişlerdir.

1. Duyulurluklarındaki iki ana nitelik bakımından iki öbek oluştururlar:
  - a. sızmalı ünsüzler: *f v ğ h j ş l r s z y*;
  - b. patlamalı ünsüzler: *b p c ç d t g k m n*.
2. Dudaklardan girtlağa kadar uzanan yoldaki oluşum noktalarına (boğumlanma yerlerine) göre de birtakım ortak nitelikler taşırlar. Buna göre de üç öbeğe ayrırlar:
  - a. dedak ünsüzleri: *b p m v f*,
  - b. dış ünsüzleri: *d t c ç j ş z s n l r*.
  - c. damak ünsüzleri: *k g ğ*. Bunlar ön (sert) damaktaki (ya da damak önündeki) boğumlanma noktasından çıkarlar. Dilimizde bunların bir de art (yumuşak) damakta (ya da damak arasında) meydana gelen boğumlanma noktasından çıkan türleri vardır. Bugünkü alfabeımızde bunların işaretleri yoktur. Bunları kalın ve ince sıradan hecelerde ayırt ederiz:
ka/ke (ka-ba / ke-se), ga/ge (ga-ga / ge-ce), ğan/gen (ka-ğan / be-ğen) gibi.
  - d. girtlak ünsüzleri: *h* ile Arapça'dan alınma kelimelerdeki *hemze* ve *ȝ ayin*'dan kalan *kesme* (çarpma).
3. Türkçe'nin ünsüz sesleri bir de girtlaktan gelen soluk akımının **tonlu** (titreşimli, soluklu) ya da tonsuz (titreşimsiz, solusuz) olmasına göre öbekleşir. Tonlu ünsüzlerde tutulan soluğun hepsi ya da büyük bir kısmı salınmış olur ve bu sırada gerilmiş olan ses **dudaklarında** titreşime yol açarak boğumlanma noktasından güçlü bir gürültü olarak çıkar. Tonsuzlarda ise ses dudakları gerilmez; soluk, tutulmaksızın, olağan bir biçimde bir miktar açılan dudaklar arasından akarak boğumlanma noktasına gelir ve tükenirken donuk bir gürültü şeklinde duyulur.

Ton: Gerilen ses dudaklarında havanın geçtiği sırasında meydana gelen titrementir.

Ses dudakları: Girtlağın ortasında bulunan iki küçük kas. Bunlara **ses telleri** de denir.

- a. tonlu ünsüzler: *b c d g ğ j l m n r v y z*
- b. tonsuz ünsüzler: *ç f h k p s ş t*.

Dilimizin ünsüzlerini bu farklı nitelik ve özellikleriyle tanıtmak, aşağıda yabancı iki dilden, Arapça ve Farsça'dan giren kelimelerdeki ünsüzleri tanıtmak için yapacağımız açıklamalara dayanak oluşturmak açısından gereklidir.

Osmanlı alfabetesindeki işaretlerin bugünkü alfabemizdeki karşılıklarını ilk ünitede görmüştük. Aşağıda yalnız Arapça'ya ve Farsça'ya özgü harfler, bunların gösterdiği ünsüz sesler ile bu seslerin nitelikleri üzerinde durulacaktır.

ARAPÇA VE FARSÇA'DAN ALINMA KELİMELERDE ÜNSÜZLER

Osmanlı alfabetesi, hem Arapça'dan, hem de Farsça'dan alınmış kelimelerdeki bu dillere özgü sesleri aktarmaya yarayan işaretleri de içine alır. Demek ki bu alfabetin kimi harfleri üç dil için ortak, kimi harfleri de Arapça'ya ve Farsça'ya özgüdür. Ancak bu dillerden alınmış kelimelerdeki bu harflerin taşıdığı ses değerleri, ünlülerde olduğu gibi, Türkçe söyleyişte değişiklikle ugratılmış, büyük ölçüde halklaştırmıştır. Demek ki bu işaretlerin alıntı kelimelerde yer alması Türkçe söyleyiş bakımından bir değer ifade etmez. Bunları aşağıda ayrı ayrı ele alacağız. Ancak daha önce birkaç önemli noktanın hatırlanması gerekiyor.

Daha önce deiginmiş olduğumuz gibi, bu alfabetin ünsüz harfleri, içinde bulundukları hecenin ünlüsünü kalın-ince okutmaları yönüyle iki öbekte toplanmıştır:

- a. kalın ünsüz harfleri: ح *ha*, خ *hi*, ص *sad*, ض *dad*, ط *ti*, ظ *zi*, ع *aym*, غ *gayin*, ق *kaf*;
- b. ince ünsüz harfleri: ب *be*, ت *te*, ش *se*, ج *cim*, ڇ *çim*, ڏ *dal*, ڙ *zel*, ر *ri*, ڙ *ze*, س *sin*, ڦ *sin*, ف *fe*, ڻ *kef*, ڻ *gef*, ڻ *lam*, م *mim*, ڻ *nun*, و *vav*, ه *he*, ڻ *ye*.

Ünlüleri değerlendirdirirken ünsüz harflerinin bu durumuna deiginmiş, aslında ünlülerin kalınlık-incelik değerleri açısından bunların gerçekten de belirleyici olduğunu vurgulamıştık. Bu arada Arapça'nın ünsüzlerine özgü kimi harflerin Türkçe kelimelerde kalın sırayı göstermek üzere kullanıldığını da eklemiştik. İşte bu bilgileri de göz önünde bulundurarak aşağıda bu harfler ayrı ayrı ele alınacak, örnekleriyle birlikte daha geniş olarak tanıtılmaktır.

Arapça'ya Özgü Ünsüzler ve Ses Değerleri

Alfabedeki sırasına göre şu ünsüz harfleri yalnızca Arapça'ya özgü seslerin işaretleridir: ڻ *hemze*, ش *se*, ڏ *zel*, ح *ha*, ض *sad*, ط *dad*, ظ *ti*, ظ *zi*, ع *ayin*.

1. ڻ *hemze*. Arapça'ya özgü bu ses bir girtlak ünsüzüdür. Ses dudaklarının kapalı bulunduğu sırada ciğerlerden gelen havanın yaptığı baskı sonucu birden açılan dudaklardan gelen bir patlamayla duyulan tonlu bir sestir. Arapça'da bir ünlü ile başlıyor gibi görünen her kelime aslında bu ünsüze başlamakta ve ünlü seslere karşılık olan işaretlerle birlikte *a*, *i*, *u* gibi okunmaktadır. Yazında bu ünsüzü Araplar da göstermezler ve kürsüsü olan ٰ *elif*'i yazmakla yetinirler.

Bu ünsüz, konuşma dilinde, bugün olduğu gibi, Osmanlı Türkçesi döneminde de bulunduğu yere göre türlü değişikliklere uğratılmıştır:

- a. Kapalı tek heceli kelimede iç ses ise, harekesine göre;
  - aa. ya يَهُس yerine *yas*, رَأْيِس yerine *rey*, رُؤْيَا yerine *rüya*, ve شُؤْمِس yerine *şom* örneklerindeki gibi tamamen düşürülmüş,
  - ab. ya da بَأْسِس yerine *beis*, ذَأْبِس yerine *ziib* "kurt", بَأْرِس yerine *biir* "kuyu" örneklerinde olduğu gibi, bir ünlü ses olarak değerlendirilmiştir.
- b. Çift ünsüze biten tek heceli kelimede düşürülmüştür:
  - شَيْهِس yerine *sey*, حَزْعِيْس yerine *cüz* gibi.

- c. İki ve daha çok heceli kelimelerde ilk hecenin son sesi ise;
  - ca. ya **kesmeli** söylenmiş,
تَسْرِيْر te'sir, رُؤْبِت rü'yet, مُؤْمِن mü'min gibi,
  - cb. ya da ünlüyü uzatıcı bir etki bırakmıştır:
tēsir, rūyet, mūmin gibi.
- d. İki ve ikiden çok heceli kelimelerde, ilk hece açıksa, ikinci ve üçüncü hecenin ilk sesi olarak bir ünlü gibi söylenmiştir:
تَسْرِيْر teessür, مُؤْمِن müteessir, سُؤَال suâl gibi.
- e. İki ve ikiden çok heceli kelimelerde, ilk hece kapalısa, ikinci hecenin başında, ilk hecenin son ünsüzüyle bir hece kurmadığını göstermek üzere, kesmeyele okunmuştur:
مسئول mes'ûl, مشغوم meş'ûm "uğursuz" gibi.

Meninski, Viguer gibi XVII. ve XVIII. yüzyıl gramercileri tarafından verilmiş olan örnekler bu değerlendirmeyi desteklemektedir. Sonraki yüzyıllarda da durum bundan farklı değildir. Ancak bu gibi kelimelerin özellikle aruzla yazılmış manzum metinlerde vezne uydurulmasında asıllarının korunmasına büyük özen gösterilmiştir. Şehirli okur-yazarların söyleyişçe benzeri bir özen içinde bulundukları da kolayca tahmin edilebilir.

Yazılılığıyla ilgili ayrıntılar başka örneklerle birlikte dördüncü ünitede verilecektir.

2. ث se. Bu harf “peltek se” de denilen bir ünsüz sesin işaretidir. Çıkış yeri dil ucunun üst yüzü ile üst ön dişlerin uçlarıdır. Dil dişler arasında biraz dışarı çıkarılarak söylenir. Türkçe söyleyişte bu niteliğini kaybetmiş, dilin dış arasında kaldığı durumda çıkan s'den farklı söylememiştir.
3. ح ha. Bu ünsüz işaretinin karşısıldığı ses de Arapça'ya özgü bir girtlak sesidir. Bir-birine yaklaşan ses dudaklarının arasından sürtünerek geçen havanın meydana getirdiği hızırtıyla duyulan tonsuz bir sestir. Türkçe söyleyişte bu ses büyük ölçüde değişiklikle uğramış ve yine tonsuz bir girtlak sesi olan *h* sesine dönmüştür. Söyleyişteki bu değişmenin yer yer yazıya da yansıtıldığı görülür:
لَهْم lahm yerine لَهَم lehem (lehim), سَاحِل sâhil yerine ساھل gibi.
4. ذ zel. ث'nin tonlusudur. Onun gibi dil ucunun üst yüzünün üst ön dişlerin uçlarına dokunmasıyla çıkarılır. Söyleneşi sırasında dil ucu ث'ye göre daha az dışarı çıkarılır. Osmanlı Türkçesi'nin konuşma dilinde olağan z gibi söylememiştir.
5. ص sad. Bu ses dilin damaya doğru yükselmesi ve kapaklanması sırasında dil ucunun üst ön dişlerin ortasına değmesiyle çıkarılır. Tonsuzdur. Kalın ünsüz harflerinden biridir. Kimi kalın sıradan Türkçe kelimelerde س sin yerine kullanılmıştır.
6. ض dad. Bu da dilin üst damaya doğru yükselmesi ve kapaklanması ile kalın nitelik kazanan bir sestir. Söyleneşi sırasında hava dilin iki yanından avurtlara sürtünerek geçer. Bu sırada dil ucu boşta kalır. Türkçe'de söyleyişte var olmamış, *d* ve *z* diş sesleriyle iki türlü söylememiştir:
  - a. *d* gibi: قاضی kâdi, ضرب fadul, فضول Fâdil, رمضان Ramadân;
  - b. *z* gibi: ضابط kazâker, اضافت izâfet, ضابط zâbit, فضول Fâzil, رمضان Fuzûlî, رمضان Ramazan .
7. ط ti. Dilin yükselp damaya kapaklanması ve dil ucunun üst ön diş etlerine yaklaşması ile nitelik kazanan tonlu bir sestir. Türkçe'ye bu niteliğiyle girmemiş, alıntı kelimelerde olağan diş sesi *t* gibi söylememiştir.

Bu sesin harfi kalın ünsüz harflerinden olduğu için, kimi Türkçe kelimelerde ünlünün kalın olduğunu belirtmek amacıyla kullanılmıştır. Ancak hem ث te, hem de ذ dal yerine kullanılması, kelimelarındaki sesin tonlu mu, tonsuz mu okunacağı konusunda karışık-

Kesmeli. Bu terim Arapça kelimelerde bir ünlü önünde hemzenin söyleyişile ilgilidir. “Girtlak çarpması” da denilen söyleyişte ses dudaklarının birbirine bir anlık çarpmasından doğan ünlüye benzer kesik bir ses duyulur: *teesir* gibi.

liğa yol açmıştır: طوغرى / دوغرو *taş*, طش / تاش: *dosdoğru* gibi. XVII. yüzyıl Osmanlı Türkçesi'ni bütün ayrıntılarıyla tanitan Meninski, gramerinde “ط , تركى'nin kendi kelimelerinde *d* sesini verir” açıklamasını yapar ve hem *d*, hem de *t* ile yazılmış örnekler vererek bunların Latin harfleri karşılıklarını *d'*li kaydeder: طاغ *dağ*, طوغرى *doğru*, طوغرو *doğu*, طش طونى *dış donu* gibi.

8. ظ zi. Bu da dilin damağa doğru yükselmesi ve kapaklanması ile kalınlık niteliği kazanan seslerdir. Dil ucunun üst ön dişlerin ucuna yakınlaşlığı bir kapanma noktasından çıkarılır. Bu sesin ث *se* ve ذ *ze*’den nitelikçe farkı, söylenişi sırasında dil ucunun pek az dışarı çıkmasıdır. Türkçede bu ses ج *ze* harfinin sesi olan olağan z ile söylemiştir. Kalın ünsüz harflerinden biri olması yüzünden, kimi kalın sıradan kelimelerde ج *ze* yerine kullanılmıştır: ظير *zir*, ظورت *zort*, قاظ *kaz* gibi.
9. ئ ayın. Kalın ünsüz harflerinden biridir. Bir boğaz ünsüzünün işaretidir. Bu sesin çıkış yeri boğazda ح ’dan biraz geridedir. Tonlu bir sestir. Havanın daralan ses du-dakları arasından geçerken meydana getirdiği titreşimle birlikte oluşan bir gürültü olarak duyulur. Bu sesi bir yabancının çıkarması son derece zordur. Tecvit okuyanlarca tam yerinden çıkarılmasına ‘ayın çatlatmak’ denmiştir. Osmanlı Türkçesi döneminde konuşma dilinin tanımadığı bir sestir. Bu sesin XVII. yüzyıldaki değeri için Evliya Çelebi'nin verdiği örnekler çok ilgi çekicidir. XVIII. yüzyıl gramecilerinden Viguier'in şu açıklaması ise konuşma diliyle okuma dili arasındaki farkı göstermek açısından önemlidir: “Bu sesi yalnızca çok şiir okuyanlar ve bilgili (eğitimli) kimseler kullanır. Günlük konuşma dilinde kullanılmaz.” Gerçekten de bu boğaz sesi Türkçe söyleyişte başlangıçtan beri çok yadırganmış ve bu sesi taşıyan Arapça kelimelerin söylenişinde köklü değişiklikler olmuştur. Bu değişikliklerin başlıcaları şunlardır:
  - a. Kelime ve hece başında bir ünlü ses olarak okunur, böylece kelime ünlüyle başlayan bir özellik kazanır: عزرايل Azrâ'il-Ezrâ'il, شعر ayal, شعر شعور *ayal*, شعور *şuur* gibi.
  - b. Hece sonunda düşerken ünlüye uzunluk değeri katar: كعبه Rânâ, تعین tâyin (halklaştırılmış biçimde: *tayim*), اعتناف itiraf (*itiraf*), اعمار imâr (*imar*), اعلان ilân (*ilân*), معتبر mûteber (*muteber*), شعله شعله (*Şule*) gibi.
  - c. Bu gibi hecelerde, bir söyleyişe göre, hemze gibi kesmeli söylenenir: دعوى da'vâ, لعلين la'lîn “kirmizi, lâl renginde” gibi.
  - d. Ünlüsü uzun kapalı hecenin son sesi olarak düşürülür: وداع vedâ, سع semâ gibi.
  - e. Taşralı dilinde bogumlanma noktasının art damaga kayarak ڭ sesine dönmesi için Evliya Çelebi (XVII. yüzyıl) çarpıcı bir örnek verir: شغur شغur. “Şiir söyleyen” anlamındaki شاعر şâ'ir (*şair*) de bugün ağızlarda (yani taşralı dilinde) şâ'ir olarak yaşamaktadır.

SIRA SIZDE

1

Aşağıdaki kelimeleri inceleyerek hangilerinde Arapça'ya özgü sesleri gösteren harfler bulunduğuunu belirleyiniz:

بلا ، حاكم ، نصرت ، اكرم ، نظر ، سطر ، فريد ، فائدہ ، ضرورت ، قربان ، عرفان ، احسان ، كرامات ، دائرة سلطان ، صفا ، زيارت ، ذکر ، تأمين ، علم ، شکران ، ضرر ، مصطفی ، سليم ، ثبوت ، اصرار ، ألم

Farsça'ya Özgü Ünsüzler ve Ses Değerleri

Farslar Arap alfabetesini aldıkları zaman bu alfabe kendi dillerine özgü sesler için aslında dört küçük değişiklik yapmışlar, böylece harf sayısını 32'ye çıkarmışlardır. Bunlardan پ *pe*, ب *be*'ye eklenen iki noktaya; چ *cim*, چ *cim*'e eklenen iki noktaya; ڙ *je*, ڙ *ze*'ye eklenen iki noktaya; گ *gef* ise ڪ *kef*'in 'keşide' denilen çizgisi üzerine eklenen ikinci bir çizgiyle oluşturulmuştur.

Bu ünsüz harflerinin gösterdiği seslerden *ç*, *g* ve *p* kendi dillerinde de bulunduğu için, bu işaretler Türkler tarafından da alınmıştır. *ğ* harfinin alınması ise Farsça kelimelerin yazılmasında kullanılmak amacıyla dayanır. Daha sonra Batı dillerinden alınmış kelimelerde de kullanılmıştır.

İşte bunun gibi, Farslar da Arap alfabetesini alırken, dillerine girmeye başlayan çok sayıdaki Arapça kelimeyi olduğu gibi yazabilmek düşüncesiyle Arapça'ya özgü harfleri almışlardır. Bunlar *ث se*, *ح ha*, *ذ zel*, *ص sad*, *ض dad*, *ط ti*, *ظ zi*, *ع aym* harfleridir.

Bunlardan *ث se* ve *ص sad* harflerini Farslar *س sin* harfinin taşıdığı ses değeriyle söylemişlerdir. Bununla birlikte bu iki harf az sayıda Farsça kelimedede yer bulmuştur **گیومرث** Geyümers “Eski bir Fars hükümdarının adı”, *ص sad* “yüz”, *ش شست* şast “al他妈” gibi. Bu kullanım Türkçe kelimelerde *ص*'ın kalın sıra belirleyici olmak üzere kullanılması gibidir.

ح ha harfini Türkler gibi Farslar da *ه he* gibi söylerler.

ض dad ve *ظ zi* harfleri de kendilerine özgü nitelikleriyle değil *ج ze* harfinin sesiyle söylelenmiştir. Bu açıdan da uygulamaları Türkler gibidir.

ذ zel XV. yüzyyla kadar uzun ya da kısa ünlüden sonraki *د dal* yerine kullanılmış bir harf iken, bu yüzyıldan sonra kullanımdan düşmüştür. Kimi Arapça asıllı kelimelere de uygulanan bu kural *hizmet* (aslı: **خدمت**) kelimesiyle dilimize de geçmiştir.

ط ti'ya gelince, bu ünsüz harfinin ses değeri de Farsça'da bulunmaz; ancak birkaç kelimenin yazılışına girmiştir: *طشت* (*تاشت*) “taş” (*yerine*) “geniş leğen”, *طلح* (*تلخ*) (*yerine*) “aci” gibi.

Farsça'ya özgü ح: Farsça'ya özgü sayabilecek seslerden biri, iki türlü söylenişi bulunan ve alfabe *ح* harfiyle temsil edilen sestir. Boğaz sonunda dil köküyle art damak arasındaki bir daralma noktasından çıkar. Bu ses aslında Türkçe'nin de tanıldığı bir sestir; ancak bu dönemde şehirli dilinde gerçek degeriyle söylenenmediğini bu yüzyillara ait gramerlerden öğreniyoruz. Türkçe'de bu ses bir taşralı ağızı sesi olarak yaşamış ve hâlen de yaşamaktadır.

Farsça'da tipki Arapça'daki gibi boğazlı tonsuz bir art damak sesidir. Hem kendi kelimelerinde, hem de Arapça'dan alınma kelimelerde kendi ses değeriyle kullanılmıştır: *حوف havf* “korku”, *حـرـ har* “eşek”, *حـرـدـ hurde* “akıl”, *حـرـكـوـشـ harguş* “tavşan”, *حـوبـ hüb* “güzel”, *حـوـانـ han* “sofra”, *حـواـجـ hâce* “kemik” gibi. Bu *و vav* bir ünlü ya da ünsüz sesi göstermediği için “okunmayan vav” (vâv-ı ma'dûle) diye anılmıştır. Bu gibi kelimelerin Türkçe metinlerdeki yazılışları Türkçe'deki söylenişlerini değerlendirmeye imkân verir. Bu da sonuç olarak böyle bir sesin Türkçe'ye geçmediğidir. Aslında Farslar da bu sesi zamanla terk etmişler, ünlüsü kısa hecelerde *a'yı o'ya* çevirmiştir: *ه he* gibi söylememiştir.

İkinci tür *ح* Farsça'ya özgü dudaksız (labial) bir *خ*'dır. Dudakların yuvarlaklaştırılmasıyla çıkarılır. Sesin bu niteliğini belirtmek için önüne her zaman bir *و waw* yazılır: *خـوـيـشـ h̄îs* “kendi”, *خـاـبـ h̄âb* “uyku”, *خـوـانـ h̄ân* “sofra”, *خـواـجـ h̄âce* “kemik” gibi. Bu *و waw* bir ünlü ya da ünsüz sesi göstermediği için “okunmayan vav” (vâv-ı ma'dûle) diye anılmıştır. Bu gibi kelimelerin Türkçe metinlerdeki yazılışları Türkçe'deki söylenişlerini değerlendirmeye imkân verir. Bu da sonuç olarak böyle bir sesin Türkçe'ye geçmediğidir. Aslında Farslar da bu sesi zamanla terk etmişler, ünlüsü kısa hecelerde *a'yı o'ya* çevirmiştir: *خـوـاـشـ hor* yerine *خـوارـ hoş* yerine *خـورـ hor* gibi.

Farsça'ya özgü v. Farsça'nın bu ünsüzü *çift dudak v'*sidir (= w). Türkçe söyleyişte değiştirilmiş, bir diş-dudak sesi olan *v* ile söylemiştir: *آواز āwâz*, Türkçe'de: “avaz avaz **Çift dudak: Dilbilim kitaplarında: bilabial** bağırmak”ta olduğu gibi: *avaz*.

Not. Türkçe'de çift dudak ünsüzü ancak yuvarlak bir ünlüden önce ortaya çıkabilir; *tavuk*, *kovuk*, *fos*, *fodul*, *fukara*, *havuz*, *davul* kelimelerindeki *f* ve *v'* ler böyledir.

Aşağıdaki kelimelerden hangilerinde Farsça'ya özgü sesleri gösteren harfler bulunmaktadır? *ender*, *ejder*, *hakim*, *gerdan*, *fırsat*, *jale*, *cevher*, *belâ*, *geda*, *güzergâh*, *Jülide*, *kerem*, *safra*, *gülşen*.

SIRA SİZDE

SIRA SİZDE

3

Türkçe söyleyişte tek bir sese veya iki sese karşılık gelebilen Arapça kökenli harfleri öbekle-yerek gösteriniz.

Osmanlı Türkçesi'nin Ünsüzleri Üzerine Değerlendirme

Osmanlı Türkçesi yazı dilinde (edebiyat dilinde), ilk üitede belirttiğimiz gibi, iki Doğu dilinden alınmış çok sayıda kelime kullanılmıştır. Alfabenin ortak olması yüzünden bu alıntı kelimelerin yazılışları alındıkları dildeki biçimleriyle korunmuş ve eğitim yoluyla öylece yazılmaları sağlanmıştır. Ancak bu durum bu kelimelerdeki Türkçe'nin tanımadığı ünsüz seslerin okur-yazarların diline girmesine yol açmıştır. Özellikle *Kur'an*'ı doğru seslendirme eğitimiyle (tecvit öğrenmekle) açılan yoldan Arapça'nın özel sesleri pek çok kimsenin diline girmiştir. Bununla birlikte, yukarıda her harf için yaptığımız değerlendirmede belirttiğimiz gibi, konuşma diline inmiş çok sayıda kelimedede bu yabansı seslere yer verilmemiş, seslendirme Türkçe'nin kendi ünsüzleriyle yapılmıştır. Arapça'ya özgü ünsüz harflerinin Türkçe kelimelerde sıra belirleyici olarak kullanılmak istenmesi; kurallaşmasa da, bu yoldaki uygulamalar bu harflerin ses değerlerini belirlemekte önemli göstergelerdir. Ama yapılacak değerlendirmeler açısından en önemli dayanaklar yabancıların bu yüzyillara ait Latin harflü Türkçe metinleri, özellikle de Osmanlı Türkçesi'nin dil yapısı ve söz varlığı üzerine yazdıkları gramer ve sözlüklerdir. Bu çalışmalarдан elde edilen veriler XVI-XX. yüzyıl Osmanlı Türkçesi'nin ortak konuşma dilinde hemen hiçbir yabansı ünsüz sesin bulunmadığını göstermektedir. Okur-yazarların temsil ettiği şehirli dilinde kimi ünsüz sesler tutunma şansı bulmuş olsalar bile, bunlar, yüzünden ya da ezbere *Kur'an* okumakta olduğu gibi, yazılı bir metni yüzünden, ya da bir şiri ezbere okurken ortaya çıkan ikincil durumlardır. Demek ki ortak konuşma dili yanında bir de okur-yazarlar arasında bir **okuma dili** söz konusu olmaktadır. Bu husus Avrupalı gramerciler tarafından özellikle belirtilmiştir.

Arapça ve Farsça kelimelerdeki yabansı seslerin değiştirilmesi, bunların söyleyişçe halklılaştırılması demektir. İşte bu halklılaştırımayla ortaya çıkan değişimler dönem içinde yazıyla da aktarılmak istenmiş, aynı alfabeyle bunun yapılabilceğinin çok çarpıcı örnekleri verilmiştir. Bu konu bundan sonraki üitede ele alınacaktır.

Aşağıdaki tabloda Osmanlı Türkçesi alfabetesinin bütün ünsüz harfleri Arapça ve Farsça'daki farklı niteliklerine işaret edilerek Latin alfabetesindeki karşılıklarla verilmiş, Türkçe'deki ses değerleri de kısa açıklamalarla birlikte bugünkü alfabenin harfleriyle gösterilmiştir. Düz çizgicik (—) sesin o dilde bulunmadığını belirtir.

Harflerin kelime içindeki durumları değerlendirmeye alınmamıştır. Bunun sebebi bir ünsüz sesin olağan olarak bir hecenin ya başında, ya da sonunda bulunabilmesidir. Bu-nunla birlikte sonu çift ünsüzlü alıntı kelimelerde iç ses olarak yer alabilirler. Ancak bu durumda Türkçe'de çoklukla iki ünsüz arasına bir dar ünlü gelir ve tek heceli kelime iki heceli olurken ilk ünsüz hece başında kalır: *sehr-sehir*, *vakf-vakif*, *emr-emir*, *devr-devir*, *tabl-tabul (davul)*, *havz-havuz*, *lutf-lutuf* gibi. *Halk*, *kalp* gibi kelimelerdeki *l*'lerin durumu sonraki üitede ele alınacaktır.

Türkçe söyleyişte		Arapça kelimelerde		Farsça kelimelerde		Harfler
Sonda	Başa	Sonda	Başa	Sonda	Başa	
a. kesmeli söylenir, b. hece ünlüsünün uzamasına yol açar.	e, a, i, u, ü. Uzun ā'dan sonra ikinci hecenin başında: yi	kendi niteliğiyle	e, a, i, u, ü	—	—	ه Hemze
p	b	b	b	b	b	ب
p	p	—	—	p	p	پ
t	t	t	t	t	t	ت
—	—	peltek s	peltek s	—	—	ث
ç	c	c	c	c	c	ج
ç	ç	—	—	ç	ç	چ
h	h	kendi niteliğiyle	kendi niteliğiyle	—	—	ح
h	h	kendi niteliğiyle	kendi niteliğiyle	—	kendi niteliğiyle	خ
t	d	d	d	d	d	د
z	z	peltek z	peltek z	—	—	ذ
r	r	r	r	r	r	ر
z	z	z	z	z	z	ز
j	j	—	—	j	j	ڙ
s	s	s	s	s	s	س
§	§	§	§	§	§	ش
s	s	kendi niteliğiyle	kendi niteliğiyle	—	—	ص
z	d, z	kendi niteliğiyle	kendi niteliğiyle	—	—	ض
t	t	kendi niteliğiyle	kendi niteliğiyle	—	—	ط
z	z	kendi niteliğiyle e	kendi niteliğiyle e	—	—	ظ
a. kesmeli söylenir, b. hece ünlüsünün uzamasına yol açar.	a, e, ı, i, o, ö, u, ü	kendi niteliğiyle	kendi niteliğiyle	—	—	ع
ğ (sızmalı art damaklı)	g (patlamalı art damaklı) ya da ğ (sızmalı art damaklı)	g (boğazlı)	g (boğazlı)	g (boğazlı)	g (boğazlı)	خ
f	f	f	f	f	f	ف

Tablo 3.1
Osmanlı Alfabesinde
Ünsüzler

k (art damaklı)	k (art damaklı)	k (boğazlı)	k (boğazlı)	k (boğazlı)	k (boğazlı)	ق
k (ön damaklı)	k (ön damaklı)	k (art damaklı)	k (art damaklı)	k (ön damaklı)	k (ön damaklı)	ك
ğ, y (sızmalı ön damaklı)	g (patlamalı ön damaklı)	—	—	g (ön damaklı)	g (ön damaklı)	ڦ
l (kalın ve ince)	l (kalın ve ince)	l (ince)	l (ince)	l (ince)	l (ince)	ل
m	m	m	m	m	m	م
n	n	n	n	n	n	ن
v	v	w (çift dudak)	w (çift dudak)	w (çift dudak)	w (çift dudak)	و
h	h	h	h	h	h	ه
y	y	y	y	y	y	ى

Özet

Osmanlı Türkçesi alfabetesindeki ünsüz harflerinin ses değerlerini tanıyabilmek.

Osmanlı Türkçesi alfabesi üç dilin (Türkçe, Arapça, Farsça) seslerini karşılayan ortak bir alfabe idi. Bu alfabede Arapça ve Farsça'ya özgü sesler için ayrı işaretler bulunuyordu. Öte yandan Türkçe'ye bu iki dilden alınmış olan kelimeler, söyleyişte ortaya çıkan farklılıklar göz önünde bulundurulmaksızın, yazılışları değiştirilmeden aynen alınmışlardır. Bu durum bir yandan yazının harflerinin sesleri hangi değerlerle yansittığını, bir yandan da söyleyişte meydana gelen değişimeleri belirlemekte güçlüklerle yol açmıştır.

Ünsüz sesler için kullanılmış olan birden çok işaretin ses niteliklerini değerlendirebilmek.

Osmanlı Türkçesi döneminde ünsüzler konusuyla ilgili değerlendirmeler bakımından Türkçe'nin ve iki Doğu dilinin ünsüz seslerini ortak ve farklı yanlarıyla tanımlamak gereklidir. Bu üniteyle sağlanmak istenen sonuç da bu olmuştur.

Arapça ve Farsça'ya özgü ünsüz sesleri gösteren harflerle ortak sesleri karşılayan harfleri ayırmak.

Söyleniş değerleri farklı birçok ünsüzün Türkçe'de nasıl seslendirildiği ve ne gibi değişikliklere uğratıldığı konusu ortak konuşma dili, okur-yazar dili ve metin okuma dili seviyelerinde değerlendirilmesi gereken önemdedir. Bu konuda da Avrupalı gramercilerin çalışmaları meseleyi aydınlatmamıza kolaylık sağlamaştir.

Kendimizi Sınayalım

- 1.** Hangi Arapça kökenli ünsüz harfler Osmanlı Türkçesinde ünlü değerinde kullanılabilir?
- س se, ث sad
  - ح ha, ح ha
  - ز zel, ذ zi
  - ه hemze, ع ayin
  - ص sad, ض dad
- 2.** Aşağıdakilerden hangisi “ayın” için söylenenemez?
- Kalın ünsüzdür.
  - Tonsuz bir sestir.
  - Kelime ve hece başında bir ünlü ses olarak okunur.
  - Bir boğaz ünsüzdür.
  - Arapçaya özgüdür.
- 3.** Aşağıdakilerin hangisinde Arapçaya özgü ünsüz harf yoktur?
- صباح صباح
  - ظفر ظفر
  - سفر سفر
  - علامت علامت
  - دائرة دائرة
- 4.** Aşağıdakilerden hangisinin yazımı Farsça'ya özgüdür?
- جوان جوان cüvan
  - جوار civar
  - کروان kervan
  - عنوان unvan
  - خواجه hoca
- 5.** Aşağıdakilerin hangisinde ünsüzleri bakımından Türkçe kelime yoktur?
- اورتو - بیچخى اورتو - بیچخى
  - اسره - اوستون اسره - اوستون
  - اوغىھە - ايلك اوغىھە - ايلك
  - ذكى - خوار ذكى - خوار
  - طۇقماڭ - آنلىق طۇقماڭ - آنلىق

- 6.** Aşağıdaki Arapça, Farsça ve Türkçedeki niteliklerine işaret edilerek Latin alfabetesindeki karşılıklarıyla tamamlanması istenen tabloyu pe (پ) ve peltek ze (ڙ) harfleri için seçeneklerden hangisi yanlışsız doldurur?

Türkçe söyleyişte		Arapça kelimelerde		Farsça kelimelerde		Harfler
Sonda	Başta	Sonda	Başta	Sonda	Başta	
						پ
						ڙ

- 7.** Aşağıdakilerin hangisinde ekleme te (tâ-i merbûta) yoktur?
- لحظة لحظه
  - خلاصه خلاصه
  - شذاعت شذاعت
  - ثبات ثبات
  - نفقة نفقة
- 8.** Türkçe'de hem Farsça hem de Batı dillerinden alınmış kelimelerde kullanılan Fars kökenli harf aşağıdakilerden hangisidir?
- p
  - ç
  - j
  - m
  - z
- 9.** Osmanlı Türkçesi döneminde bir metni yüzünden ve ezbere okurken sesleri yabansı özellikleriyle söylemek aşağıdaki kavumlardan hangisi ile ilgilidir?
- Konuşma dili
  - Türk dili
  - Okuma dili
  - Şiir dili
  - Yazı dili
- 10.** Aşağıdaki kelimelerden hangisi tonsuz ünsüzlerden oluşmuştur?
- fistik
  - yar
  - baca
  - vay
  - limon

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. d Yanınız yanlış ise "Arapça'ya Özgü Ünsüzler ve Ses Değerleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. b Yanınız yanlış ise "Arapça'ya Özgü Ünsüzler ve Ses Değerleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. c Yanınız yanlış ise "Arapça'ya Özgü Ünsüzler ve Ses Değerleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. e Yanınız yanlış ise "Farsça'nın Ünlüleri ve Yazılışları" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. d Yanınız yanlış ise bu üniteyi bütünüyle gözden geçiriniz.
6. c Yanınız yanlış ise bu üniteyi bütünüyle gözden geçiriniz.
7. d Yanınız yanlış ise "Arapça'nın Ünsüzleri ve Yazılışları" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. c Yanınız yanlış ise "Farsça'ya Özgü Ünsüzler ve Ses Değerleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. c Yanınız yanlış ise "Osmanlı Türkçesi'nin Ünsüzleri Üzerine Değerlendirme" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. a Yanınız yanlış ise "Niteliklerine göre Ünsüzler" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Yararlanılan Kaynaklar

- Deny, J. (1921). **Grammaire de la langue Turque - Dialette Osmanli** çev. Elöve, A. U. **Türk Dili Grameri**. 1941-1953, İstanbul.
- Meninski, F. à M. (1680). **Grammatica Turcica**, (Tipkibasım), İstanbul, 2000: Simurg Yayıncılık.
- Timurtaş, F. K. (1979). **Osmanlı Türkçesi Grameri**, İstanbul. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No.2558.
- Viguier, M. (1790). **Elements de La Langue Turque**, Constantinople.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Şu kelimelerde Arapça'ya özgü harfler bulunmaktadır:

اصرار حاكم نصرت سطر نظر فائده ضرورت عرفان احسان دائره
سلطان صفا ذكر تأمين علم ضرر مصطفى ثروت

Sıra Sizde 2

İçinde j ve g sesleri bulunan kelimeler Farsça asıllıdır:

ejder, gerdan, jale, geda, güzergah, Jülide, gülşen

Sıra Sizde 3

ث peltek se ve ص sad: s

ح ha ve ه he: h

ذ zel ve ذ zi: z

ض dad: d ve z

ط ti: d ve t

4

Amaçlarımız

- Bu üniteyi tamamladıktan sonra;
- 🕒 Çeviriyazının ne olduğunu kavrayıp onu tanımlayabilecek,
  - 🕒 Çeviriyazı alfabetesinin hangi amaçlarla kullanıldığını açıklayabilecek,
  - 🕒 Ünitelerde kullanacağımız çeviriyazı sistemini ve alfabetesini tanıayıp, uygulayabilecek,
  - 🕒 Çeşitli çeviriyazı alfabelerini anlatabilecek,
  - 🕒 Çeviriyazda yazım kuralları ve noktalama kullanılmasının nedenlerini listeleyebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Çeviriyazı
- Dil, Sesler ve Yazı
- Dilde Değişim
- Alfabe ve Ses Sistemi
- Sesçil Alfabe
- Yazım Kuralı

İçindekiler

Osmanlı Türkçesine Giriş-I

Çeviriyazı

- ÇEVİRİYAZI NEDİR
- ÇEVİRİYAZI ALFABESİ
- KULLANACAĞIMIZ ÇEVİRİYAZI SİSTEMİ VE ALFABESİ
- ÇEŞİTLİ ÇEVİRİYAZI ALFABELERİ
- ÇEVİRİYAZIDA YAZIM KURALLARI VE NOKTALAMA

Çeviriyezi

ÇEVİRİYAZI NEDİR?

Bir dilin eski bir döneminde, farklı bir alfabeyle yazılmış metinleri kullanılmakta olan alfabe aktarma işlemine **çeviriyezi** (transkripsiyon), bu uygulamada kullanılan alfabe ise **çeviriyezi alfabesi** denmektedir. İki alfabe sisteminin farklı olması yüzünden kullanılabilecek çeviri alfabetesinde birtakım ayrı işaretlere yer verilmesi gerekebilir ve bu olağandır. Ancak asıl önemli olan bu çevirinin dayandığı anlayışların ve amaçların önceden belirlenmesidir. Çeşitli anlayış ve amaçlara göre bu çeviri işlemi de çeşitlenir.

Çeviriyezi, aslında bir metnin yazıldığı dönemin dilindeki ses birimleri ile bunların bildirişim sistemindeki işleyişleri hakkında bilinen ya da türlü kaynaklardan elde edilen değerlerin kullanılmasıyla gerçekleştirilen bir seslendirme uygulamasıdır. Bununla birlikte Arap asıllı eski Türk alfabesiyle yazılmış metinlerde seslerin ve bunların dilin iç sistemindeki işleyişlerinin değerleri üzerine tam ve doyurucu sonuçlar elde edilemediğinden, bugüne kadar yapılagelmiş yazı çevirimleri, bir ölçüde ses işaretleri olan harfleri birebir aktarma ile bağıdaştırılmış karışık bir sistem olmuştur.

Bundan sonraki ünitelerde verilecek örnek metinlerde kullanacağımız sistemin dayanaklarını göstermek üzere dil, sesler ve yazı üzerine yeniden bir değerlendirme yapmak yararlı olacaktır.

Dil, Sesler ve Yazı

Dil toplumların var ettiği bir ürün, bir toplumu oluşturan kişilerin beyinlerindeki ortak görüntüler sistemidir. Bu sistemin kurucu birimleri **seslerdir**. **Yazı** ise bir araçtır; konuşma dilinde zincirlenen her ses biriminin işitme organizmımızca algılanan değeriyle görme organizmımızca algılanmak üzere aktarmaya yarar. Bir başka deyişle, yazının varlık nedeni dili göstermektedir. Dilleri genellikle yalnız yazı aracılığıyla tanırız.

Dilde Değişim Karşısında Yazı

Dil sürekli olarak değişir. Bu değişimde yazının da etkisi bulunur, ama yazının olmaması hiçbir zaman dilde değişmeye yol açmaz.

Yazı bağlayıcı ve buyurucudur. Karşı koyulmaz bir baskıyla dili etkiler. Bu durum en çok yazılı metinlerin önemli bir yer tuttuğu, zengin bir edebiyatın gelişip yayıldığı dillerde görülür. Bu gibi dillerde gözle algılanan görüntü söyleyişi yönlendirir ve bunun sonucunda ortaya yanlış söyleyişler çıkar. Dil açısından bu, tersine bir işleyiştir ve hiç de sağlıklı bir durum değildir. Kullandığı alfabe yüzünden dilimiz bu hastalıklu durumu yüzyıllarca yaşamıştır.

Bir alfabe dilin seslerini hiçbir karışıklığa yol açmadan gösterebilmelidir. Başka bir dilden alınmamış, yani daha önce kullanılmış olmaktan doğan tutarsızlık ve kusurları bulunmayan bir alfabe başlangıçta dilin seslerini en uygun biçimde yansıtabilecektir. Ne var ki yazıyla söyleş arasındaki uyum kısa sürede bozulacağı için, onun da yine tutarsızlık ve kusurlara bürünmesi kaçınılmazdır.

Birinci üitede de belirttiğimiz gibi, dil durmadan gelişir ve değişir; alfabe ve yazı ise tek şekilliğe bağımlıdır, olduğu gibi kalma eğilimindedir. Böylece *harf* dediğimiz biçimler giderek göstermesi gereken seslerin karşılığı olmaktan çıkar. Bir dönemde sesleriyle uyuslu olan bir yazma biçimini bir sonraki dönemde uyuşumsuz duruma gelir, bu yüzden değişikliği yansıtılabilmesi amacıyla değiştirilir. Bu yeni biçim, Osmanlı Türkçesi yazımında birçok ekte görüldüğü gibi, önceki biçimle bir arada, çoğu kez de birbirinin yerine kullanılabilecek, sonra bunlardan eski olanı yerini yeni olana terk edecektir. Eskimek ve değiştirilmeye boyun eğmek yazının değişmez kaderidir. Bir dilin tarihinde değişme basamaklarının ancak birinde görülen denklik ve uyuşum sonraki basamakta görülmez; çünkü gelişme süreğen, yazım ise durağandır. Biri durmaz, ilerler; öbürü öylece kalır. Sonuç olarak uyuşmazlık hep sürer gider.

Alfabeye başka bir dilden alınmışsa, iki dil arasında bulunması olağan farklar yüzünden, yazı sisteminin imkânları yeni işleyişinde uyum gücü çekер; kimi yönden tutarsızlık, kimi yönden de yetersizlik gösterir. Bu durum zaman içinde birtakım çözüm arayışlarına yol açar, birtakım çarelere başvurmak kaçınılmaz olur.

Tutarsızlıkların en kötülerinden biri aynı ses için birden çok harfin bulunması, yetersizliklerin en kötüsü ise dile özgürlük kazandıran temel seslendirme sistemini yansıtacak sayıda işaret bulunmamasıdır. Arap asilli eski Türk alfabesi hem tutarsızlık, hem de yetersizlik açısından en çarpıcı örneklerden biridir.

Sonuç olarak, “yazı, dilin bedenine göre biçili dikilmiş bir elbise değil, üzerine çekilmiş bir örtüdür”. Türkçenin bu döneminde yaşadığı gibi, bu örtü kimi zaman dil yapısını bütünsüz kaplar ve onun gerçek görüntüsünü iyice belirsizleştirir.

Alfabeye Ses Sisteminin İlişkisi

Hangi alfabe kullanılmış olursa olsun, yazı işaretleri yine de **dilin ses sistemini** gösteren araçlar olduğuna göre, bir dilin eski dönemindeki durumunu aydınlatabilmek için yapılması gereken iş, görüntüyü yansitan bu araçların sistemle ne ölçüde uyuştuğunu belirlemektir. O hâlde konumuz bakımından önemli olan, Osmanlı Türkçesi alfabetesinin ve yazımının Türkçenin ses sistemini göstermekteki durumunu doğru değerlendirmeye çalışmaktadır. Böyle bir işe girişildiğinde yazının aracı ancak yorumlanmak şartıyla bir değer taşıyabilir. Asıl güçlük buradadır ve yazıldan doğru yorumlara ulaşılması konunun en can alıcı noktasıdır. Bu yolla ulaşılacak sonuç, incelenen dönemin ses sistemini ortaya koymak, bir başka deyişle, kullandığı seslerin dökümünü yapmak olacaktır.

Her dil birbirine göre iyice farklılaşmış belli sayıda ses birimi kullanır. Dilin belli bir dönemi üzerindeki çalışmalarında bu birimlerin ortaya çıkarılması en önemli ve birincil işdir. Öte yandan Osmanlı Türkçesi döneminde olduğu gibi, yabancı dillerden alınmış kelimelerin seslendirilmesinde dilin kendi sesleri yanında bu kelimelerdeki yabancısı seslere ne ölçüde yer verildiğini belirlemek, bunların dilin kendi ses sistemine alınıp alınmadığını ya da ne ölçüde ve hangi sınırlar içinde kalınarak alındığını ortaya koymak göz ardı edilemez bir gerekliktir. Eski yazımın başlangıçtan beri benimsediği ana kural alıntı kelimelerin yazımlarının değiştirilmemesiydi. Bu anlayışa göre yazım bilmek, Arapça ve Farsça kelimeleri doğru yazmayı bilmek demekti. Böyle olunca dile girdikleri andan itibaren genel konuşma dilinde Türkçe'nin sesleriyle söylemiş olan alıntıların uğratıldıkları ses değişiliklerinin yazıya yansıtılması yolu kapanmış oluyordu. Halbuki başka bir dilden aktarılmış

kelimelerin yazılışı bir dönemde o kelimenin nasıl söylendiğini belirlemenin enkestirmeye ve güvenli yoludur. Ne yazık ki, Osmanlı Türkçesi yazımı böyle bir uygulamaya yer vermemiştir. Bununla birlikte, yine önceki ünitede gördüğümüz gibi, metinlerde belli sonuçlara ulaşmamıza yarayacak örneklerle, az da olsa, karşılaşabilmekteyiz.

Bir alfabe dilin bütün seslerini gösterebilir mi? Bu soruyu bugünkü alfabemizi göz önünde bulundurarak yanıtlayınız.

SIRA SİZDE

Ses Sistemi Belirlemenin Kaynakları

Yaşayan bir dilin seslerini ve bu seslerle kurulmuş sistemini ortaya koyma yolunu **dolaylı tanıma** yoludur. Veri dilde canlıdır, tanıtıcı değeriyle yaşamaktadır ve kendisine kimlik kazandıran niteliği bütün ayrıntısıyla ele verir. Yapılacak şey ses birimlerini yaşamakta olan değerleriyle belirleyip sistemi ortaya koymak, sonra da kullanılmakta olan işaretler sistemi, yani alfabe ile bu sistemi karşılaştırmaktır.

Geçmişteki bir dil, ya da bir dilin belli bir dönemi söz konusu olduğunda durum değişir. Bu durumda yapılması gereken iş, **dolaylı veriler** elde etmek ve sistemi kurma yolunda bunların kılavuzluğuna dayanmaktadır. Bu durumda başvurulacak iki ana kaynak vardır:

- İlk kaynağı dış malzemeler oluşturur. Bu da o dönemde yaşayıp da söyleyişi dolaylı tanımı yoluyla tasvir etmiş kimselerin tanıklığına dayanır.

Osmanlı Türkçesi üzerindeki çalışmalar açısından tanıklar Avrupalı gezginler, ticaret amacıyla, İstanbul ve İzmir başta olmak üzere, belli şehirlere gelip gidenler, en önemlileri de yalnızca dil öğrenmek amacıyla gelip de uzun süre kalarak gözleme bulunanlardır. Özellikle bu sonuncuların XVII. ve XVIII. yüzyıllar Türkçesi üzerine yazmış oldukları gramerler ve sözlükler dilimizin bu çağlarını, ses sistemi başta olmak üzere, çok yönlü tanımak açısından büyük değer taşır. Bununla birlikte bu kaynağın aktardığı bilgiler çoğu kez kesin sonuçlara ulaşmamızı yetmez. Her şeyden önce işlenen malzeme sınırlı, kullanılmış olan Latin asılı seslendirme işaretleri karışık ve tutarsızdır. Ayrıca bunların uygulanmasında izlenen yol açık ve sistematik değildir. Bu yüzden özellikle dudak (düzlük-yuvarlaklık) uyumunun gelişme basamaklarını izlemek, mevcut farklılıkların sebeplerini doğru değerlendirebilmek açısından bu malzemelerin sağladığı veriler yeterli sayılamaz.

2. İkinci kaynak, seslerin dilde iç gelişimi, belli seslerin yazda gösterilmesindeki çeşitlilik ve edebiyatta kullanımından elde edilen delillerdir.

Dil seslerinde değişimler düzenlidir. Harflerin gösterdiği değerler bir gelişmenin ürünüdür. Bu yüzden bir harfin yansittığı değeri belirlemek istediğimizde daha önceki bir dönemde onun hangi sesi/sesleri gösterdiğini bilmek çok önemlidir. Örnek olarak Türkçenin bugün n harfiyle yazılan *genizsi* n sesi ile k ve g (ğ, y) seslerini gösteren ȝ gibi.

Seslerin yazında farklı harflerle gösterilmesi de birtakım değerleri belirlemek açısından önemlidir. Osmanlı Türkçesi yazımında görüldüğü gibi, aynı ünsüz sesin birden çok harfle gösterilmesi, ünlü sesin değerini belirtmek içindir: د / ط / ت ; ظ ، ض / ذ / ز ; س / ص harflerinde görülen nöbetleşmeler bulundukları hecelerin kalın-ince sıralarını göstermeye yarar.

Başka dilden aktarılmış kelimelerin yazılışı da nasıl söylendiklerini göstermek bakımdan önemlidir. Osmanlı Türkçesi yazımı Arapça ve Farsça kelimelerin asıllarındaki gibi yazılmasını kural olarak benimsemiş olsa da, birçok metinde karşılaştığımız farklı yazılışlar doğrudan söyleyişi göstermek amacıyla ilişkilidir.

Türkçe'nin uyum kanunları gibi, dilin dayandığı kimi ses düzenleri de alıntı kelimelerin söyleşisini aydınlatmada yol gösterir. İçinde damak ünsüzü bulunan çok sayıdaki ekimizin Osmanlı Türkçesi döneminde önlü-artlı değerleri gösteren ayrı harflerle yazılmış olması (مَحْكُمٌ / مَحْكُومٌ gibi) eklendikleri yabancı kelimelerin en azından son hece ünlülerinin söyleşis değerlerini gösterir.

Edebiyat eserleri de söyleyişi belirlemekte önemli ve değerli katkılar sağlar. Manzum eserlerde kullanılan ölçü sisteminin hece sayısına ya da yapısına (kapalı-açık, uzun-kısa) dayanması çoğu kez yabancı kelimelerdeki ünlü niceliklerini (örnek olarak *a*, *i*, *u*'nun uzunluğunu) belirlememize yardımcı olur. Öte yandan nazımda *kafije*, nesilde ise *seci* denilen ses denklikleri yine birçok durumda ses değerleri konusunda bizi aydınlatır (sonu *dal* ile yazılmış kelimenin *te* ile yazılanla kafiyeli olması, kafije uygunluğunu göstermek amacıyla süreklileşmiş ön damak ünsüzü *g*'nin *kef* yerine *ç* ye ile yazılması gibi).

İşte bütün bu bilgi edinme yolları ve kaynakları bir dönemin ses sistemini, bütünüyle olmasa da, belli bir ölçüde tanıdığımızı kılavuzluk eder.

SIRA SİZDE

2

Osmanlı Türkçesi dönemine ait metinlerde aynı alıntı kelimenin farklı yazılışlarını nasıl değerlendirilmeliyiz? Bunlar hangi bakımdan önemli sayılır?

ÇEVİRİYAZI ALFABESİ

Sesçil: Dilcilik alanında kullanılan bu terim uluslararası bir terim olan **fonetik** (phonetic) kelimesinin karşılığıdır.

Yazı sistemleri türlü türlüdür. Kimisi, Çince gibi, kavramlara dayanır, kimisi ise **sesçildir**. Sesçil olanı, kelimedede birbirini izleyen seslerin oluşturduğu zincirleme dizilişi göstermeyi amaçlar. Bunların da kimi hecelik, kimi de alfabetiktir, yani sözün en küçük birimlerine dayanır; Türkçe *dernek*, *gezmek*, *keskinleştirmek*, *göstereceğini* kelimelerinde olduğu gibi.

En ideal alfabe her yalnızca tek işaretle gösterildiği alfabetdir. Böyle bir alfabetin kullanıldığı yazıda dilin seslerini karışıklığa yol açmadan gösterebilir. Bu açıdan bugünkü alfabemizin konuşma zincirindeki her sesi birer işaretle gösteren oldukça ideal bir alfabe olduğunu söyleyebiliriz.

Kimi dillerin yazı sisteminde ise yalnızca ünsüzlerin gösterilmesi yetinir. Örnek olarak Arap yazısında bizim *bereket* yazdığımız kelime *brkt* (بركت), *fırsat* yazdığımız kelime *frst* (فرصت) gibi yazılır. Osmanlı Türkçesi döneminde kullandığımız bu alfabeyle yukarıda verdığımız Türkçe kelimeler de büyük ölçüde bu yazım esasına dayandırılarak şöyle yazılmışlardır: *كوتره حكم*, *درنك*, *كرمك*, *كسكينلشدرمك*.

Türkçe kelime kökleri ile eklerde ünlülerimizin yazılış durumları ile bunların gelenekleşmiş biçimlerini önceki ünitelerde gösterdik; bu arada bir dönem boyunca uygulanmak bir yana, dönemde uzunca bir süre kullanılmış bir yazım sisteminden bile söz edilemeyeceğini belirttik. Bu durumda gerek kendi kelimelerimizin, gerekse alıntı (Arapça ve Farsça) kelimelerin nasıl seslendirileceği ve nasıl aktarılacağına başlı başına bir mesele olduğu da ortaya çıkmış oldu. Alıntı kelimelerin anlamıyla ilgili olmak yönünde doğru okunmaları, ileriki ünitelerde edineceğimiz birtakım bilgilerle belli bir ölçüde mümkün olabilecektir. Ancak doğru okunmuş bir kelimenin aynı zamanda doğru bir seslendirme ile nasıl aktarılması gerekeceği de ayrı bir konudur.

En kolay yol, ilk üç ünitelerdeki örnekler üzerinde uyguladığımız gibi, yalnızca bugünkü alfabemizin harflerini kullanmaktır. Böyle bir uygulama ancak ilgili dönem üzerine yukarıda söz ettiğimiz kaynaklardan elde edilen ses değerlerinin basitçe gösterilmesine dayanır. Ne var ki, kimi değerlerin gösterilmesinde kullanılan alfabe yeterli olmayabilir. O zaman yapılacak iş mevcut alfabeyle birtakım işaretler eklemektir. Bunlar bugün de yazımında yer verdiğimiz ^ (şapka), ' (kesme) gibi sınırlı sayıda işaretler olabileceği gibi, söyleşiden çok yazının biçim ve ayrıntılarını gösteren işaretler olabilir. Çeviriyazının çeşitlenmesi, işte bir yandan kaynak metin alfabelisinin dönemin konuşma seslerini yansıtma konusundaki durumunu yorumlayarak elde edilen verilerle sesleri göstermeye; öte yandan da, herhangi bir yorum ve değerlendirmeye dayanmaksızın, yazı özelliklerinin ayrıntılı olarak aktarılmasına dayanır. Osmanlı Türkçesi metinleri üzerindeki çeviriyazı uygulamaları bugüne kadar daha çok ikinci anlayışı yansımış, büyük ölçüde yazılışa bağımlı kalmıştır.

Uygulama açısından şu konu çok önemlidir: Kullanılan işaretler, ancak eski dönem metninin farklı alfabetesini de iyi bilenler için pratik bir değer taşırlar. Bu yüzden, eskiden kullanılmış bir alfabetin harfleri ve bunların türlü değerleri ile yazının özelliklerini ayrıntılı olarak göstermek ancak ilmî çalışmalarda tutulacak bir yol olmalıdır. Konusu bakımından önemli, geniş bir okuyucu kitlesine ulaşması istenen metinler için bu uygulama gereksizdir.

Osmanlı Türkçesi döneminde kullanılmış olan Arap asıllı alfabenin Türkçeye uygulanmasında karşılaşılan en önemli sorun ne olmuştur?

SIRA SİZDE

3

KULLANACAĞIMIZ ÇEVİRİYAZI SİSTEMİ VE ALFABESİ

Çeşitli bilgi edinme yolları ve kaynaklar, daha önce söz ettiğimiz gibi, Osmanlı Türkçesi döneminde iki söyleyiş biçimini bulduğunu, bunlardan birinin yazıya bağlımlı bir okuma dili söyleyişi olduğunu, ötekinin ise olağan konuşma dilini yansittığını açık biçimde göstermektedir. Bu durumda karşımıza şu soru çıkarıyor: Bu dönem metinlerine uygulayacağımız çeviriyazı sistemi ne olmalı, hangi seslendirme tabanına dayanmalıdır?

Bu konu bugüne kadar bu bağlamda tartışılmış değildir. Dil, edebiyat, tarih, sanat tarihi gibi çalışma alanlarında yayımlanmış metinlerde bugüne dek uygulanmış sistem karışık, seslendirme esasları yönünden yorsuz, dildeki iç gelişmeleri göz önünde bulundurmayan, dolayısıyla yansıtmayan bir nitelikte olmuştur. Bu konunun, uzmanlarca yeniden tartışılması ve yeni yollar aranması gerekmektedir.

Çeviriyazı Sistemimiz

Bizim bundan sonraki ünitelerde yer alacak metinler ve örnek kelimeler üzerinde uygulayacağımız çeviriyazı sistemimize gelince:

- Bu sistem her şeyden önce konuşma diline dayanacak, konuşma dilinin seslerini gösterecektir. Kaynaklardan elde edilmiş sonuçları yansıtacak olan bu seslendirme, görüleceği gibi, Türkçe'nin uyumlarına bağlı, açıkçası bugünkü ortak söyleyişe çok yakın olacaktır. Dilimizin uzun bir dönemi, hemen hemen 400 yıllık bir zaman dilimi için böylesi bir çeviriyazı sistemini seçmek ne derecede doğru ve yerindedir? Bu sorunun cevabı bizce olumluştur; çünkü özellikle Arap asıllı eski alfabeyi iyi bilmeyenler için hiçbir değer ifade etmeyen işaretlerle yüklü, büyük ölçüde yazıya bağlı, uyumlar başta olmak üzere, Türkçe'nin temel yapı özelliklerini dikkate almayan bir çeviriyazı sisteminin, bir belirsiz dili aksettirmekten öte bir değeri olamaz.
- İkinci olarak, çeviriyazı alfabemiz bugünkü alfabemizin harflerine eklenmiş az sayıda işaretli harfle zenginleştirilmiş bir alfabe olacak; yazılı değil, dönemin konuşma seslerini gösterme temeline dayalı bulunacaktır.

Kullanacağımız işaretli harfler şunlardır:

- â, î, ô, û

Bu harflerdeki uzatma işaretleri (şapkalar), Arapça ve Farsça kelimelerde hareke karşılığı olan *a*, *i*, *u* ünlülerinin nicelik (uzunluk) değerleri için kullanılmış olan *elif*, *س ye*, *و waw* harflerine karşılıktır: *câhil*, *صَحِيل*; *basîret*, *بَسِيرَة*; *sûret*, *صُورَة*; *zôr*, *زُور* gibi. Aynı harflerin Türkçe kelimelerde böyle bir değeri bulunmaz; bu yüzden çeviriyazida herhangi bir değer ifade eden işaretle gösterilmeleri söz konusu değildir. Ancak Türkçe'nin yazım (imlâ) tarihiyle ilgili özel çalışmalarla yazılış durumlarını göstermek amacıyla birtakım işaretler kullanılabilir. Bu tür çalışmalar ise yalnızca ilim dünyasını ilgilendirir.

- á ve é

a ve *e* üzerine konmuş *kapali aksan işaret* (') bu ünsüzlerdeki kapalılık niteliğini gösterir. Buna göre á, a ile e arasında, a'nın daralmış ve incelmiş bir değiştiği (varyantı)'dır.

Daha önce de gördüğümüz gibi, Arapça'nın *a*'sı böyle bir *a*'dır. Ancak Türkçe söyleyişte bu *a*'lar Türkçenin olağan açıklıktaki *a*'sına döndüğü için, okuma dili söyleyişini gösteren *ferâhlik* قصبه حك kásábâcık gibi örnekleri aktarmakta kullanılacaktır. *e* ise, *e ile i* arasındaki *i*'ye yakın bir *e* sesini gösterir. Türkçede kökten gelme böyle bir ünlü ses bulunduğu paylaşılan bir görüşü yansıtmez, tartışmalıdır. Bu yüzden *yer*, *yemek*, *etmek* gibi yazılmış kelimelerdeki ünlüyü çeviriyazida konuşma dili söyleyişine göre *e* olarak aktarmanın daha uygun olacağını çeviriyazı metinleri göstermektedir: *yer*, *yemek*, *etmek* gibi. Gerektiğinde örnek için kullanılacaktır.

3. *k* ve *k'*

Altına nokta konmuş *k* harfi, eski alfabeteki ڦ içindir. Nokta, patlamalı tonsuz bir art damak ünsüzü olan bu sesin kalınlığını gösterir. Bu sesin ön damaklısını (incesini) alfabemizin *k* harfi karşılamaktadır: نقطه *nokta* / قاتل *kâtil* / كافر *kâfir* gibi. Çeviriyazida ڦ'nin kullanılması alıntı kelimelerde uzun ünlüden önceki sesin değerini göstermek bakımından gereklidir.

[Not. Bugünkü alfabemizdeki *k*'nin Türkçe kelimelerde ünlülere göre art damaklı ve ön damaklı söylenişi, iki ayrı harfin bulunmasını gerektirmeyecek bir durumdur. Ancak alıntı kelimelerin söylenişini yazıya aktarmak bakımından bunun bir eksiklik olduğu muhakkaktır. Örnek olarak, *Türkçe Sözlük*'te 'öldürmek' anlamındaki kelime *katil*, bu kökten türeme 'öldüren' anlamındaki kelime ise *kâtil* olarak yazılmıştır. Ama 'değer' anlamındaki *kadir* kelimesi ile yine onunla kök bağlı bulunan ve 'güçlü' anlamına gelen kelime *kadir* olarak aynı biçimde yazılmıştır. Halbuki ikincisinde *k* önündeki ünlü uzundur (*kâdir*). Öte yandan *kâtip*, *kâfir* gibi farklı sesle seslendirilen kelimelerde de uzun ünlülerden önceki ünsüz ses aynı harfle yazılmaktadır. Bunlara ünlü sü söyleyişte uzun olan *kafile*, *makale*, *mukabil*, *mukavele*, *mukayese* gibi kelimelerde, *k*'nin yanlış okunmasını önlemek kayısıyla, bu ünlü uzunluğunun gösterilmiyor olduğunu da ekleyelim. Tutarlılık ortadadır. Problem, üzerine iki görev yüklenen uzatma işaretinin bu iki görevi birden yerine getirememeden kaynaklanmaktadır, bu da, tipki geçmişin okuma dilindeki bozukluklar gibi, yazının yetersizliğinden kaynaklanan bir sonuç olarak bozuk söyleyişlere yol açmaktadır.]

Sonuç olarak söyleyişi yansıtmayı amaçlayan bir çeviriyezdə *č* için *k* kullanılması kaçınılmazdır.

4. g, g ve ġ, ġ

Altı noktalı *g* harfini (*g*), eski alfabeteki ڭ ‘nın süreksiz, yani patlamalı söylendiği yerlerde kullanacağız. Nokta, yine sesin kalınlığını gösterir. Bu ses *gak*, *gık*, *guk*, *gaga* gibi ses taklidi kelimeler hariç, Türkçe kelimelerde ilk ses olarak gelmez. Ek başlarında, tonlu *y*, *r*, *l*, *m*, *n*, *v*, *z* ünsüzlerinden sonra bulunabilir. Bu durumda kendisinden sonra bir ünlü vardır ve böylece iki tonlu ses arasında yer almış demektir: *bayğın*, باغن، *yorğun*, يورغۇن، *dalgın*, دالغىن، *bozğun*, بوزغۇن، *yonga*, يونغا، *yıvğın*, شىوغۇن، *damğa*, دامقا، *teşa*, طاخىن. Aynı eklerde bu ses tonsuz ünsüzlerden (*p*, *t*, *c*, *k*, *s*, *ş* gibi) sonra *k* ile yer değiştirir.

Bu sesin ön damaklısını (incesini) alfabemizin *g* harfi karşılamaktadır. Eski alfabe-de *ك* ile yazdığını görmüştük. Türkçe kelimelerde ön ses olabilir: *گلمک* *gelmek*, *گىتمەك* *gitmek*, *گۈل* *güler* gibi. Kimi eklerin başında ise, ancak yukarıda verdığımız tonlu ünsüzlerden sonra gelir: *گېرىن* *gergin*, *كېڭىن* *engin*, *سۆگى* *sevgi*, *بېزىن* *bezgin* gibi. Bu sesin Arapçada olmadığını görmüştük. Farsça kelimelerde başta, ortada ve sonda bulunabilir, belli bir düzene bağlı değildir: *گل* *gül*, *گۇرۇڭ* *kürk*, *چىڭ* *geçger* 'sivaci' gibi.

Altı noktalı ğ harfini (ğ) ise, yine ġ için, ancak gösterdiği sesin sürekli (yumuşak) söylendiği yerlerde kullanacağız. Türkçede bu art damak ünsüzünün süreklilik niteliği, kalın sıradan kelimelerde, ünlüden sonra ya da iki ünlü arasında ortaya çıkar: *dağ, bağ, başırgı, çağır* gibi. Meninski ve Viguier gibi XVII. ve XVIII. yüzyıl gramerçileri, Arapça kelimele-

rin başındaki ځ harfinin de bu nitelikte bir ses olarak söylediğini kaydetmişlerdir: غربت: *ğurbet*, غیرت: *ğâyet*, غرابة: *ğarâbet* gibi. Arapça söyleyişte bu ses boğazdan ve daha güclü bir biçimde çıkarılır. Deny XX. yüzyıl Türkçesi için yaptığı değerlendirmede, Arapça'nın bu boğaz sesinin iyice yumuşamış olduğunu, Türkçe'de bazen *dağ* kelimesindeki گ gibi, bazen de *yanğın*'daki گ gibi söylediğini kaydederek مغلوب: *mağlûb*, غازى: *gâzi* ve مُبَالِغٌ: *mûbâlağâ* örneklerini verir. Biz ünitelerin içinde yapacağımız çeviri yazılarında, Arapça ve Farsça kelimelerdeki ځ için, Türkçe'deki söyleniş degerile eş degerde sürekli art damak sesinin işaretini olmak üzere, her yerde ځ'yi kullanacağız.

Nihayet, bugünkü alfabemizdeki ځ (*yumuşak g*) harfini, ځ'nın süreklileşmiş türü için kullanıyoruz. Viguier'in çeviriyeazı metinlerinde görüldüğü gibi, konuşma dilinde bu ses belli şartlarda ی'ye dönmüştür. Meninski XVII. yüzyıl konuşma dilinde de bu gelişmenin var olduğunu kaydeder. Osmanlı Türkçesi alfabetesinde ڭ ile gösterilen bu sesi bir ince ünlüden sonra ya da iki ince ünlü arasında ځ ile göstereceğiz: اکرماڭ: *eğri*, اکرمك: *egirmek*, بڭ: *beğ*, چىڭ: *ciger* gibi. Ayrıca beşinci ünitelerdeki tablolara bakınız.

5. ڭ

Bu çizgili *l*, Türkçe'nin kalın *l'si* için yalnızca örneklerin çeviriyeazılarında kullanılacaktır. Bundan sonraki ünitede göreceğimiz gibi, Türkçe'de, kalın ve ince olmak üzere, 2 türlü *l* vardır; almak ve bilmek'teki *l'ler* gibi. Arapça ve Farsça'da kalın *l* bulunmadığı için, metin çeviriyeazısında bu sesin ayrı bir işaretle gösterilmesi gerekliliği görülmeyebilir. Ancak Osmanlı Türkçesi döneminde bu dillerden alınmış kimi kelimelerde bu sesin, ünlüsü kalın hecelerde kalın söylediğini gösteren delillere sahibiz; Arapça'da ince *l* ile söylenen عقل: *aql*, اصل: *asl*, فصل: *fasl*, خل: *buhl*, غسل: *gusl* kelimelerinde iki ünsüz arasına gi- ren türeme dar ünlünün kalın (*t,u*) olması gibi: *aqtıl*, *asıl*, *fasıl*, *nahıtl*, *buhuł*, *gusuł* (krş. *küfr/küfür*, *mühr/mühür*, *sabr/sabır*, *şekl/şekil*, *kadr/kadir*). Meninski gibi Avrupalı kimi gramercilerin çeviriyeazılı kelime ve metin örneklerinde gösterdikleri bu uyumlu ünlulenmenin, ince *l* ünsüzüne de etkilemiş olduğu, dolayısıyla bu gibi kelimelerin konuşma dilinde Türkçe'nin sistemine uygun bir söyleyiş özelliği kazanmış oldukları anlaşılmaktadır. Bugün de *kalın l* ile söylediğimiz *mal*, *fal*, *nal*, *hâsil*, *hâsilat* gibi kelimelerin bu söylenişleri, hiç şüphesiz, Osmanlı Türkçesi dönemi konușma dilinin uzantısıdır.

6. ڻ

Türkçenin *genizsi n* sesi için, yalnızca okuma dilini gösteren örneklerin çeviriyeazılarında kullanılacaktır. Bu sesin konuşma dilinde diş sesi *n'*ye döndüğünü, ancak okuma dilinde yaşatılmakta olduğunu kaynak bilgileri göstermektedir.

7. ‘ (ters kesme işaret)

Arapçanın ـ (hemze) ve ــ (ayın) harfleri yerine kullanılacaktır. Daha önce açıkladığımız gibi, bu ünsüz seslerin Türkçe söyleyişteki değeri bir girtlak çarpmasından ibaret tir, buna da “kesme” denmektedir. Dolayısıyla kullandığımız işaretin adı da “ters kesme işaret”dir.

İşte bundan sonraki ünitelerde vereceğimiz örnek kelimeler ve metinlerin çeviriyeazılarında kullanacağımız işaretler ve işaretli harfler bunlarla sınırlı olacaktır.

Çeviriyeazı Alfabemiz

Bu işaretli harflerin de içinde yer aldığı çeviriyeazı alfabetimiz, aşağıda örnekler üzerine uygulanmış olarak verilmiştir.

Tablo 4.1

Ünlüler			
ا ل ت	a	Türkçe kelimelerde	وار <i>var</i> قارامق <i>kararmak</i> , <i>abla</i> آبلَا
ي ا ز ل م ي ا ن ي ا ن ünlü (üstün)	a	Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerde	صبر <i>sabr</i> , <i>bacağ</i> بحاج <i>baştan</i> , <i>başlayacaktı</i> باشدن <i>bulmak</i> , <i>hayat</i> حیات <i>hasta</i> حسته
ه	a	Türkçe kalın sıradan kelimelerde (hece sonunda)	صوکره <i>bulmamak</i> بولمه حق <i>bağışacak</i> , <i>başlayacaktı</i> باشلايجه قددي <i>başlayacaktır</i> , <i>yana yana</i> يانه <i>yana yana</i> , <i>tarla</i> تارله <i>kara</i> , <i>karar</i> قاره <i>soñra</i> يانه <i>tarla</i> , <i>ferahlik</i> فرحلك <i>hástelik</i> قصبه حك
ي ا ز ل م ي ا ن ي ا ن ünlü (üstün)	á	Arapça kelimelerde (okuma dili söyleyişi-ne göre)	خسته لك <i>kásábácik</i> , <i>rá'nálík</i> رعنالك <i>hárâmnâlîk</i>
ا ل ت	â	Arapça ve Farsça kelimelerde	آباد <i>âbad</i> ; <i>âbatil</i> باطل <i>âlet</i> , <i>karâr</i> ; <i>jâle</i> ظاله قرار
ا ل	á	Arapça kelimelerde (okuma dili söyleyişi-ne göre)	حرامنالك <i>hárâmnâlîk</i> رعنالك
ي ا	e	Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerde (başta)	اکر <i>eğer</i> , ال <i>el</i> , ام <i>elem</i> , ام <i>el</i> , ال <i>el</i>
ه	e	Türkçe ince sıradan kelimelerde (hece sonunda)	اوہ <i>bizde</i> , <i>gelecek</i> کلمکه اوہ <i>gelmek</i> , <i>gelecek</i> کلمکه <i>isteyecek</i> , <i>sefer</i> سفر <i>cemâl</i> جمال <i>gûzel</i> اودن <i>gelege</i> , <i>evden</i> کلہ جك <i>beklemek</i> , <i>meğer</i> مکر
ي ا ز ل م ي ا ن ي ا ن ünlü (üstün)	e	Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerde	گوزل <i>gûzel</i> , <i>beklemek</i> بکلمک <i>gelecek</i> اوہ <i>gelecek</i> , <i>evden</i> کلہ جك <i>beklemek</i> , <i>meğer</i> مکر
ا ي د	é	Türkçe kelimelerde (ilk hecede)	پیمائک <i>yémek</i> , پیر <i>yér</i> ایتمک <i>étmek</i> , ایل "yabancı"
ا ي د ي	i, ü, ï, ö	Türkçe kelimelerde	اسکى <i>eskî</i> , <i>ılık</i> ایلیچ <i>ılık</i> , <i>bilici</i> بیلیچی <i>bilici</i> , <i>aldığı</i> آلدیغى <i>aldığı</i> , <i>sevdî</i> سودى <i>sevdî</i> , <i>bilidiyi</i> بیلیدىكى <i>bilidiyi</i> , <i>buldu</i> بولدى <i>buldu</i> , <i>örtü</i> اورتى <i>örtü</i> , <i>kutu</i> قوتى <i>kutu</i>
ا ي د ي	î	Arapça ve Farsça kelimelerde	پيدار <i>bîdâr</i> , <i>'yanık'</i> شادى <i>'yanık'</i> , <i>'sevinç'</i> ايجار <i>icâr</i> , <i>fikri</i> فکرى <i>fikri</i> , <i>îrân</i> ايران <i>îrân</i>
او و و	u, o, ü, ö	Türkçe kelimelerde	اوتو <i>olu</i> , <i>büyük</i> بیوک <i>koyu</i> , <i>ülüm</i> اولو <i>olu</i> , <i>üret</i> صورت <i>sûret</i> , <i>ülk</i> کوش <i>ülk</i>
و او و و	û	Arapça ve Farsça kelimelerde	جادو <i>câdû</i> , <i>'cadî'</i> کوش <i>gûş</i> 'kulak', <i>cadî</i>

Tablo 4.2

Ünsüzler			
ء	' (ters kesme)	Arapça kelimelerde (hece sonunda, ortasında ve iç hece başında)	مسأله te'sir, رأس re's 'baş', تأثیر mes'ele
ب	b, p	Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerde	بلا bilip, ابه ebe, نسبت nispet, پرbelâ بيلوب
پ	p	Türkçe ve Farsça kelimelerde	پرداز pek, اپدہ ipek, پرده perde, پرواز pervâz
ت	t	Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerde	ته tepe, اتك etek, درخت dirahat
ث	s	Arapça kelimelerde	ثبات sebât, اثبات ispât
ج	c, ç	Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerde	جوشقون ince, اوچجي okçu, اينچه coşkun, حاصل câhil, حارج hâriç
چ	ç	Türkçe ve Farsça kelimelerde	چاره çâre, کچوک küçük, چالغى calğı, سچكىن seçkin
ح	h	Arapça kelimelerde	حق hak, حاكم hâkim, محسول mahsûl
خ	h	Arapça ve Farsça kelimelerde	خرج harç, خسته hasta, پرداخت perdâhıt
د	d, t	Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerde	ديكمك diyâr, درد dert, اداره idâre, باشدن dikmek, قورد kurt, باشتن baştan, ساپدرمچ sevmekte, saptırmak
ذ	z	Arapça kelimelerde	ذکار zekâ, اذیت ezîyyet, تذکره tezkire
ر	r	Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerde	وار rızık, رزق rezîl, ويرگو vergi
ز	z	Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerde	نار naz, ازدواج zîyâret, آز az, زهر zehir
س	s	Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerde	سلامت selâmet, ایستگ سس istek, سایه sâye, هوس heves
ش	ş	Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerde	شرمن شرمین şermin, شکر şeker, شيش şîş, شور şor
ص	s	Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerde	صحبت sokak, ايسلنماق islânmak, صوقان sohbet, خالص asâlet, شخص hâlis, altmış' şast'
ض	d, z	Arapça kelimelerde	ضرر zarar, ضرورت zarûret, قضا kazâ, ضلالت dalâlet
ط	t, d	Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerde	طاغ طاغ dis, اطراف etrâf, افراط ifrât, ظهارت taşt' büyük leğen'
ظ	z	Türkçe ve Arapça kelimelerde	ظلم haz, حظ kaz, کاظم kâzim
ع	' (ters kesme)	Arapça kelimelerde (hece başında, sonunda ortasında ve iç hece başında)	شعشع كعبه Ka'be, تعين ta'yîn, عادت 'âdet, تعامل semâ', مسامع te'âmûl

غ	ğ, ğ	Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerde	بورغو <i>burğu</i> , ثغرا <i>damşa</i> طالعین <i>dağın</i> , غلبه <i>yonga</i> , باغلو <i>bâğlı</i> , داغ <i>dağ</i> , مغلوب <i>bağlı</i> , دماغ <i>dimâğ</i>
ف	f	Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerde	فکن افالاک <i>fıslı</i> , فرق <i>fark</i> , فصلدي <i>fıslı</i> , شرف <i>şeref</i> , اوف <i>fos</i> , اوف <i>of</i>
ق	ķ	Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerde	قارون حقارت <i>ķârûn</i> , ama: قالن <i>kalın</i> , باقىمق <i>bağılmak</i> , ياقن <i>yakın</i>
ك	k	Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerde	كمال اكلمك <i>kesik</i> , kemâl, كسوک <i>eklemek</i> , kemâl, كيكاووس <i>ikmâl</i> , Keykâvûs
ك	ñ	Türkçe kelimelerde (okuma dilinde)	ذكر <i>añmak</i> , بكر <i>beñiz</i> , صوك <i>soñ</i> , آكمق <i>deñiz</i> , بكا <i>baña</i> , سنك <i>seniñ</i> , دفترك <i>defteriñ</i>
ك	g	Türkçe ve Farsça kelimelerde	كرملك <i>gergin</i> , كركين <i>gerek</i> , gezmek, كفته <i>güfte</i> , كرم <i>germ'sıcak'</i>
ك	ğ	Türkçe ve Farsça kelimelerde	بېگەنmek, بىكىمك <i>beğ</i> , بىكىمك <i>değmek</i> , مىڭىر <i>değil</i> , اكىر <i>eğer</i> , مىڭىر <i>meğer</i>
ل	l	Türkçe kelimelerde (ince), Arapça ve Farsça kelimelerde (ince)	فلک <i>gel</i> , بىلمك <i>sil</i> , سيل <i>felek</i> , كل <i>bilmek</i> , بىلەنلىك <i>felâket</i> , لاله لاكىن <i>lâkin</i> , لاله لالا <i>lâle</i> , لالا لالا <i>lâlâ</i>
ل	ł	Türkçe kelimelerde (kalın)	بول <i>kat</i> , بول <i>but</i> , صالمق <i>sałmań</i> , بول <i>olmak</i> , بولنىمىق <i>bułanmak</i>
م	m	Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerde	كمان بىلمك <i>bilmek</i> , melek, ملك <i>gümân</i>
ن	n	Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerde	نادر بىلەنلىك <i>bilinmek</i> , nâdir, نه <i>ne</i> , بن <i>ben</i> , انكشت <i>engüşt'parmak'</i>
و	v	Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerde	فردوس اولاد <i>evlet</i> , ولد <i>var</i> , وار او <i>ev</i> , firdevs
هـ	h	Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerde	هان hani, هانگي <i>hangi</i> , اهون ehven 'kolay', شهرت şöhret, هر her, هوس hevâ, هوس <i>heves</i>
وـ	a, e	Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerde (son ses olarak)	آورسە <i>ava</i> , اووه <i>eve</i> , alırsa, severse, ناكىسا <i>nağısa</i> 'kusur', ديدە <i>dide</i> 'göz', نېھىيە <i>hâste/hasta</i>
ئـ	y	Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerde	يېتىم <i>yemek</i> , آي اوپۇن <i>oyun</i> , ay, يېتىم <i>yetim</i> , ياتام <i>eytâm</i> 'yetimler', يَاۋەر <i>yâver</i>

SIRA SİZDE

4

Yukarıda verdiğimiz çeviriyeazı alfabelerindeki harflerin bir bölümü bugünkü alfabeımızden farklıdır. Bu farklı biçimlerin kullanılmasıyla sağlanmak istenen nedir?

ÇEŞİTLİ ÇEVİRİYAZI ALFABELERİ

Çeviriyeazı alfabesi, yukarıda verdiğimiz alfabede görüldüğü gibi, kullanılmakta olan alfabe eklenmiş birtakım işaret ve işaretli harflerin yer aldığı bir alfabetir. Daha önce de belirttiğimiz üzere, çeviri çeşitli anlayış ve amaçlara dayanır, dolayısıyla kullanılacak alfabe de değişir ve çeşitlenir. Başlıcaları şunlardır:

1. Bir dilin bütün konuşma seslerini göstermeye, kişilerin söyleyişlerindeki farklı sesleri, yerli ağızlarında görülen ses çeşitlerini aktarmaya yarayan alfabe. Daha çok ağız çalışmalarında görülen bu tür alfabeler yalnız ilim çevrelerinde kullanılır ve ‘sesçil (fonetik) çeviriyeazı alfabesi’ adıyla anılır.
2. Dilin eski dönemlerinde kullanılmış olan farklı bir yazının ses işaretlerini (harfelerini) kullanılmakta olan alfabelerdeki işaretlerle aktarmaya yarayan alfabe. Tarihî dönem metinlerine uygulandığı için, bu tür alfabelere ‘metin çeviriyeazı alfabesi’ denilir. Bunun iki alt türü vardır:
  - a. Yalnızca harflerin bire bir karşılıklarıyla yapılan çeviri uygulaması,
  - b. Metnin yazıldığı dönemde çeşitli kaynaklardan elde edilmiş veri ve delillerde dayanan sonuçları yansitan yorumlanmış çeviri uygulaması.

Birincisi sesleri ve ses değerlerini göz önünde bulundurmadan, kaynak metin yazısındaki her işaretin kullanılmakta olan alfabenin yalnız ya da işaretli bir harfiyle karşılaşır. Harften harfe çeviri olduğu için bu tür uygulamaya ‘harf çevirisi (transliterasyon)’ denir. Bu tür uygulamalar ve özel alfabelerin kullanımı dilbilim çalışmalarıyla sınırlıdır.

İkincisi tam bir seslendirmedir; metni, yazıldığı dönemin konuşma diline göre aktarmayı amaçlar. Bu uygulama ile, yazılı metinde ayrı işaretlerle gösterilmiş olsun olmasın, bütün ses birimleri düzenlenmiş alfabeyle olması gereği gibi yazıya geçirilir. Olması gereken konusundaki yorum ve değerlendirme metnin yazılmış olduğu dönemin konuşma diline dayandırılmak zorundadır. Çeviriye kaynaklık eden metinde bulunmayan ses birimi işaretleri, olağan şartlarda bulunması gerektiği var sayılan işaretlerle tamamlandığı için bu tür çeviriyeazıya ‘olağanlaştırılmış metin çeviriyeazı’ adı verilir. Bunun da iki alt türü bulunur:

- ba. Olağanlaştırma yalnızca kullanılmakta olan alfabenin harfleriyle yapılır. Bu, geniş anlamda bir uygulamadır. Böyle bir çeviri geniş bir okuyucu kitlesini göz önünde bulundurur, coğunluğun okuyup yararlanması amacıyla yapılır.
- bb. Olağanlaştırma için ayrıca özel işaretli harfler kullanılır. Bu ise dar anlamda bir uygulamadır. Dil, edebiyat ve tarih bakımından önemli ve özellikle olan yâymârlarda kullanılır. Bu tür çeviriyeazılarda yer alan her yalnız ve özel işaretli harf sesce ve işleyişe değer/değerler bakımından kaynaklardan elde edilmiş sonuçları yansıtmalı, açıkçası dönemin söyleneş (telaffuz) değerlerini göstermelidir. İşin bu yönü göz önünde bulundurulmadığında, yapılan, daha çok şeke bağlı ve harf çevirisi (transliterasyon) ağırlıklı bir uygulamadan başka bir şey değildir. Bugüne kadarki metin yâymârlarında kullanılan böyle bir alfabe olmuştur. Aşağıda bu alfabenin ünsüzleri, Osmanlı Türkçesi alfabetesinin harf sırasına göre verilmiştir. Daha önce konulan ünlüler tablosu Arapça ve Farsça kelimelerdeki uzun ünlüler için kullanılan harfleri gösterir.

Tablo 4.3
Metin Yayımlarında
Kullanılan Çeviriyyazı
Alfabesi

Ünlüler	
لِي	â / â
اَوْهِيَى (kapalı e)	é
اَوْهِيَى	ı / ı / î
او و	ö / ö
او و	û / û / û
Ünsüzler	
هِمْزَه (hemze) (Başta gösterilmez)	' / '
ب	b
پ	p
ت	t
ث	R
ج	c
چ	ç
ح	H
خ	l
د	d
ذ	z
ر	r
ز	z
ژ	j
س	s
ش	ş
ص	ş
ض	đ, ž
ط	ť
ظ	ż
ع	‘ / ‘
غ	ğ
ف	f
ق	k
ك	k, g, ñ
ل	l
م	m
ن	n
و	v
ه	h
ى	y

Bu Alfabenin Uygulandığı Bir Metin Örneği
Mefâ‘ İlün/ Mefâ‘ İlün / Mefâ‘ İlün / Mefâ‘ İlün

- 1 Meni cāndan uşandurdi cefādan yār uşanmaz mı
Felekler yandı āhumdan murādum şem'i yanmaz mı
- 2 Ȱamu bīmārına cānān devā-yı derd ider ihsān
Niçün Ȱılmaz maňa dermān meni bīmār şanmaz mı
- 3 Ȱamum pinhān dutardum men didiler yāra Ȱıl rūşen
Disem ol bī-vefā bilmen inanur mı inanmaz mı
- 4 Şeb-i hicrān yanar cānum tōker Ȱan çeşm-i giryānum
Uyadur Ȱalkı efgānum Ȱara bahtum uyanmaz mı
- 5 Gūl-i ruhsāruňa Ȱarşu gözümden Ȱanlu ağaç su
Habībüm faşl-ı güldür bu ağaç sular bulanmaz mı
- 6 Degüldüm men saňa mā'ıl sen itdüñ 'akläumı zā'il
Maňa ta'n eyleyen Ȱafil seni görgeç utanmaz mı
- 7 Fužūlī rind-i şeydādur hemiše Ȱalqa rüsvādur
Şoruň kim bu ne sevdādur bu sevdādan uşanmaz mı

ÇEVİRİYAZIDA YAZIM KURALLARI VE NOKTALAMA

Osmalı Türkçesi yazımında kelimelerin ve kelime birliklerinin söz içinde görevlerini, işleyişce değerlerini ayırmaya yarayan işaretlere yer verilmemiştir. Eski yazımında kelime-lerin arası bile ayrılmazdı.

Çeviriyazılı metinlerde yazım kurallarının uygulanması, daha çok biçim yönünden fayda sağlar; metni yapı birimleri bakımından çözümlemeye, kimi kelime öbeklerinde kurucu üyeleri arasındaki ilişkiyi göstermeye, metni anlamca açıklamaya yarar. Özellikle büyük harf ve nokta kullanımının özel adları tanıtma, cümleleri ayırma bakımından de-ğeri büyütür.

Büyük harflerin manzum metinlerde misra başlarında kullanılması yaygın bir uyu-lamadır. Bunun anlamla doğrudan bir ilgisi bulunmaz. Ancak özel adların ilk harfinin büyük yazılıması tamamen anlamla ilgili ve titizlikle uygulanması gereken önemdedir.

Noktalama işaretleri arasında söz dizimi değerleri bulunan asıl noktalama işaretleri nokta, noktalı virgül, iki nokta, soru ve ünlem işaretleridir. Bunlar manzum metinler-de hemen hemen hiç kullanılmaz. Mensur metinlerde kullanılaları çok önemlidir. Bu önem metnin anlamca değerlendirilmesi ile ilgili bulunmasından kaynaklanır.

Söz dizimi değeri bulunmayan işaretler ise yardımcı işaretlerdir. Bunların değerleri yazıya biçim verme yönündendir, metni daha düzenli olarak sunmaya yararlar. Bunlar arasında en çok kullanılanları ayırma işaretü (') ve kısa çizgi (-)'dır. Birincisi, ileride ay-rintılı olarak göreceğimiz Arapça belirtme öbekleri (tamlamalar) ve birleşik kelimelerde ilk kelime sonundaki ünlüden sonra (dârül-fünûn, fevķa'l-âde gibi), ikincisi ise daha çok Arapça ve Farsça kurallı belirtme öbekleriyle (isim ve sıfat takımlarında) Farsça birleşik kelimelerde (ayırma işaretü için verilen yukarıdaki örneklerle hâsil-1 kelâm 'sözün özü',

leb-i deryâ ‘deniz kıyısı’, ser-keş, nev-bahâr, şonca-fem “gonca ağızlı” örneklerinde olduğu gibi) iki kelime arasına, yine bu dillerden yapılmış alıntılarla önden ve sondan bitişen takı ve eklerden önce ve sonra (bi'l-fi'l, ale'l-âde, bî-tâb, nâ-gâh, şonca-veş “gonca gibi” gibi); Türkçe kelimelerde ise, kimi durumlarda yazım özelliğini göstermek amacıyla, tabanla ek ve takı arasına بیلشیدیکی bildi-yise, بیلدی سه bildi-se, باشیله almiş-iken gibi konulmuştur.

Özellikle söz dizimi birliklerinin doğru çözümlenip çözümlenmediğini de gösteren bu uygulamanın eksiksiz, tutarlı ve düzenli olarak kullanılması önemlidir. Bundan sonra ele alacağımız konularla ilgili bulunduğu durumlarda, özellikle yardımcı işaretlerin kullanım yerleri örnekler üzerindeki uygulamalarla gösterilecektir.

Özet

Çeviriyazıyı tanımlayabilmek.

Çeviriyazı bir yazdan başka bir yazıya aktarma işlemidir. Bu işlem genel olarak eskiden kullanılmış alfabelerle yazılmış metinlere uygulanır. Konumuz açısından çeviriyazı uygulaması, Arap harfli eski Türk alfabetesiyle yazılmış bir Osmanlı Türkçesi metninin bugünkü Latin asılı alfabetimizle yazıya geçirilmesidir. Çeviriyazı, bir metnin yazıldığı dönemin dilindeki ses birimleri ile bunların bildirişim sistemindeki işleyişleri hakkında bilinen ya da türlü kaynaklardan elde edilen değerlerin kullanılmasıyla gerçekleştirilen bir seslendirme uygulamasıdır. Böyle olunca, yapılan uygulama eski bir alfabeyle yazılmış metinlerde seslerin ve bunların dilin iç sistemindeki işleyişlerinin değerleri üzerine elde edilmiş sonuçlara dayanmak zorundadır.

Çeviriyazı alfabetesinin hangi amaçlarla kullanıldığını açıklayabilmek.

Çeviriyazı alfabetesi kaynaklardan elde edilmiş bilgilerle bir dönemin konuşma dilinin seslerini göstermeye yarar. Bu yüzden öncelikli iş, dilin gerek kendi kelimelerinin, gerekse alıntı kelimelerin nasıl seslendirdildiğini ve belirlenen ses değerlerinin nasıl ve hangi araçlarla gösterileceğini belirlemektir. En kolay yol, ilk üç üniteden örnekler üzerinde uyguladığımız gibi, yalnızca bugünkü alfabetimizin harflerini kullanmaktır. Böyle bir uygulama ancak ilgili dönem üzerine elde edilen ses değerlerinin basitçe gösterilmesine dayanır. Ne var ki kimi değerlerin gösterilmesinde kullanılan alfabe yeterli olmayabilir. O zaman yapılacak iş mevcut alfabeyle birtakım işaretler eklemektir.

Çeviriyazının amacı dil, edebiyat ve tarih bakımından önemli metinleri kullanılmakta olan alfabetin harfiley aktararak onları gün ışığına çıkarmak, tanınmalarını ve çeşitli alanlardaki araştırmalar için kullanımlarını sağlamaktır.

Uygulama açısından şu nokta çok önemlidir: Kullanılan işaretler, ancak eski dönem metinin farklı alfabetesini de iyi bilenler için pratik bir değer taşır. Bu yüzden, eskiden kullanılmış bir alfabetin harfleri ve bunların türlü değerleri ile yazının özelliklerini ayrıntılı olarak göstermek ancak ilmî çalışmalarında tutulacak bir yol olmalıdır. Konusu bakımından önemli, geniş bir okuyucu kitlesine ulaşması istenen metinler için bu uygulama gereksizdir.

Ünitelerde kullanacağımız çeviriyazı sistemini ve alfabetesini tanıyıp, uygulayabilmek.

İlk üniteden başlayarak, Osmanlı Türkçesi döneminde iki söyleş biçimi bulduğunu, bunlardan birinin yazıya bağımlı bir okuma dili söyleyişi olduğunu, ötekinin ise olağan konuşma dilini yansittığını vurguladık. Bu ünite ise bu sonuca varmamızı sağlayan çeviriyazı metinlerinden örnekler verdik. Bu durumda karşımıza şu soru çıkarıyor: Bu dönemde metinlerine uygulayacağımız çeviriyazı sistemi ne olmalı, hangi seslendirme biçimine dayanmalıdır?

Bizim bundan sonraki ünitelerde yer alacak metinler ve örnek kelimeler üzerinde uygulayacağımız çeviriyazı sistemi dönemin konuşma diline dayanmaktadır. Kaynaklardan elde edilmiş sonuçları yansitmayı amaçlar, konuşma dili seslerine dayanan bir seslendirmeyidir. Daha önce başka vesilelerle ve özellikle 3. Ünitenden örneklerde ilgili örneklerde uygulandığı gibi, Türkçenin uyumlarını yansitan, açıkçası bugünkü ortak söyleyişe çok yakındır.

Çeviriyazı alfabetimiz ise, bugünkü alfabetimizin harflerine eklenmiş az sayıda işaretli harfle zenginleştirilmiş bir alfabetdir. Yazı özelliklerini değil, konuşma seslerini gösterme temeline dayanmaktadır.

Çeviriyazı alfabe çeşitlerini tanımak ve bunların hangi amaçlarla hangi metinlere uygulandığını belirleyebilmek.

Çeviriyazı alfabetesi, kullanılmakta olan alfabeyle eklenmiş birtakım işaret ve işaretli harflerin yer aldığı bir alfabetdir. Aktarma, çeşitli anlayış ve amaçlara dayanır, dolayısıyla kullanılacak alfabe de değişir ve çeşitlenir.

Bir dilin bütün konuşma seslerini göstermeye, kişilerin söyleyişlerindeki farklı sesleri, yerli ağırlarda görülen ses çeşitlerini aktarmaya yaranan tür, daha çok ağız çalışmalarında kullanılır. Bu tür alfabeler yalnız ilim çevrelerinde kullanılır ve ‘sescil (fonetik) çeviriyazı alfabeti’ adıyla anılır.

Dilin eski dönemlerinde kullanılmış olan farklı bir yazının ses işaretlerini (harflerini) kullanılmakta olan alfabelerdeki işaretlerle aktarmaya yaranan alfabe türü ise, tarihi dönem metinlere uygulanır. Bu tür alfabelere ‘metin çeviriyazısı alfabeti’ denilir. Bunun da amaca bağlı alt türleri vardır. Bizim alfabetimiz de bunlardan biridir.

Çeviri yazında yazım kuralları ve noktalama kullanımının nedenlerini listeleyebilmek.

Çeviri yazılı metinlerde yazım kuralları ve noktalama kullanılması, daha çok biçim yönünden fayda sağlar; metni yapı birimleri bakımından çözümlemeye, kimi kelime öbeklerinde kurucu üyeler arasındaki ilişkiye göstermeye, metni anlamca açıklamaya yarar. Özellikle büyük harf ve nokta kullanımının, iç içe geçmiş anlamların bağından doğan bildirimi sağlayan cümleleri ayırma bakımından değeri yükütür. Bir metinde aktarılan bilgi, düşünce ve duyguların belli bir mantık zinciri içindeki sıralanışı bu uygulamaya izlenebilir. Noktalama işaretleri arasında söz dizimi değerleri bulunan asıl noktalama işaretleri nokta, noktalı virgül, iki nokta, soru ve ünlem işaretleridir. Bunların özellikle mensur metinlerde kullanılması çok önemlidir. Söz dizimi değeri bulunmayan işaretler ise yardımcı işaretlerdir. Bunların değerleri yazıya biçim verme yönündendir, metni daha düzenli olarak sunmaya yararlar.

Özellikle söz dizimi birliklerinin doğru çözümlemeden çözümlenmediğini de gösteren bu uygulamanın eksiksiz, tutarlı ve düzenli olarak kullanılması önemlidir.

Kendimizi Sınayalım

- 1.** “Çeviriyazı”nın tanımı aşağıdakilerden hangisidir?
- Karışık ve okunması zor bir yazılı okunaklı harflerle yazmaktadır.
  - Özel işaretler kullanarak bir metni özetlemektir.
  - Bir dilin eski bir döneminde farklı bir alfabeyle yazılmış metinleri kullanılmakta olan alfabeye aktarma işlemidir.
  - Bir metni, yanlışlarını düzelterek yeniden yazmaktadır.
  - Sağdan sola doğru yazılan bir yazılı soldan sağa doğru yazmaktadır.
- 2.** Dilin geçmiş dönemlerinde kullanılmış olan farklı bir alfabeyle yazılmış bir metnin, kullanılmakta olan alfabe ile aktarılmasında güdülen en önemli amaç, aşağıdakilerden hangisidir?
- Metnin içeriğini açıklamak
  - Kolay okunmasını sağlamak
  - Kullanılan alfabe aracılığıyla başka bir alfabetin harflerini tanıtmak
  - Yazının özelliklerini aktarmak
  - Bir dönemde dilin seslerini ve seslendirme sistemini göstermek
- 3.** Bir dil döneminin ses sistemini belirlemeye en önemli kaynak aşağıdakilerden hangisidir?
- Kullanılmış olan alfabe
  - Alfabedeki aynı ses için kullanılmış birden çok işaret
  - Dolaysız tanıma yoluyla dönemin dilini tasvir etmiş olanların tanıklığı
  - Gezginlerin ve tarihlerin verdiği bilgiler
  - Metinlerde görülen farklı yazılışlar
- 4.** Aşağıdaki kelimeleri seslendirdiğinizde duyduğunuz seslere göre, hangi kelimede *uzun a* (â)’dan önceki damak sesi için çeviriyazı alfabetesindeki *ķ* harfi **kullanılmamalıdır**?
- kázım
  - kátıl
  - mukâbele
  - rekâbet
  - kâdir
- 5.** Çeviriyazı alfabetesine göre, aşağıdaki kelimelerin hangiinde gereksiz ya da yanlış harf **yoktur**?
- باقا bacâk
  - كچه ğece
  - صوده sûda
  - صباح sabâh
  - حسته لنمق hastalañmak
- 6.** Kaynak metin yazısındaki her işaretin, kullanılmakta olan alfabetin yalnız ya da işaretli bir harfiyle karşılaşmaya ne ad verilir?
- Transkripsiyon
  - Fonetik
  - Transliterasyon
  - Çeviriyazı
  - Transformasyon
- 7.** Aşağıdaki kelimelerin hangisinde *kalın l* vardır?
- eylül
  - laf
  - lâzım
  - lâyık
  - nal
- 8.** “Gramerinin bağlı bulunduğu eksen konuşma dilindeki şasız ünlü uyumlardır. Bununla birlikte gerek şehirli kültürlü kimse-lerin dilindeki, gerekse *hoca* dediği okuma-yazma öğrenenlerin yazılı seslendirmelerindeki bozuk ve aykırı biçimleri, ...’ye göre daha açık olarak, metinler üzerindeki ikili çeviriyazı uyu-lamalarıyla gösterir. Gramerne koyduğu çok sayıda açıklama notu, aynı kişilerin konuşma dili ile **okuma dili** dediğimiz ikincil dilindeki farkı bütün açıklığıyla ortaya koyar. Konuşma dilinin zengin ses çeşitlerini yansıtma .....’den daha ileri gider, bugünkü yazda göstermediğimiz değişimleri bile gösterir.”
- Bu parçadaki boşluklara aşağıdaki isimlerden hangisi konmalıdır?
- Melioranski
  - Viguier
  - Deny
  - Meninski
  - Banguoğlu
- 9.** Aşağıdaki kelimelerden hangisi yazıldığından **başka bir cimde de** telaffuz edilebilmektedir?
- açacak
  - kolçak
  - bacanak
  - saçak
  - kaçak
- 10.** Dil ile ilgili aşağıdaki ifadelere den hangisi **yanlıştır**?
- Dil durmadan gelişir ve değişir.
  - Alfabeye yazı tek şekilliğe bağımlıdır, olduğu gibi kalma eğilimindedir.
  - Harf* dediğimiz biçimler giderek göstermesi gereken seslerin karşılığı olmaktan çıkar.
  - Bir dönemde sesleriyle uyumlu olan bir yazma biçimi, bir sonraki dönemde uyusumsuz duruma gelir; bu nedenle değişikliği yansıtılması amacıyla değiştirilir.
  - Yazının olmaması dilde değiştmeye yol açar.

Okuma Parçası

Çeviriyaşı (Transkripsiyon) Alfabesinin Kullanılması

1. Eski Türk alfabeleriyle yazılmış olup, bugünkü yazımıza çevrilmesi zorunlu olan eserlerin bir kısmı, belki de en büyük kısmı, okullar, kütüphaneler ve geniş okuyucu topluluğunun yararlanması sağlanmak üzere, gündelik hayatı kullanılmazı gerekli görülen eserler olacaktır. Bu tür metinler, yayımlayanlar tarafından iyice araştırılmış ve dil bilgisinin en son açıklama imkânlarından yararlanılarak okunmuş, işlenmiş ve olağanlaştırılmış olacakları gibi, bunlardan yararlananlar da, Türk kültürüne ait bu gibi metinlerin belirlenme biçimini konularıyla ilgili olmayacaklardır. Asıl metinlerin içindekiler önemli olacağı için, yayımlandıkları zaman, bunların bütün yazım özelikleri gösterilmeyerek, yalnız en gerekli noktalarının belirtilmesiyle yetinilecektir.
2. Eserlerin bir kısmı da, doğrudan doğruya metin olarak yayımlanması zorunlu olan ve Türk kültürünün gelişme tarihi bakımından çok önemli ve her yönden incelenmesi gereklili bulunanlardır. Bu gibi eserleri de, olabildiğince fotoğraf yoluyla, tipik basım (faksimile) hâlinde yayımlamaya çalışmakla birlikte, bunların ya metinlerdeki bütün özelliklerini gözetilerek, *dar anlamda*, yani *geniş ölçüde* olağanlaştırılmış tam bir çeviriyanızının yapılması, ya da bütün ayrıntısı ayrıca gösterilmek şartıyla, *geniş anlamda*, yani *dar ölçüde* olağanlaştırılması zorunludur.
3. Aynı eserin elde birkaç nüshası bulunduğu takdirde, eser yayımlanırken, metin, *tenkitli yayım* kuralları içinde, olağanlaştırılmalı, ve nüsha farkları ve yazım özellikleri, bütün incelikleriyle, ayrıca gösterilmelidir.
.....
4. Türkçe ve yabancı diller için yapılacak olan sözlüklerdeki kelimelerin ve gramerlerdeki örnek metinlerin söyleyişlerini göstermek üzere de, geniş ya da dar anlamda olağanlaştırılmış çeviriyezilardan biri kullanılabilir.
5. Bugünkü alfabemizle yabancı harflerle yazılmış eserlerin bibliyografya kayıtlarında da, gerçeklikçe, her iki tür çeviriyaşı biçimini kullanılabılır.

Kaynak: *Türk İlmî Transkripsiyon Kılavuzu*, İstanbul, 1946, (s. 3-6'dan sadeleştirilerek).

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. c	Yanınız yanlış ise “Çeviriyaşı Nedir?” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. e	Yanınız yanlış ise “Çeviriyaşı Nedir?” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. c	Yanınız yanlış ise “Ses Sistemi Belirlemenin Kaynakları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. a	Yanınız yanlış ise “Çeviriyaşı Sistemimiz” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. d	Yanınız yanlış ise “Çeviriyaşı Alfabemiz” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. c	Yanınız yanlış ise “Çeşitli Çeviriyaşı Alfabeleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. e	Yanınız yanlış ise “Çeviriyaşı Sistemimiz” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. d	Yanınız yanlış ise “Çeviriyezili Metinler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. a	Yanınız yanlış ise “Alfabeye Ses Sisteminin İlişkisi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. e	Yanınız yanlış ise “Dilde Değişim Karşısında Yazı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarları

Sıra Sizde 1

Bir alfabe dilin seslerini hiçbir karışıklığa yol açmadan gösteremez. Böyle bir alfabe yapılabılır; ancak yazıyla söyleyiş arasındaki uyum kısa sürede bozulacağı için, yetersiz kalma ya mahkumdur. Bunun sebebi dilin durmadan gelişip değişmesi, alfabe ve yazının ise tek şekilliğe bağımlı kalmasıdır. Örnek olarak bugünkü alfabemiz *kasmak-kesmek*, *bilmek-bulmak* kelimelerindeki *k* ve *l* ile gösterilen ünsüzlerin farklı değerlerini yansıtılmamakte midir? *Anlamak* diye yazdığımız kelimeyi *annamak*, *bağırmak* olarak yazdığımız kelimeyi *baarmak* gibi söylemiyor muyuz? Başka söyleyişler için siz de örnekler bulunuz.

Sıra Sizde 2

Bir alıntı kelimenin, verici dillerle ortak bir alfabetin kullanıldığı Osmanlı Türkçesi döneminde metinlerinde farklı yazılışları, onun söylenişteki seslerini gerçek değerleriyle yansıtma amacıyla ilgildir. Bunlar, ses sistemleri birbirinden farklı diller arasındaki alış verişlerde, alınan kelimelerin bir dilin kendi sesleri ile seslendirilmesi anlayışının yansımalarıdır. Bu yüzden dilin eski dönemlerinin ses sistemlerini aydınlatmak açısından çok değerlidirler.

Sıra Sizde 3

En önemli sorun, Osmanlı Türkçesi döneminde kullanılmış alfabetin yazı sistemi farklı bir dilin alfabesi olmasıdır. Bu yazı sisteminde ünsüz çeşitleri bol bir dilin bu seslerini göstermek ön planda tutulmuştur. Yazında, yalnızca ünlü uzunlukları için harfler kullanılmış, olağan uzunluktaki ünlüler için harf kullanılmamıştır. Alıntı kelimelerin yazımında aynen benimsenmiş bu anlayış Türkçe kelimelerin yazımında da büyük ölçüde uygulanmış, böylece Türkçenin zengin ünlü sistemini göstermek mümkün olamamıştır.

Sıra Sizde 4

Farklı biçimler sesler arasındaki farkı belirtmek için kullanılır. Çeviriyazımızda bunların kullanılmasının amacı Osmanlı Türkçesi döneminde konuşma dilinin ses çeşitlerini göstermek, bugünkü alfabetimizdeki harflerin aktarmakta yetersiz kaldığı sesleri aktarmaktır.

Yararlanılan Kaynaklar

- Banguoğlu, T. (1974). **Türkçenin Grameri**, İstanbul.
- Deny, J. (1941). **Türk Dili Grameri**, Çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul.
- Meninski, F. A. M. (1680). **Grammatica Turcica**, (Tipkibasım), İstanbul, 2000: Simurg Yayıncılık.
- Türk İlmî Transkripsiyon Kılavuzu** (1946), İstanbul.
- Viguier, M. (1790). **Éléments de la Langue Turque**, İstanbul.

5

Amaçlarımız

- Bu üniteyi tamamladıktan sonra;
- 🕒 Osmanlı Türkçesi yazımını başlıca özellikleriyle tanıabilecek,
  - 🕒 Arapça ve Farsça kelimelerin yazımında yapılan değişiklikleri tanımlayabilecek,
  - 🕒 Türkçe kelime kökleri ve eklerinde ünlüler ve ünsüzlerin yazılışları ile ilgili eğitim ve kuralları açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Kök
- Ek
- Taban
- Yazımda Gelenekleşme
- Söyleyiş ve Yazım
- Ses ve Harf

İçindekiler

Osmanlı Türkçesine Giriş-I   Yazım

- OSMANLI TÜRKÇESİ YAZIMININ BAŞLICA ÖZELLİKLERİ
- ARAPÇA VE FARŞÇA KELİMELERİN YAZIMINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER
- TÜRKÇE KELİME KÖKLERİ VE EKLERİNDE ÜNLÜLER VE ÜNSÜZLERİN YAZILIŞI

Yazım

OSMANLI TÜRKÇESİ YAZIMININ BAŞLICA ÖZELLİKLERİ

Osmanlı Türkçesi yazımının en önemli özelliği Arapça ve Farsça kelimelerin yazılışlarının değiştirilmeden, olduğu gibi aktarılmasıdır. Bu durum önemli bir kural olmak yanında belli bir anlayışı da yansıtır. Bu anlayış bir bakıma eski yazımın önceliğidir ve doğru yazmak her şeyden önce dile girmiş Arapça ve Farsça kelimeleri kendilerine özgü biçimleri ve harfleriyle yazmak demektir. Ne var ki bu önceliğe dayanan uygulama söyleyişteki değişimlerin yazıyla aktarılması yolunu tamamen kapamıştır. Bu yüzden, eğitim yoluyla, alıntı kelimeleri alındıkları dilleri konuşanlar gibi söyleme becerisini kazananlarda bir metni okurken farklı bir seslendirme dili oluşmuştur. Buna **okuma dili** demiştir. Konuşma dilinden oldukça farklı bu özel dil metin okuma ile sınırlı kalmamış, şehirli okur-yazarların dilini de büyük ölçüde etkilemiştir. Öte yandan Türkçe kelimelerin Arapça ve Farsça'ya göre oldukça farklı ve zengin ünlülerini karşılamakta alfabe yeterli olmamış, buna bir de Türkçe kelimelerin yazımında kendi ünlülendirmeye sisteminin yansıtacak kuralların bulunup uygulanamaması eklenmiştir. Aşağıda ayrıntılı olarak göreceğimiz yazım uygulamları, Türkçe kelimelerin okunuşunda alıntı kelimelerde olduğundan da önemli meseleler doğmuştur. Eski yazımın bu iki ana kusuru bu döneme ait yazılı bir metni seslendirmek ve bugünkü alfabeyle aktarmakta karşılaşılan birçok sorunun kaynağını oluşturur. Bugünkü alfabe imkânlarıyla aktarma konusu önceki üitede ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Arapça ve Farsça kelimelerin, yazılışları korunarak alınmış olmalarının olumsuz sonuçları olmuş mudur?

SIRA SİZDE

1

ARAPÇA VE FARSÇA KELİMELERİN YAZIMINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER

Arapça ve Farsçadan alınmış kelimelerin yazılışları genel olarak değiştirilmemiştir. Bu durum yazımın ana kuralıdır. Bununla birlikte, yazida kimi işaretlerin düşürülmesi başta olmak üzere, biçimle ilgili değişiklikler yapılmış, ayrıca ortak dile inen bir çok kelimenin Türkçe söyleşisindeki farklılıklar da yer yer yazıya yansıtılmıştır. Aşağıda bunlar ayrı ayrı gösterilecektir.

Başlıca değişiklikler şunlardır:

1. Kelimenin ana harfleri değiştirilmiştir. Bunların bir kısmı yazida benimsenmiş olarak ortak kullanışa girmiştir, bir kısmı ise belli metinlerde yer alan uygulama denemeleri olarak kalmıştır.

Arapça Kelimelerde:

a. Yazıda benimsenmiş olanlar sayıca azdır ve başlıklarını şunlardır:

کوره *yerine* اوصول *usul*, اصل *astar*, اصططر *yerine* استار *astar*, *yerine* *kalfa*, *yerine* *bayat*, *yerine* *kiüre*, *yerine* *gurbäl*, *yerine* *kalbur*. /

b. Belli metinlerde kalmış olanlar ya Evliya Çelebi'nin yaptığı gibi bir amaç uğruna bilerek yapılmış değiştirmelerdir, ya da birçok yazarın söyleyişi yazılışa yansıtılabilmeke arayışının sonuçlarıdır. Bu gibi örnekleri veren metin yazarlarının doğru yazılışı bilmemeleri çoğu kez söz konusu değildir:

حلال *havl* (can havliyle), زرخ *zirh*, زره *yerine* حول *helâl* هلال *yerine* هول *yerine* حکایه *hikâye* هلال *hilâl* "diş temizlemeye yarayan fildiği çubuk", ساحل *sahil* yerine جنه *hiddet* حدت *yerine* هدت *yerine* جسم *lehim* (lehim), اسراط *eser*, صقا *saka*, مظفر *muzaffer*, مضر *tastîr* تصطیر *yerine* تسطیر *ustura*, اوصطره *yerine* استره *somat*, مشاد *maşad*, زینق *nezahat*, نفاحت *zihâr*, حاضر *hazır*, *yerine* زنیق *zâhiye*, زاباق *zambak*, غرز *garez*, غرض *yerine* *zâhiye*, ذخیره *zâhiye*, کعبه *abdal*, ابدال *ifade*, افاده طراف *taraf*, طرف *ablak*, آبلاق *yerine* آبلق *Kâbe*, کابه دور, آین *ayin*, آینین *yerine* کورسی *kürsü*, کرسی *valide*, والیده *devir*, والدہ *yerine* طفان *tufan*, طوفان *temiz*, تمز *yerine* تیز *tayin*, تعین *yerine* زمین *zemin*, زمن *yerine* خرام *haram*, ضرب *ahir*, آخر *yerine* خدمت *hizmet*, خرم *yerine* حرام *zarb*, صهريج *sarıncı*, مشارابه *maşraba*, مغاره *yerine* *mağara*.

Farsça Kelimelerde:

Dilde geniş kullanım alanı bulmuş kimi Farsça kelimelerin yazılışlarında da değişiklikler yapılmış, bunlardan da yazımında benimsenenler olmuştur:

کورز yerine کرز چاردادی *çardak*, چادری *yerine* *put* بوت *yerine* چار طاق *çarvak*, دستگاه *dezgâh*, امراخور *imrahor* yerine امیر آخرور *beygir*, بیکری *yerine* بارکری *gürz*, پرداخت *perdah*, پرداخت *yerine* چاربیک *kağır*, کاکیر *kâgîr* (hattâ: گافر *kağır*), چرکف *çirkef*, ریچال *reçel*, چرکاب *çapraz*, چاپراز *yerine* *çeyrek*, چپ و راست, سکنه *seysene*, سایسخانه *yerine* *seymen*, سیمن *seymen* سکبان *keriz*, کاربین *keriz*, ظورنا *zurna* yerine *tortu*, طورطی *yerine* دردی *hergele*, هرگله *yerine* *parekanda* gibi.

Çoğu bugün de kullanılmakta olan yukarıdaki Arapça ve Farsça asıllı kelimelerin hepsi söyleşilerindeki bir ya da birden çok değişikliği aksettirmek amacıyla öyle yazılmışlardır. Söylenişteki bu halklaşmanın tarihi çok eskidir ve konuşma diline indiği ölçüde hemen hemen bütün alıntı kelimeleme bu Türkçe seslendirme uygulanmıştır. Mesele, süreç içinde bu değişimlerin ortak yazma yansıtılmasızdır.

2. Ana harflerin değiştirilmesi yoluyla yapılan bu uygulama yanında bir de yalnızca biçimle ilgili, ama yazımda kural değeri kazanmış değiştirmelerden söz edilebilir. Bunların başlıklarını da şunlardır:

a. Arapçada kimi kelimelerin sonunda üstünlü okunan bir ünsüz harfinden sonraki *ى* ye uzunluk içindir. Buna “kısaltılmış elif” anlamında **elif-i maksûre** dediğini daha önce görmüştük. — üstün bu *ى* ye ile birlikte *â* okunur. Bunlar *\ elif* ile yazılmıştır:

مصطفا yerine مصطفى fetva, فتوا yerine دعوا dava, دعوى mana معنا Mustafa gibi.

b. Arapçada yalnız kelimelerin sonlarındaki ünsüz harfler *un* katılarak okunur: *kitâbun* “kitap”, *bâbun* “kapı” gibi. Buna **tenvinli okuma** denilir. Türkçe söyleviste bu tenvinler düşürülmüştür:

kitâb (kitap), *bâb* “kapı” gibi.

Aslında halk Arapçısında da böyledir.

c. Tenvin işaretlerinden biri olan ve **iki üstün** denilen — *an* yazında *hemze*, *ä yuvarlak te* ve *ى ye* dışındaki yerlerde *ı* elif üstüne konulur.

Arapçada tek başlarına zarf olarak kullanılan zaman ve yer gösteren isimler bu *iki üstün* ile yazılır ve okunur. Bunların çoğu dilimize alınmış olup bu yazılış ve okunuş özeliliklerini korumuşlardır:

اخيراً *ahîren* “en son, biraz önce”, *بعضاً bazen*, *نَظَرًا nazaran*, *نِسْبَةً nisbeten*, *مُوقَّةً muvakkaten* gibi.

Bununla birlikte yazıda bu tenvin işaretinin kullanılmaması yaygın bir uygulama olmuş, bu yüzden de tenvinsiz kalan elifler bir uzunluk işleyişi kazanmıştır: اولاً *evvelâ*, دائمًا *daimâ* gibi. Hemen hepsi zarf olarak kullanılmış olan bu kelimelerden bazıları şunlardır:

عَصَابَةً *acabâ*, اصلًا *aslâ*, فَرَضًا *farazâ* “tutalmış ki”, غالباً *gâlibâ*, حَالًا *hâlâ*, مُحْضًا *mahzâ* “ancak, yalnız, salt”, مُقدَّمًا *mukaddemâ* “bundan önce”, مُطْلَقاً *mutlakâ*, واقعًا *vakiâ* “gerçekte”.

Bu okuyuş biçimini yüzünden *tenvinli yuvarlak te*’ler de elifle yazılmış ve Türkçe’ye özgü bir yazılış ortaya çıkmıştır:

صُورَةً *sûreten* yerine عادَةً *suretâ*, صورتاً *âdeten* yerine عادتاً *âdetâ* gibi.

d. *Hemze*’nin yazılışı tek ve birden çok heceli kelimelerde bulunduğu yere ve ünlüsüne göre çeşitlilik gösterir:

- Kapalı tek heceli kelimede, hareke üstün ise, kürsü görevindeki *elif*’e konur: يَأْسٌ *ye’s* “üzüntü”, بَأْسٌ *be’s* “sıkıntı; zarar, sakınca”, رَأْسٌ *re’s* “baş”, رَأْيٌ *re’y* “görüş, düşünce” gibi.
Yazında bunlar gösterilmiştir.
- Kapalı tek heceli kelimede hareke esre ise bitişen ve bitişmeyen harften sonra kürsüsü bir dişti: بَهْ *bi’r* “kuyu”, ذَئْبٌ *zi’b* “kurt, kurtçuk” gibi.
Bunlar da yazıda korunur.
- Kapalı tek heceli kelimede hareke ötrü ise kürsüsü *vav*’dır: بُؤْسٌ *bü’s* “yoksulluktan ötürü büyük sıkıntı içinde olmak”, شُعُّومٌ *shü’üm* “üğursuzluk, şom”.
Yazında bunlar da korunmuştur.
- Çift ünsüzle biten tek heceli kelimede hece harekesi ne olursa olsun son ses olarak Arapçada bağımsız yazılır:
شَيْءٌ *şey*, جَزْءٌ *cüz*’ gibi.
Türk yazımında ise bu hemzeler söyleyişte uyularak düşürülür.
- İkinci ve sonraki hecelerin başında, tipki kelime başında olduğu gibi, bir ünlü ses olarak okunur, yazıda düşürülmez:
مَتَّثٌ *müteessir* gibi.

Ancak kendisinden önce bir uzunluk elifi (yani *â*) bulunuyorsa ve kendi harekesi *esre* (yani *i*) ise, komzaz; o zaman da esreli okunduğunu göstermek üzere kürsüsü altına konmuş bulunan *إ*, *â* ile *i* arasına girmiş bir *y* gibi okunur:

دَائِرَهٌ *dâire* yerine دَائِرَهٌ *dâyire* gibi.

Hemzenin okunuşta bu tür değerlendirilişi daha önceki dönemden başlar ve Osmanlı Türkçesi döneminde de sürer. Bu, aslında Türkçe’nin ses düzeniyle ilgili bir değişikliğin yazıya yansıtmasından başka bir şey değildir. Verdiğimiz örneğin daha ileri bir halklılıştırmaya bugünkü ağızlarda *deyre* olarak yaşıyor olması bu *y*’nin uzak geçmişteki varlığının izidir.

- *Hemze* Osmanlı yazısında ayrıca uzunluk elifleri (*â*) önünde de düşürülür: حكماء *hükemâ*, وفاء *vefâ* yerine *binâ*, علماء *ulemâ* yerine *vefâ* gibi.
- Bu ünsüz harfi kelime başında yeni bir uygulama olmak üzere bir diş üzerine kollarak da yazılmış, bununla *ü* ve *ö* ünlülerini *u* ve *o*'dan ayırmak istenmiştir: نورتو *örtü*, نوست *üst* gibi.
Buna benzer yeni bir uygulama da Türkçe kelimelerde kelime başındaki elif üzerinde hemze konmasıdır:
اَت *et* gibi.
Her iki uygulama da yaygınlık kazanamamıştır.
- *Hemze* birkaç Türkçe kelimede eriyen *ğ* ve *v* ünsüzleri yerinde kalan yuvarlak hece ünlüsünü yazmakta da kullanılmıştır:
صوغوق *souk*, طاووق *tavuk* yerine طاووق *tauk* gibi.

SIRA SİZDE

2

Arapça ve Farsça'dan alınmış kelimelerin yazılılığında ortaya çıkan değişikliklerin bu kelimelerin Türkçe söylenişleriyle ilgisi var mıdır?

TÜRKÇE KELİME KÖKLERİ VE EKLERİNDE ÜNLÜLER VE ÜNSÜZLERİN YAZILISI

Birinci ünitede Türkçe'nin ünlü ve ünsüz seslerinin Arap asıllı alfabetin hangi harfleriyle karşılaşıldığını göstermiş, ünlülerin yazılılığıyla ilgili genel bilgiler vermiştik. Burada konuyu ayrıntılı olarak ele alacak, ünlüler bakımından zaman içinde kurallaşmış sayılabilen uygulamalar değerlendirilecek, ünsüzler bakımından ise Türkçe'ye özgü seslerin yazısında gösterilme araçları ve sınırları üzerinde duracağız.

Ünlüler

Türkçe kelimelerde ünlüler bugünkü yazımızda söyleyişi oldukça eksiksiz bir biçimde akтарır, her yerde ve her zaman gösterilir:

ak, ek, el, ir, il, ok, öc, un, ün; bak, tek, kır, dil, yol, göz, kul, kül; ata, öte, ari, çeki, buru, bürü; yatak, döşek, açık, ezik, bozuk, çürük, adım, ekim, durum, dürrüm, akar, gelir; akmak, ekmek, islamak, islemek, okumak, öğrenmek, uğraşmak, türkmek; avi, ava, avda, avdan, avın, avını, evi, eve, evde, evden, evin, evinin, kolu, kola, kolda, koldan, kolun, kolunun, gözü, gözde, gözden, gözüün, gözüün; alır, verir, okur, bulur, aldı, verdi, içti, oldu, gördü, buldu, güldü, aşmiş, eşmiş, koşmuş, düşmüş, alacak, verecek, aldım, bildin, buldun, gördün, satarım, severim, bulurum, okurum, açsa, uçsa, dinse, dönce, okumalı, bilmeli, bulmali, bölmeli gibi.

Osmanlı Türkçesi alfabetesinin Türkçe'nin ünlülerini karşılamaktaki yetersizliği, her şeyden önce ünlüler kendi değerleriyle aktarabilmeye imkân vermemiştir. İlk ünitede gördüğümüz gibi, eski yazımızda ünlülerimizden iki geniş-düz (*a*, *e*), iki dar-düz (*i*, *ı*) ve dört yuvarlak (*o*, *ö*, *u*, *ü*) ünlü için dört işaretin kullanılması söz konusu olmuştur: *a* ve *e* için ۱ *elif* ve ۲ *he*; *i* ve *ı* için ۳ *ye*; *o*, *ö*, *u* ve *ü* için ۴ *vav*. Böyle de olsa, yazında ünlüler için her zaman ve her yerde bu harfler kullanılmamıştır; dolayısıyla yalnızca belli yerlerde ve durumlarda kullanılmamasından söz edilebilir. Kurallaşmış görünmese de, bunun oldukça yaygın bir uygulama olduğunu söyleyebiliriz.

1. Kelime köklerinde. Kelime köklerinde ünlülerin yazılışı için şu yaygın ve gelenek-leşmiş uygulamalardan söz edilebilir:

a. Tek heceli kelime köklerinde ön sesteki bütün ünlüler harfle gösterilmiştir. Bunun klasik yazımızda bir kural olduğu söylenebilir:

اَك *ak*, اِك *ek*, اِل *el*, اِل *ir*, اِل *il*, اِوچ *ok*, اِوچ *öc*, اُون *un*, اُون *ün*.

Kök. Bir yapım eki almamış sözlük birimidir. Türkçe'nin hemen hemen bütün isim ve fiil kökleri tek hecelidir, ancak birçok iki heceli ve biraz da üç heceli köklerimiz bulunmaktadır.

b. Tek heceli kelimelerde, iç seste *e* dışındaki bütün ünlüler harfle gösterilmiştir:

تک *tek*, بل *yel*, قول *kul*, کول *yol*, گوز *göz*, قول *dil*, دیل *dal*; ama: تک *tek*, بل *yel*, قول *kul*, کول *yol*, گوز *göz*, قول *dil*, دیل *dal*

c. İki ve üç heceli köklerde de hece ünlülerinin her biri çoklukla harfle gösterilmiştir:

آیق *ayak*, طوقوز *dokuz*, آلتی *altı*, کوپری *köprü*, بکور *bögür*, قولاق *kulak*, آیا *otuz*,

آیلی *arslan*, قاپلان *kaplan*, دیلکو *tilki*, آرایه حق *arayacak* gibi.

Bu kuralın istisnası olmak üzere ilk ya da ikinci hece ünlüsü için harf kullanılmadığı da olmuştur:

بaganak *bacanak*, قنات *kanat*, یدی *yedi*, باغر *bağır*, boyin *boyun*, سرتلان *sirtlan* gibi.

d. Kimi tek ve iki hecelilerde ünlüler için harf kullanılmamıştır. Bunlar zamirler, sayı adları gibi çok kullanılan kelimelerdir:

بن *ben*, سن *siz*, بزر *biz*, سکر *sekiz*, آلتمش *altmış*, يتمش *yetmiş* gibi.

2. Eklerde. Türkçe'nin yapım ve çekim eklerinin çoğu ya ünsüz ve ünlü tek ses, ya da tek hece yapısındadır. İki heceli yapıda ekler de vardır, ancak bunlar ayrı iki ekin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Bunları da dikkate almak üzere, eklerimizi baş ve son seslerine göre sınıflamak eski yazımızla ilgili kuralları ve kural dışı durumları belirlemek açısından önemlidir. Ancak daha da önemlisi bu kuralların Türkçe'nin uyum kanunlarını yansıtmaкла ne ölçüde ilgili bulunduğuudur. İşte birbirine bağlı bu iki konuya ilgili sonuçlara ulaşmak ve yazı ile okuma arasındaki bağı değerlendirebilmek açısından Tablo 5'te Türkçe'nin bütün yapım ve çekim ekleri sınıflandırılmış olarak verilmektedir.

Her ek için eklendiği **tabanın** uyumlara göre farklı okunuşlarını gösteren birer örnek verilmiştir. Bu okunuşlar XVI.-XX. yüzyıl konuşma dilindeki ortak biçimleri yansıtır. Yازılışı bağımlı, "okuma dili" adını verdığımız dil ile bu dilden okur-yazarların diline bulaşmış farklı söyleme biçimlerine her tablonun sonunda ayrıca degeinilecektir.

Bütün eklerimiz *isme gelen ekler* ve *file gelen ekler* olarak iki ana bölükte toplanır. Her ek ayrıca *yapım eki* ve *çekim eki* olusuna göre iki alt bölge ayrılır. Buna göre ekler için yaptığımız kısa tanıtmalar bu üst ve alt bölkere dayanır. Ekler alfabe sırasına göre verilmiştir.

Tek Ünsüz Sesten İbaret Ekler

Bunlar ünlüyle biten tabanlara doğrudan gelir. Ünsüzle biten tabanlara eklendiğinde karşılaşan iki ünsüz arasına bir dar ünlü (*i*, *ı*, *u*, *ü*) girer. Bu bağlama ünlüsü paranteze alınmıştır.

-k -k	ق ك	fiilden isim	اوزن دېلىك	uzak dilek
-k -k	ق ك	çoğul 1. kişi	آلسق , آلدق بولسق , بولدق بىلسەك , بىلدەك کورسەك , کوردەك	aldık, alsak bulduk, bulsak bildik, bilsek gördük, görsek
-ı- (ı)-ı- (u)-ı- (i)-ı- (ü)-ı-	إ ، إ ي ، ي و ، و ئ ، ئ ۈ ، ۈ	fiilden fiil	پوكلمق پېڭلمق بۇزلمق چىكلەك اوزىلەك	bunalmak yıkılmak bozulmak çekilmek üzülmek

Tablo 5.1
Tek Ünsüz Sesten İbaret Ekler

Ek. Dilin kelime gibi tek başına kullanılmayan, yalnızca köklere eklenerken kalıcı anlam değişikliğini yapan ve farklı kavramları karşılayan ya da kelimelerin durum, sayı, zaman, kişi gibi kavramlarla ilişkilerini kuran yapı ve çekim birimleridir.

Taban. Bütün isim ve fiil köklerini, yapım ekleriyle genişlemiş gövdeleri, ek alabilen birleşik kelimeler bütünü alıntı kelimeleri içine alan ortak bir terimdir.

-m	م , م		نم , قارم باشيم	karim, nem (var) başım
-(i)m		tekil 1. kişi iyelik	قۇلم دېزىم	kolumn dizim
-(u)m			كۈزم	gözüm
-(i)m				
-(ü)m				
-m	م , م		يەم	yem
-(i)m			آلیم	alim
-(u)m		fiilden isim	اوجۇرم	uçurum
-(i)m			كىيم	giyim
-(ü)m			اولوم	ölüm
-m	م		بىلەم , باقسەم	baksam, bilmem
-(i)m			باقدم	baktım
-(u)m		tekil 1. kişi	بۇلدۇم	buldum
-(i)m			بىلدۈم	bildim, içtim
-(ü)m			كۈردىم	gördüm
-n	ياك , مك		نڭ , باباك	baban, nen (var)
-(i)n			باشڭ	başın
-(u)n		tekil 2. kişi iyelik	قولڭ	kolun
-(i)n			دېرىڭ	dizin
-(ü)n			كۈزىڭى	gözünü
-n	ن , ين , ون		يان , سان	san "sayı", yan
-(i)n			آقىن	akın
-(u)n		fiilden isim	قوشۇن	koşun "dizi, saf"
-(i)n			كىلىن	gelin
-(ü)n			دوكۇن	düğün
-n-	ن , ن		باشلانۇقى	başlanmak
-(i)n-			آلنىقى	alınmak
-(u)n-			بۇلنۇقى	bulunmak
-(i)n-			بىلەنەك	bilinmek
-(ü)n-			كۈرەنەك	görünmek
-n	مك , ك		آلسىك ، آلسەك	alsan
-(i)n			آلدىك	aldın
-(u)n		tekil 2. kişi	بۇلدىك	buldun
-(i)n			بىلدىك	bildin
-(ü)n			چۈركىك	çöktün

-r-	ور ، ر بر	isimden fiil	دلورماڭ باغرۇق اوصرمۇق كىچىرمەك بۆكۈرمەك	delirmek bağırmak osurmak geğirmek böögürmek
-r	ور ، ر بر		ايستر آلور ، آلير بولور بىلور ، بىلر كۈرر	ister alır bulur bilir görür
-(i)r				
-(u)r				
-(ü)r				
-r	ور ، ر بر	sifat-fiil	بىكىر ، يارار اينانلور بولنور اكلور دوڭلور	yarar (er), benzer inanılır (şey) (az) bulunur(nesne) eğilir dökülür
-(i)r				
-(u)r				
-(i)r				
-(ü)r				
-ṣ-	ش ، ش	fiilden fiil	بىرلاشىق آتشمىق بوزشىق بىتىشىك كۈرىشىك	bulaşmak atışmak bozuşmak bitişmek görüşmek
-(i)ṣ-				
-(u)ṣ-				
-(i)ṣ-				
-(ü)ṣ-				
-ṣ	پش ، پش	fiilden isim	طنش ، آلقىش آراپش ، آلىش اوقوپش ، توتش بىز پش ، سكش يوروپش ، يوزش	alkış, tanış alış, arayış tutuş, okuyuş sekiş, bezeyiş yüzüş, yürüyüş
-iṣ, -(y)iṣ				
-uṣ, -(y)uṣ				
-iṣ, -(y)iṣ				
-üṣ, -(y)üṣ				
-t-	ت ، ت	fiilden fiil	قۇرتققى آقتقى قۇركىتىققى برىڭمەك اورىڭمەك	kurutmak akitmak korkutmak berkitmek ürkütmek
-(i)t-				
-(u)t-				
-(i)t-				
-(ü)t-				

Değerlendirme. Bu eklerin ünsüzle biten tabanlara gelmesi durumunda karşılaşılan iki ünsüz arasında giren ünlünün yazında harfle gösterilmemesi kurallı bir uygulama可以说abilir. Bununla birlikte kural dışı uygulamalar da vardır. Bunlar zamanla tek çeşitliliğe yönelik yazımın eski dönemden aktardığı yine eski tek şekilli yazılışların kalıntılarıdır. Bu durum dilin uyum kanunları açısından karışıklığa yol açmış, okumada sıkıntı yaratmıştır.

Tek Ünlü Sesten İbaret Ekler

Bunlar ünsüzle biten tabanlara doğrudan gelir. Ünlüyle biten tabanlarda karşılaşan iki ünlü arasına bağlama sesi olarak *y* girer.

Tablo 5.2
Tek Ünlü Sesten İbaret
Ekler

1. Geniş				
-a, -(y)a	ه , يه	yönelme durumu	بابايه , آه شميدهه , اهه	ata, babaya
-e, -(y)e				ete, simdiye
-a, -(y)a	ه , يه	istek-gelecek zaman	اوقيه , باقه دليله , كله	baka, okuya
-e, -(y)e				gele, dileye
-a, -(y)a	ه , يه	zarf-fiil	واره واره آرایه آرایه ديهه , كوره	vara (vara), araya (araya); göre, diye
b. Dar				
-ı	ى	tekil 3. kişi iyelik	آتى	ati
-u			بوينى	boynu
-i			اتى	eti
-ü			كوكلى	gönlü
-ı, (y)ı	ى , يى	belirtme durumu	اوطه بى , آتى	ati, odayı
-u, (y)u			قوتى بى , قولى	kolu, kutuyu
-i, -(y)i			كمى بى , اتى	eti, gemiyi
-ü, -(y)ü			كوتى بى , سوزى	sözü, kötüyü
-ı	ى	fiilden isim	ياقى	yaki
-u			پوسى	pusu
-i			چكى	ceki
-ü			اورتو , اورتى	örtü
-ı	ى	geçmiş zaman tekil 3. kişi	آلدى	aldi, baktı
-u			قىشدى , بولدى	buldu, kostu
-i			كچدى	geçti
-ü			دوشدى	düştü
-ı	ى	zarf-fiil	طلابى	dolayı
-u			طوري كلمك	duru (gelmek)
-i			ابتيوبرمك	iti (vermek)
-ü			كوتورى	götürü

Değerlendirme. Bu eklerden geniş olanların ه (he) ile, dar olanların ise ي (ye) ile yazılımları oldukça kurallı bir durumu yansıtır. Ne var ki bu durum okunuşta şekle bağlı kalma anlayışı yüzünden okuma dilinde uyumsuz, bozuk biçimlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Konuşma diliyle okuma dili arasındaki en büyük farkı bu eklerin yazılışından kaynaklanan bu problem teşkil eder. Kimi yapım eklerinin eski dönemden gelen kalıplasmış yazılış biçimlerinin devam ettirilmesi bu problemin başka bir yönünü oluşturur. Avrupalı gramerilerin yaptıkları açıklamalar yazının metin okuyanı ne derecede etkilediğini, buna karşılık bu kişilerin bile günlük konuşmalarında dilin uyum kurallarına bağlı kaldıklarını

bildirir. Ancak bu durumun okumuş şehirlilerin dilini önemli ölçüde etkilediğini ve bu etkinin özellikle İstanbullu okur-yazarların dilinde XX. yüzyılda bile sürdüğünü biliyoruz:

yana yerine *yâne*, *kara* yerine *kâre*, *meydana* yerine *meydâne*, *araya* yerine *araye*, *çarşıya* yerine *çarşîye*, *akça* yerine *akçe*, *alaca* yerine *alace* gibi.

Bir Ünsüzle Başlayan, Açık Tek Hece Yapılarındaki Ekler

Bu ekler ünlülerinin yazılışı bakımından Tablo 5.2'deki eklere benzer, ünlülerini onlar gibi yazılır.

-ca	جـ، جـهـ	isimden isim (küçültme)	فولاچـهـ چـوچـهـ	kolayca
-ça			کوزچـهـ	çokça
-ce			پـکـچـهـ	güzelce
-çe				peke
-ca	جـ، جـهـ	isimden isim (zarf)	آـرـنـجـهـ	ardınca
-ça			فارـسـچـهـ	Farsça
-ce			نـیـچـهـ	nice
-çe			تـورـكـچـهـ	Türkçe
-da	دـ	bulunma durumu	طـشـارـيـدـهـ	dışarıda
-ta			آـرـلـقـدـهـ	aralıkta
-de			اوـدـهـ	evde
-te			اـیـشـدـهـ	işte
da	دـ	takı	بـوـدـهـ	bu da
de			بـنـ دـ	ben de, ben da
-la-	لـ، لـ	isimden fiil	باـشـلـامـقـهـ	başlamak
-le-			بـكـلـمـكـهـ	beklemek
-la	لـ	takı	جانـلـهـ باـشـلـهـ	canla başla
-le			بـوـلـهـ ، شـوـلـهـ	şöyle, böyle
-le	لـ	isimden isim	اوـلـهـ	öyle (vakti)
-ma	مـ	fiilden isim	آـرـقـهـ	artma
-me			بـسـلـمـهـ	besleme
-ma-	مـ، مـهـ	fiilden fiil	آـرـامـهـ مـقـ، اـرـاعـقـهـ	aramamak
-me-			سـوـمـهـ مـكـ، سـوـمـكـهـ	sevmemek
-(n)a	نـ	yönelme durumu	قـاتـنـهـ	katına
-(n)e			اوـيـنـهـ	evine
-(n)ca	نـجـهـ	isimden isim	اـوـزـونـجـهـ	uzununca
-(n)ce			کـرـكـنـجـهـ	geregince
-(n)da	نـدـهـ	bulunma durumu	حـقـنـدـهـ	hakkında
-(n)de			الـنـدـهـ	elinde
-ra	رـ، رـهـ	isimden isim	صـكـرـهـ	sonra
-re			اـوـزـهـ	üzre

Tablo 5.3
*Bir Ünsüzle Başlayan,
Açık Tek Hece
Yapısındaki Ekler*

-sa-	سَا , سَمَا	isimden fiil	صوسامق اوکسمك	susamak ögsemek "özlemek"
-sa	سَهَا , سَمَهَا	şart	آراسه , بولسنه ایسته سه , بیلسله	bulsa, arasa bilse, istese
<i>b. Ünlüsü Dar Olanlar</i>				
-ci	جي	isimden isim	آنچى	akinci
-cu			قرقوچى	korkucu
-çl			باشچى	başçı
-çu			بۇرۇقچى	buyrukçu
-ci			اېكىنە حى	iğneci
-cü			كۆزچى	gözcü
-çi			امكىحى , اكمكىحى	ekmekçi, etmekçi
-çü			كۈركىحى	kürkçü
-di	دى	fiilden isim	صندى	sindi 'makas'
-gi	غى	fiilden isim	چالغى	çalgi
-gu	غۇ		بورغۇ , بورغۇ	burgu
-gi	كى		سېلىكى	silgi
-gü	كۈ		كۈزكۈ , كۈزكۈ	gözgü
-gi	غى	isimden isim	قىرادغى , باشندەغى	başındağı, karadağı
-gi, -ki	كى		اوکىدەكى آقشامكى اوستەكى	öndegi akşamki üsttegi, üstteki
-li	لو , لى	isimden isim	قانلو , قانلى	kanlı
-lu			صولى , صولو	sulu
-li			كېزلى , كېزلى	gizli
-lü			كونلى , كونلۇ	günlü
mi?	مى	soru	ساغ مى	sağ mı?
mi?			كلدى مى	geldi mi?
mu?			طوغرى مى	doğru mu?
mü?			اولدى مى	oldu mü?
-(n)i	نى	belirtme durumu	آتنى دېشلىنى	atını dişlerini
-(n)i				
-si	سى	iyelik	طې سى	tapası
-su			بورو سى	borusu
-si			تې سى	tepesi
-sü			كرسى سى	kürsüsü

Değerlendirme. Bu eklerde geniş ve dar ünlülerin yazılışı Tablo 5.2'deki ekler gibidir, aynı kurallı durumu gösterir. Tek şekilli yazılışların okunuşta doğurduğu sonuçlar da aynıdır. Yazındaki bu tek şekillilik Türkçe'nin uyumları açısından eski yazımın en büyük eksikliği ve değerlendirme açısından en problemlı konusudur. Bununla birlikte bu dönemde ilgili gramerlerin sağladığı bilgiler ortak konuşma dilinin yazılıştan hemen hemen hiç etkilenmediğini, etkinin şehirli okur-yazar diline bir ölçüde bulaştığını, ancak okuma dilinin bağımlı bir durum sergilediğini göstermektedir. Bu ekler arasında bulunan, ön sesi *> dal* ile yazılmış eklerin dilimizin ünsüz benzeşmeleri kanunuyla ilişkisi vardır. Verilen örneklerin kimilerinde bu *> dal*'ların *t* olarak okunduguına dikkat edin.

Dar ünlülü eklerden yazılışı çeşitlenenler önceki dönemde ünlüsü yalnızca yuvarlak olanlardır. Bunlar arasında çok canlı bir yapım eki olan *h* (*li*, *lu*, *lü*)'nın eski tek biçimli yazılışı لـ, uyum süreci içinde çeşitlenmiş, XV. yüzyıldan sonraki metinlerde, az da olsa, لـ da görülmeye başlamıştır. Uyumun gerçekleşme süreci içinde yaygınlaşan bu ikinci biçim giderek tersine bir uyumsuzluğa yol açmış, ek bu kez de yuvarlak ünlülü heceden sonra *h*, *li* okunmayı gerektirecek bu yeni biçimle yazılar olmuştur. Eklerin yazımında tek şekilliliğe olan eğilimin bir sonucu olan bu durum, hiç şüphesiz okuma diline yansımış ve yazıya bağımlı bozuk okuyuşların kaynağı olmuştur. Bu yüzden verdigimiz örneklerdeki كينلو^كونلى^ن, konuşma dilinde *günlü* gibi söylenirken, metinlerde *günli* biçiminde okunmuş; كينلو^كونلى^ن ise, *gizli* gibi söylenirken, *gizlü* olarak okunmuştur. Günlük dile de yansımış olan bu yazı kaynaklı bozuklukların bugüne kalan en çarpıcı örneği *ebrüli* kelimesidir. Olağan söylenişi *ebrülu* olan bu kelime, ابرولي^{ابرولي} yazılmasından ötürü öyle okunmuş, öyle okuyanların dilinden zamanla günlük dile de atlamıştır.

Ünlüyle Başlayıp Ünlüyle Sonlanan İki ve Üç Heceli Ekler

Bu eklerin hemen hepsi iki ekin birleşmesiyle oluşmuştur.

a. Son Ünlüsü Geniş Olanlar				
-asıya -esiye	اسیه هسیه	zarf-fil	بازاسیه ویند سیه	yazasiya veresiye
-ila	لـ , يـلـ		طـوغـيلـه	<i>tutmağ-ila</i>
-ile	يـلـ		بـلمـكـلـه	<i>bilmeg-ile</i>
-(y)illa		takı	صـوبـلـه	<i>su-yila</i>
-(y)ile	اـيلـ		الـيـلـه	<i>eli-yile</i>
ile			كـوكـلـاـيلـه	<i>gönü'l ile</i>
-inca	ينـجـه , بـجـه		وارـنجـه	<i>varinca</i>
-(y)inca		zarf-fil	اوـلـهـينـجـه	<i>olmayinca</i>
-unca			طـوبـنـجـه	<i>doyunca</i>
-(y)unca			أـوقـبـنـجـه	<i>okuyunca</i>
-ince			كـلـنـجـه	<i>gelince</i>
-(y)ince			سـومـهـينـجـه	<i>sevmeyince</i>
-ünce			اـولـنـجـه	<i>ölünce</i>
-(y)ünce			بـورـوـنـجـه	<i>yürüyünce</i>

Tablo 5.4
*Ünlüyle Başlayıp
Ünlüyle Sonlanan İki ve
Üç Heceli Ekler*

-isa -ise	عَنْ , مِنْ اينه	takı	يُوْغَسْهَ , يُوْغِيْسَه ايسه	yoğsa (her kim) ise
<i>b. Son Ünlüsü Dar Olanlar</i>				
-ağı -eği	خو , بخى کو , کې	fiilden isim	بوقۇنى کويکو , کويكى	bukağı güyeği
-alı -(y)alı -eli -(y)eli	يەلى , ھەلى باشلايە لى	zarf-fiił	آلە لى باشلايە لى كىدە لى كۈر مىھە لى	alali başalayalı gidelii görmeyeli
-arı -eri	ارو , ارى رو , رى	isimden isim	طشا رو , دشارى ايچرو , ايچرى	dışarı icieri
-ası -esi	ا سى ھ سى	sifat-fiił	قلا سى كەلە سى	kılısı (değil) gelesi (yıl)
-ıcı -(y)ıcı -ici -(y)ici	بىچى	fiilden isim	آقىچى آولا بىچى چكىچى بكلە بىچى	akıcı avlayıcı çekici bekleyici
-(-i)ncı -(u)ncu -(-i)nci -(-ü)ncü	نخى	isimden isim	قرقىنجى , آلتىنجى اوننجى برنجى اوچنجى	altinci, kırkinci onuncu birinci üçüncü
-(-i)mli -(-ü)mlü	ملى	fiilden isim	آللى اوللى	alimli ölümlü
-(-i)ndı -(-i)ndi	ندى	fiilden isim	صالندى درندى	salındı, salıntı derindi, derinti

Değerlendirme. Tablo 5.2 ve 5.3'teki ekler için yaptığımız değerlendirme bu tabloda yer alan ekler için de geçerlidir.

Ünsüzle Başlayıp Ünlüyle Sonlanan İki Heceli Ekler

İki heceli eklerimizin bir bölümünde birleşen eklerden ilkinin başı bir ünsüz, ikincisinin sonu ise ünlüdür. Bunlar da sonda kalan ünlünün geniş ve dar oluşuna göre çeşitlenir.

<i>a. Son Ünlüsü Geniş Olanlar</i>				
-dikça	دقچه		باقـدقـجـه	<i>baktıkça</i>
-dukça	دـكـچـه	zarf-fiil	اولـدـقـجـه	<i>oldukça</i>
-dikçe			اسـكـجـه	<i>estikçe</i>
-dükçe			کورـدـکـجـه	<i>gördükçe</i>
-dikta	دقـدـه		آـچـدـقـدـه	<i>açtıktı</i>
-duktı	دـكـدـه	zarf-fiil	بـولـدـقـدـه	<i>bulduktı</i>
-dikte			سـوـدـكـدـه	<i>sevdikte</i>
-dükte			کـورـدـكـدـه	<i>gördükte</i>
-layınca	لـيـنـجـه	isimden isim	اوـغـورـلـيـنـجـه	<i>oğurlayınca "hırsız gibi"</i>
-mağıla	مـغـيـلـه		اوـغـلـيـه	<i>olmağıla</i>
-meğile	مـكـيـلـه	zarf-fiil	کـلمـكـلـه	<i>gelmeğile</i>
-makta	مـقـدـه		بـاقـمـدـه	<i>bakmaka</i>
-mekte	مـكـدـه	sıfat-fiil	اـیـچـمـكـدـه	<i>içmekte (olmak)</i>
<i>b. Son Ünlüsü Dar Olanlar</i>				
-mali,	مـلـىـ		آـغـلـامـلـىـ , آـخـلـمـاـلـىـ	<i>ağlamalı (olmak)</i>
-meli	مـلـوـ , مـلـىـ	sıfat-fiil	کـلـمـلـوـ , کـلـمـلـىـ	<i>gelmeli (olmak)</i>
-mali,	مـلـىـ		، بـاقـمـالـىـ عـ	<i>bakmalyım</i>
-meli	مـلـوـ , مـلـىـ	gereklilik	، بـاقـمـلـىـ عـ سـوـمـلـوـ سـنـ	<i>sevmelisin</i>

Değerlendirme. Göründüğü gibi, tablo 5.2, 5.3. ve 5.4'te yer alan eklerle bu ekler arasında son ünlünün yazılışı bakımından fark bulunmaz; aynı kural, yani tek şekillilik bunlar için de geçerlidir. Bu tek şekilli yazılıştan kaynaklanan sonuçlar açısından da durum aynıdır. Bu ekler arasında *> dal* ile yazılanlar ünsüz benzeşmeleri konusuyla ilgilidir. Bu da eski yazımın tek şekilliliğe olan eğiliminden doğan önemli bir meseledir ve konuşma dilini bir ölçüde de olsa olumsuz yönde etkilemiştir.

Ünlüyle Başlayıp Ünsüzle Sonlanan Tek Heceli Ekler

Ünlü-ünsüz düzenindeki bu eklerimiz ünlüyle biten tabanlara eklendiğinde, karşılaşan iki ünlü arasındaki çatışmayı gidermek üzere bir *ى* (*y*) getirilir. Bu yüzden bu eklerin yazılışı ünlü ya da ünsüz tabanlara eklenişine göre çeşitlenmiştir.

<i>a. Ünlüsü Geniş Olanlar</i>				
-ak	اـقـ		قـونـاقـ	<i>konak</i>
-ek	كـ	fiilden isim	دـيرـنـاكـ	<i>dernek</i>
-am,	مـ، مـ		بـاقـمـشـمـ	<i>bakmışam bakaram</i>
-em		tekil 1. kişi	بـاقـمـعـمـ دـكـلـمـ بـيلـزـمـ	<i>değilem bilmezem</i>

Tablo 5.5
Ünsüzle Başlayıp
Ünlüyle Sonlanan İki
Heceli Ekler

Tablo 5.6
Ünlüyle Başlayıp
Ünsüzle Sonlanan Tek
Heceli Ekler

-an, -(y)an	ان , يان	sıfat-fil	آلتان آچيان دلن بیتمه بن	<i>alınan acıyan delen bitmeyen</i>
-ar	ر	isimden isim	اونر	<i>onar</i>
-er	ر		بشر	<i>beşer</i>
-ar-	ار	isimden fiil	آغارماق	<i>ağarmak</i>
-er-	ر		کوکرماڭ	<i>göğermek</i>
-ar-	ار	fiilden fiil	چیقارماق	<i>çıkarmak</i>
-er-	ر		کیدرمەك	<i>gidermek</i>
-ar	ار	geniş zaman	بقار	<i>bakar</i>
-er	ر		سور	<i>sever</i>
-ar	ار	sıfat-fiil	چپار	<i>çapar (at)</i>
-er	ر		کچر	<i>geçer (akçe)</i>
<i>b. Ünlüsü Dar Olanlar</i>				
-ik	وق , يق وك , يك	fiilden isim	آچوق , آچيق دلوک , دلېك	<i>açık delik</i>
-im	م		بزم , بنم	<i>benim, bizim</i>
-im,	م	tekil 1. kişi	باقام	<i>bakarım</i>
-(y)im	م		اوطه دەم	<i>odadayım</i>
-im,			دكلم	<i>değilim</i>
-(y)im			سوملىم	<i>sevmeliyim</i>
-um,			بولم	<i>bulurum</i>
-(y)um			اوصلوم	<i>usluyum</i>
-üm,			کورورم	<i>görürüm</i>
-(y)üm			کوجلۇم	<i>güçlüyüm</i>
-(i)n	ون , ين	isimden isim	قالىن	<i>kalin</i>
-(i)n			يىكىن	<i>yeğin</i>
-(u)n			اوپۇن	<i>oyun</i>
-(ü)n			اوپۇن	<i>öyün</i>
-in	بن , ن	isimden isim (araç durumu)	اكسزىن	<i>ansızın</i>
-un			اوجن	<i>ucun (ucun)</i>
-(y)in			ايكتىدوين	<i>ikindiyin</i>
-ün			كۈزۈن	<i>güzün</i>

-in	ك , ك	ilgi durumu	آتاكك بوينكك اوكلك كوركك	(senin) atanın (senin) boynunun (senin) evinin (senin) gözünün
-un	لك			
-in	ن			
-ün	ن			
-in	ن	tekil 1. kişi	باقارن بولورين سورن كوررين	bakarın bulurın severin görürin
-in	ك		باقك	bakin
-(y)in			قابايك	kapayın
-un			توتك	tutun
-(y)un		çoğul emir 2. kişi	اوقييك	okuyun
-in,			كلاك	gelin
-(y)in			بكله ياك	bekleyin
-ün			كورك	görün
-(y)ün			سورويك	sürüyün
-ip,	ب	zarf-fiil	آلوب	alip
-(y)ip	وب		باشلايوب	başlayıp
-up			بولب	bulup
-(y)up			فوروبيوب	koruyup
-ip			بيلوب	bilip
-(y)ip			ايسته بوب	isteyip
-üp			كورب	görüp
-(y)üp			بوروبيوب	bürüyüp
-ır-	ور , ر	isimden fiil	باغرمق	bağırmak
-ur-			اوصرمق	osurmak
-ır-			دلورماك	delirmek
-ür-			سومورماك	sömürmek

-ır-	ر , ير , ور	fiilden fiil	قابورمك طوغرمق كچورمك اوشورمك	kayırmak doğurmak geçirmek üşürmek "üşüştürmek"
-ur-				
-ir-				
-ür-				
-ız, -(y)ız	وز , يز , يز	çoğul 1. kişi	باقاروز باقمه يز بولشز بيله حكبيز بيلمه يز	bakarız bakmayız bulmuşuz bileceğiz bilmeyiz
-uz				
-iz,				
-(y)iz				
-üz			درستز	dürüstüz

Değerlendirme. Ünlüsü geniş olanlarda kalın ünlü *a*'nın yazılışı oldukça kurallıdır, yazında çoklukla *ı* *elif* ile gösterilmiştir. 1. kişi eki ile ülestirme ekinde ünlünün harfsiz yazılması okuyuşu etkilemiş, verdiğimiz örneklerin *bakmışım*, *bakarem*, *oner* gibi okunmalara yol açmıştır.

Ünlüsü dar olan eklerin yazılışına gelince: Göründüğü gibi bunların yazılışında kurallı bir durumdan söz etmek mümkün değildir. Bu ekler arasında önceki dönemde ünlüsü yalnızca yuvarlak olanlar vardır. Bunların *vav*'lı kalıplılmış yazıları XVI. yüzyıldan sonraki uyum sürecinde de devam ettirilmiştir. Ancak bu süreç içinde harfsiz ya da *y*'lı yazılışlar ortaya çıkmış, bu kez de bunların yeni tek şekil olarak yuvarlak ünlülü tabanlara da getirilmesi okuma açısından sıkıntı doğmuştur. Avrupalı gramer yazarlarının verdikleri örnekler göre *vav* ile yazıldıkları için örneklerimiz arasındaki *delik*, *دلوك* biçiminde yazıldığı için *delük*; *güzün*, *گۈزىن* biçiminde yazıldığı için *güzin*; *delirmek*, *دلورمك* biçiminde yazıldığı için *delürmek*; *kayırmak*, *قابورمك* biçiminde yazıldığı için *kayurmak*; *bakarız*, *باقاروز* biçiminde yazıldığı için *bakarız* okunduğu gibi; *bulup*, *بولب* gibi yazıldığı zaman *bulıp*; *görüp*, *گورب* gibi yazıldığı zaman *görip* biçiminde okunmuştur.

Ünlüyle Başlayıp Ünsüzle Sonlanan İki Heceli Ekler

Ünlüyle başlayan bu ekler de ünlüyle sonlanan bir tabana eklendiğinde söyleyişte araya bir *ı* *ye* sesi girer. Yazında bu durum harfle (ı) gösterilmiş, bu yüzden bu eklerin yazılışı da çeşitlenmiştir.

<i>a. Ünlüsü geniş olanlar</i>				
-acak -(y)acak -ecek -(y)ecek	ه حق يـهـ حق هـ حـكـ يـحـكـ	gelecek zaman	اولـهـ حقـ باـقـمـيهـ حقـ كـلـهـ حـكـ ايـسـتـيـهـ حـكـ	<i>olacak</i> <i>bakmayacak</i> <i>gelecek</i> <i>isteyecek</i>
-acak -(y)acak -ecek -(y)ecek	هـ حقـ يـهـ حقـ هـ حـكـ يـحـكـ	sıfat-fil	آـغـلـانـهـ حقـ اوـكـلـمـيهـ حقـ كـلـهـ حـكـ يـهـ حـكـ	<i>ağlanacak (hâl)</i> <i>onulmayacak (yara)</i> <i>gelecek (zaman)</i> <i>yiyecek</i>
-alim -(y)alim -elim -(y)elim	هـ لـومـ يـهـ لـومـ هـ لـومـ يـهـ لـومـ	çoğul emir-istek 1. kişi	اـولـهـ لـومـ بـولـهـ يـهـ لـومـ سـوـهـ لـومـ سـوـمـيـهـ لـومـ	<i>olalım</i> <i>bulmayalım</i> <i>sevelim</i> <i>sevmeyelim</i>
-arak -(y)arak -erek -(y)erek	رـقـ ، رـقـ يـهـ رـقـ رـكـ ، رـكـ يـهـ رـكـ	zarf-fil	اـولـرـقـ وارـمـاـيـهـ رـقـ كـيـدـرـكـ ايـسـتـيـهـ رـكـ	<i>olarak</i> <i>varmayarak</i> <i>giderek</i> <i>isteyerek</i>
-ayim -(y)ayim -eyim -(y)eyim	هـ يـمـ يـهـ يـمـ هـ يـمـ يـهـ يـمـ	tekil emir-istek 1. kişi	قـوـ يـهـ يـمـ باـقـمـيهـ يـمـ سـوـهـ يـمـ سـوـمـيـهـ يـمـ	<i>koyayım</i> <i>bakmayayım</i> <i>seveyim</i> <i>sevmeyeyim</i>
-ayür, -ayor -eyür	هـ يـورـ	şimdiki zaman	باـقـهـ يـورـ سـوـهـ يـورـ سوـيـورـ	<i>bakayür, bakayor</i> <i>seveyür</i> <i>seviyor</i>
<i>b. Ünlüsü dar olanlar</i>				
-icak -(y)icak -ucak -(y)ucak -icek -(y)icek -ücek -(y)ücek	يـحـقـ	zarf-fil	آـلـيـحـقـ آـلـهـ يـحـقـ اـولـيـحـقـ اوـقـيـحـقـ اـيـچـيـحـكـ اـيـچـمـهـ يـحـكـ كـوـرـيـحـكـ بـورـوـيـحـكـ	<i>alicak</i> <i>almayıcak</i> <i>olucak</i> <i>okuyucak</i> <i>içicek</i> <i>içmeyicek</i> <i>görücek</i> <i>bürüyücek</i>

Tablo 5.7
Ünlüyle Başlayıp
Ünsüzle Sonlanan İki
Heceli Ekler

-iniz,	يَكْرُز , كَرْز		باقِرَز	bakiniz
-(y)iniz			باقِمَه يَكْرُز	bakmayiniz
-unuz		çoğul emir 2. kişi	توتِيكَر	tutunuz
-iniz			كَلِيكَر	geliniz
-(y)iniz			كَلِيمَه يَكْرُز	gelmeyiniz
-ünüz			كُورَكَر	görünüz
-isər	يسَر , سَر		باقِسَر	bakiser
-(y)isər		gelecek zaman	باشلايِسَر	başlayiser
-isər			سوِسَر	seviser
-(y)isər			بسَلَه يَسَر	besleyiser
-iyür	يُور	şimdiki zaman	باقِيُور	bakiyür
-iyür			سوِيُور	seviyür
iken	ايِكَن	zarf-fil	بَقَارِ ايِكَن كَلِحَكِ ايِكَن	bakar iken gelecek iken

Değerlendirme. Ünlüsü geniş olanlarda kalın ünlünen harfle gösterilmemesi, ya da hem *a*, hem *e* ünlüsi için tek harfin, *هـ* (لوم, بهرق) kullanılması yazım bakımından kurallı (tek şekilli) bir durumu yansıtır. Ünlüsü dar olanlardan tekil ikinci kişi iyelik eki ile çoğul emir 2. kişi eklerinin önceki dönemdeki tek biçimli *vav'lı* (وَكْر / وَكْر) ya da *ye'li* (يَكْر) biçimlere bırakması, daha önce de söylediğim gibi, okuyaşa yeni bir tek biçimliliğe yol açmış, bu da okuma dilinde Türkçe'nin uyum düzenini bozmuştur. Bu yüzden de meselâ *kolunuz*, قولیکَر yazıldığı için *koliniz/kolinuz; tutun*, توتِكَر yazıldığı için *tutin; tutunuz*, توتِيكَر biçiminde yazıldığı için *tutiniz / tutunuz* gibi okunmuştur.

Ünsüzle Başlayıp Ünsüzle Sonlanan Tek Heceli Ekler

Bu tabloda yer alan ekler de ünlülerine göre iki alt bölge ayrıılır.

Tablo 5.8
*Ünsüzle Başlayıp
Ünsüzle Sonlanan Tek
Heceli Ekler*

a. Ünlüsü Geniş Olanlar				
-cak	حق		آچَه حق	alçacak
-cek	JACK	isimden isim	بُويو جَك	büyük
-çek	چَك		كُوكِچَك	gökçek
-dan	دن		آيدَن	aydan
-tan			باشَدَن	baştan
-den		ayrıılma durumu	اوَدَن	evden
-ten			ديشَدَن	dişten
dak	داق	takı	اقشامَه داق	akşama dak
dek	دك		صباحَه دك	sabâhe dek

-tar	تار	fiilden fiil	آقتارمۇق كۈندرەمك كۆستەمك	aktarmak göndermek göstermek
-daş	داش		قارداش	kardaş
-taş	دش		آياقداش	ayaktaş
-deş		isimden isim	دېندىش	dindeş
-teş			امكاداش	emekteş
-gan	غان , غن	sifat-fiil	اغلاغان , اغلاغان اوتلەكىن	ağlağan evetlegen "çok acele eden"
-gen	كن			
-lar	لر	çoğul eki	باقارلر , آياقلار كىدرلر , اللر	ayaklar, bakarlar eller, giderler
-mak	مق	fiilden isim	باقمۇق سوموك	bakmak sevmek
-mek	مك			
-maz	منز , ماز	olumsuz geniş zaman	آلمنز , آلماز وېرىمز	almaz vermez
-mez	منز			
-maz	منز , ماز	sifat-fiil	قورقماز كچىلمىز	korkmaz geçilmez
-mez	منز			
-(n)dan	ندن , ندن		باشىدىن	başından
-(n)den		ayırılma durumu	قولىنىدىن الىدىن كۈزىندىن	kolundan elinden gözünden
-rak	رق	isimden isim	بۇرۇق اڭشىركەن	bolrak ekşirek
-rek	رك			
-sak	ساق	fiilden isim	توتساق	tutsak

b. Ünlüsü Dar Olanlar

-cık	حق		اوغلانچى	oğlancık
-cuk	جاڭ	isimden isim	قۇزۇچى	kuzucuk
-cik			پۈسجەڭ	yüksecik
-cük			كۈچۈچەڭ	küçükük
-çıl	چىل	isimden isim	باليچىل	balıkçıl
-cun	جن	isimden isim	طوقۇرەن	dokurcun

-dir	دیر , دور , در		واردر	<i>vardır</i>
-tir			لایقدر	<i>lâyiktir</i>
-dur			طولودر	<i>doludur</i>
-tur			بوشدر	<i>boştur</i>
-dir		ek fiil 3. kişi	بردر	<i>birdir</i>
-tir			تکدر	<i>tektir</i>
-dür			سوزدر	<i>sözdür</i>
-tür			اولوشندر	<i>ölüştür</i>
-dik	دق , دیق , دیغ		آچلمه دق	<i>açılımadık</i>
-duk	(iki ünlü arasında)	sıfat-fil	طغدغى	<i>(gonca)</i>
-tık			براقدېغى	<i>doğduğu (gün)</i>
-tuk			قوشدىغى	<i>bıraktığı (mal)</i>
-dir-	دیر , دور , در		آلدرمك	<i>aldırmak</i>
-tir-			چاتنرمق	<i>çattırmak</i>
-dur-			اولدرمق	<i>oldurmak</i>
-tur-			قوشدرمك	<i>koşturmak</i>
-dir-			پارمك	<i>yedirmek</i>
-tir-			ایلیشدرمك	<i>iliştirmek</i>
-dür-			سوزدرمك	<i>süzdürmek</i>
-tür-			چوكدرمك	<i>çöktürmek</i>
-gil	غل , غل		باڭغۇل	<i>bakgil</i>
-gil	كل , كل	tekil emir 2. kişi	اوتوڭغۇل سۈكۈل كۈنۈرۈكۈل	<i>oturgıl</i> <i>sevgil</i> <i>götürgil</i>
-gin	غىن		يائىغىن	<i>yangın</i>
-gun	غۇن		پورغۇن	<i>yorgun</i>
-gin	كىن	fiilden isim	كىركىن	<i>gergin</i>
-gün	كون		كوسكۇن	<i>kuskün</i>
-gur-	غۇر		طورغۇرمق	<i>durgurmak</i>
-gir-	گىز		دىرىڭىرمك	<i>dirgirmek</i>
-gür-	گۈر	fiilden fiil	بۈكۈرمك	<i>yügürmek</i>
-gut-	غۇۋە , غە ، غۇۋە	fiilden fiil	طورغۇمۇق	<i>durgutmak</i>
-güt-			دۇزكۈتمەك	<i>düzungütmek</i>

-kın	قن , قین	fiilden isim	باشقۇن , باشقۇن	<i>baskın</i>
-kun	قۇن		تۇنقۇن	<i>tutkun</i>
-kin	كىن		اشكىن	<i>eşkin</i>
-kün	كون		دوشكۇن	<i>düşkün</i>
-kir-	قىير	isimden fiil	فېڭىرمىق	<i>fişkirmak</i>
-kür-	كور		پۇسکۈرمەك	<i>püskürmek</i>
-lık	لق	isimden isim	آقلق	<i>aklık</i>
-luk	لك		اوْلۇق	<i>otluk</i>
-lik			كىسکىنىڭ	<i>keskinlik</i>
-lük			بىرگىلۇك	<i>büyüklük</i>
-mık	موق , مېق	fiilden isim	طېرىمىق , طېرىمۇق	<i>tırmık</i>
-muk			كىسمىيەك , كىسمۇك	<i>kesmik</i>
-mik	موك , مېك		قۇسمۇق	<i>kusmuk</i>
-mük				
-miş	مش	geçmiş zaman	آلماش	<i>almışım</i>
-muş			بۇلمىشىن	<i>bulmuşsun</i>
-miş			ايچىمىشىنە	<i>içmişse</i>
- müş			كۈرمىشدى	<i>görmüştü</i>
-miş	مش	sifat-fiil	آچلىمەش	<i>açılmış (gonca)</i>
-muş			صوغولىش	<i>soğulmuş</i>
-miş			پىشىمە مش	<i>pişmemiş</i>
- müş			چورۇمۇش	<i>çürülmüş</i>
-mız	يمز , مز	çoğul 1. kişi iyelik	اوەطە مز	<i>odamız</i>
-muz			قۇرۇق مز	<i>korkumuz</i>
-miz			كىيجه مز	<i>gecemiz</i>
-müz			اۋرۇق مز	<i>örtümüz</i>
-(i)mız			آتىمۇز	<i>atımız</i>
-(u)muz			يۈلۈز	<i>yolumuz</i>
-(i)miz			ايشىمۇز	<i>işimiz</i>
-(ü)müz			كۈچۈز	<i>gürümüz</i>
-nin	نڭ , نڭ	ilgi	اقچە نڭ	<i>akçanın</i>
-nun			باشىنائىك	<i>başının</i>
-nin			قوتىسىنائىك	<i>kutusunun</i>
-nün			درە نڭ	<i>derenin</i>
			كۆزىنائىك	<i>gözünün</i>
			سۈرونائىك	<i>sürünüñ</i>

-niz	پکز ، کز		باباکز	<i>babanız</i>
-nuz			قونشوکز	<i>komşunuz</i>
-niz			کیچه کز	<i>geceniz</i>
-nüz			سوروکز	<i>sürünüz</i>
-(i)niz		çoğul 2. kişi iyelik	آتیکز	<i>atınız</i>
-(u)nuz			اوتكز	<i>otunuz</i>
-(i)niz			اویکز	<i>eviniz</i>
-(ü)nüz			کوچکز	<i>gücüünüz</i>
-niz	پکز ، کز		آلسه کز	<i>alsanız</i>
-niz			بیلسه کز	<i>bilseniz</i>
-(i)niz		çoğul 2. kişi	آلدکز	<i>aldınız</i>
-(u)nuz			بولدکز	<i>buldunuz</i>
-(i)niz			ایتدیکز	<i>ettiniz</i>
-(ü)nüz			کوردکز	<i>gördünüz</i>
-sin	سون		آلسون	<i>alsın</i>
-sun			وقوسون	<i>okusun</i>
-sin		tekil emir 3. kişi	بیلسون	<i>bilsin</i>
-sün			اورتسون	<i>örtsün</i>
-sin	سین ، سن		پالکرسن	<i>yalnızsin</i>
-sun			آلورسن	<i>alırsın</i>
-sin		tekil 2. kişi	اوقرسین	<i>okursun</i>
-sün			سوه جکسن	<i>seveceksin</i>
			اورکوننسن	<i>üzgünsün</i>
-SIZ	سوز ، سز		ایسسوز	<i>ISSIZ</i>
-SUZ			صوسز	<i>SUSUZ</i>
-siz		isimden isim	ایشسز	<i>işsiz</i>
-süz			پوزسوز	<i>yüzsüz</i>
-SIZ	سیز ، سز		بقارسز	<i>bakarsız</i>
-SUZ			بغه سیز	<i>bakasız</i>
-siz		çoğul 1. kişi	اوقرسز	<i>okursuz</i>
-süz			کوزلیسیز	<i>güzelsiz</i>
			سورسز	<i>seversiz</i>
			کوتوررسز	<i>götürürsüz</i>
-şin	شین	isimden isim	صاروشین	<i>sarışın</i>
-vuz	وز	çoğul 1. kişi	اولاوز	<i>olavuz</i>
-vüz			کوره وز	<i>görevüz</i>

Değerlendirme. Ünlüsü geniş olan eklerin yazılışında kurallılıktan söz edilemez. İçinde damak ünsüzü (غ , ك , ق) bulunan eklerde *a* için *ı* *elif* kullanılmaz. Bunlar başka damak ünsüzlü ekler gibi (örnek olarak لك , لق), düzenleyici eklerdir. Türkçe tabanlarda kalınlık-incelik sırasını belirler; yabancı tabanlarda ise en azından bir önceki hece ünlüsünün söyleşteki kalınlık-incelik niteliği için göstergedir: آدمچك *âdemcik*, ama: پارادحق *paracık* gibi. Kalın ünlünün *ı* *elif* ile gösterildiği ار *ar*, داش *daş* gibi eklerde ise yazılış söyleyişi yansıtır. Özellikle ayrılma durumu eki دن *den* ile çoğul eki لر *ler*'in her zaman tek biçimli yazılması tek biçimli okunmasına yol açmış, bu da okuma dilini bozmuştur. Bu bozuk okuyuşların okur-yazar şehirlilerin diline bulaştığı, bu dönemi tanitan gramercilerin verdikleri örneklerden anlaşılmaktadır:

اوطة دن *odaden*, قورقدن *korkuden*, قپولر *kapiler*, اوقرلر *okurler*, باقه جقلر *bakacakler* gibi.

Ünlüsü dar eklere gelince: Görüldüğü gibi bunların yazılışları da çeşitlenmiştir. Ne var ki, önceki dönemde yalnız yuvarlak ünlü taşıyan eklerin bu dönemde söyleşteki zengin çeşitliliğini bu yazılışlar yansıtamamıştır; çünkü Türkçe'nin dört yuvarlak ünlüsi için و *vav* dışında bir işaret bulunmamaktadır. İşte bu durum okuyasta farklı değerlendirmelere yol açmış, bu öbekte yer alan önemli sayıdaki ekimizin uyum süreci içindeki durumu izlenemez olmuştur. Bu eklerle ilgili bilgilerimiz de Avrupalı gramercilerin eserlerine dayanmaktadır. Bu çalışmalarдан elde edilen sonuç, konuşma dilindeki tam uyuma karşılık, okuma dilinde yazıya bağımlı bir tutumun sürdürülmüş olmasıdır. Bu dönemde, örnek olarak, ek fil 3. kişi eki çoklukla در *dir*, seyrek olarak da دور *dor* biçiminde yazılmış, genel olarak yuvarlak ünlüyle *dur*, *diür* gibi okunmuş بردور *birdür*, *kolaydür*, بورجدر *borctür* gibi), ama uyumun gerçekleşme aşamasından sonra yeni ortaya çıkan biçim (دیر *dir*) yüzünden yuvarlak ünlülü bir tabandan sonra *dir*, *dir* gibi okunabilmiştir: مشهور دير *hoştır*, مشهور دير *meşhurdır* gibi. Bu yeni gelişme ek ڻ ye'siz yazıldığında da *dir*, *dir* gibi okunmasına yol açmış, böylece okuma dili Türkçe'nin uyumlarını hiçbir zaman yansıtamayan yazım yüzünden bozuk işlemekte süregitmiştir. Tabloda verilen farklı yazılış biçimleri o eklerin sadece yazıldığı çeşitliliğini verir, ama bunların uyumlu okuyuşlarla bir ilgisi bulunduğu söylenemez: کتابيڪر *تابىكىر*, اوپىڪر *وپىكىر* biçiminde yazılmış kelimeler *eviniz*, *kitabınız* gibi okunur ve bunlar uyumlu okuyuşlardır, ama biçiminde yazılmış bir kelime *borcunuz* gibi uyumlu değil, *borciniz* ya da *borcinuz* gibi uyumsuz okunmuştur. Bir kez daha belirtelim ki, bunlar yalnızca bir metni okurken, dahası, yazmayı metinlerdeki gelenekleşen yazılış örneklerine dayanarak öğretirken ortaya çıkan bozuk biçimlerdir. Bu yüzden XVIII. yüzyıl Osmanlıcası üzerine çok değerli bir gramer yazmış (1790) olan Viguier, kendisi gibi Türkçe öğrenmek amacıyla İstanbul'a gelmiş bir yabancının hocalardan ve bilgili kimselerden öğrendiği dille konuşmaya kalktığında halkın arasında gülünç duruma düşeceğini söyler. Bu tespit konuşma diliyle yazıldan öğrenilen dil (okuma dili) arasındaki farkı bütün çiplaklııyla vermektedir. Özet olarak bu tablodaki düz ünlülü eklerin yazılışının söyleyişle bağlı son derecede gevşektir, yalnızca bir ölçüde söyleyişte uyumun gerçekleşme aşamasını aktarır.

Ünsüzle Başlayıp Ünsüzle Sonlanan İki ve Üç Heceli Ekler

İki ve üç heceli eklerimizin bir bölümünde birleşen eklerden ilkinin başı bir ünsüz, sonu da bir ünsüzdür.

Tablo 5.9
Ünsüzle Başlayıp
Ünsüzle Sonlanan İki ve
Üç Heceli Ekler

-ciğaz	جغز	isimden isim	قدرجغز	kızçığaz
-çiğaz	چغز		آتجغز	atçığaz
-cuğaz	حڪڙ		صووحغز	sucuğaz
-çuğaz	چڪڙ		قوشچغز	kuşcuğaz
-ciğez			الحڪڙ	elciğez
-çiğez			ديشحڪڙ	dişçiğez
-cüğez			كولحڪڙ	gölküğez
-çüğez			ملڪچڪڙ	mülküğez
-cıllayın	جيلين	isimden isim	آنجيلىن	ancılayın
-culayıñ	جلين		بونجلىن	bunculayıñ
-cileyin			برجلىن	bizcileyin
dağın	داغن	taki	قصبه يه داغن	kasabaya dağın
değin	دڪن		اوہ دڪن	eve değin
-düğünden	ديغندن	zarf-fiil	اوتدانديغندن	utandığından
-duğundan	دغندن		اولداندغندن	olduğundan
-diğinden	ديكتن		سونديكتن	sevindiğinden
-düğünden	دكتن		كوردكتن	gördüğünden
-dıklayıñ	دقلىن	zarf-fiil	قىلدقلان	kıldıklayıñ
-duklayuiñ	دكلين		بولدقلىن	bulduklayuiñ
-dikleyin	دكلىن		سودكلىن	sevdikleyin
-dükleyin			كوردكلىن	gördükleyin
-duruk	دوروق	isimden isim	بوپوندوروق	boyunduruk
-dürük	دوروك		كومولدوروك	gömüldürük
-layın	لين	isimden isim (zarf)	اوغرلىن	oğurlayın "hırsız gibi"
-leyin			بنمكلىن	benimkileyin
-madan	مادن	zarf-fiil	چيچىمدن , چىقمادن	çıkmadan
-meden	مدن		كلمدىن	gelmeden
-madın	مادين	zarf-fiil	باقامدين , باقامادين	bakmadın
-medin	مدين		ييمدين	yemedin
-mazdan	مازدن	zarf-fiil	آچازدن	açmazdan
-mezden	مزدن		كيرمزدن	girmezden
-mağın	مغىن	zarf-fiil	اولغىن	olmağın
-meğin	مكىن		سومكىن	sevmegin
-maklık	مقلىق	fiilden isim	اكىقلق	anmaklık
-meklik	مكلىك		بولكلك	bölmeklik
-mtrek	مترك	isimden isim	صارمتراك	sarımtrek
-siniz	سڪر		پقارسڪر	bakarsınız
-sunuz		çoğul 2. kişi	بولورسڪر	bulursunuz
-siniz			دېرسڪر	dersiniz
-sünüz			کوررسڪر	görürsünüz

Değerlendirme. Damak ünsüzlü (غ , ك , ق) eklerde kalınlık-incevik düzennini bu ünsüzler kurar; ancak düzlük-yuvarlaklı uyumunu, yazım bu eklerde de göstermez. Bu yüzden, örnek olarak; صوغżaz yerine *suciğaz*, كوجلكر , *gölcüğez* yerine *gölciguez* gibi okunmuştur. Öte yandan مادن , مازدن gibi kimi eklerde her iki kalın ünlü için de harfe yer verilmemesi, bunların *maden*, *mazden* gibi okunmalarına yol açmış, لين gibi eklerde ise kalın ünlü için hiç harf kullanılmaması iki hecenin de yalnızca ince okunması sonucunu doğurmuştur: بوخلىن , اقشاملىن *aksamleyin*, *buncileyin* gibi.

Sonuç. Her tablonun sonunda yapılmış olan değerlendirmelerin ortak sonucu şudur: Türkçe eklerin yazılışındaki tek şekilli yazma eğilimi, birçok ekte kurallı bir uygulamaya dönüşmüştür. Bu eğilimin, ortak biçimler kullanmak yoluyla yazıda kolaylık sağlamak düşüncesinden kaynaklandığı açıktır. Ancak, gördüğümüz gibi, bu eğilim yüzünden eklerimizin çoğunu ünlülendirmek, dilimizin zengin ünlü sisteminin işleyişini göstermek mümkün olamamıştır. Bunun sonucu da, yazının okuyusu yönetmesi ve yönlendirmesi olmuş, bundan **okuma dili** dediğimiz bozuk bir dil doğmuştur. Osmanlı Türkçesi yazımını öğrenirken, eklerin, çoğu tek şekilli olan bu yazılışlarını öğrenmek en önemli meseledir.

Osmanlı Türkçesi yazımını öğrenirken Türkçe'nin eklerinin yazılışıyla ilgili güçlüklerden söz edilebilir mi?

SIRA SİZDE

Ünsüzler

Türkçe kelimeleri yazmakta ünsüzler bakımından alfabenin önemli bir eksikliğinin bulunmadığı söylenebilir. Damak ünsüzlerimiz ve *l* dışında, kalın ve ince ünlülere göre çeşitlenmiş ünsüzlerimiz yoktur. Arapça'da ünlüleri ünsüzler yönetirken Türkçe'de ünsüzleri yöneten ünlülerdir; bu yüzden Türkçe'de Arapça'daki gibi kalın ünsüz harfleri (ظ , ط , ض , ص) bulunmaz. Bununla birlikte bu harflerin, az da olsa, Türkçe kelimelerde de kullanıldığını görmüştük. Bu kullanımın kalın ünlüsünü belirtmek amacıyla başvurulduğunu hatırlayalım.

Arap asılı Osmanlı Türkçesi alfabetesinin Türkçe'nin ünsüz seslerini karşılama açısından başlıca eksiği bir damak sesi olan *genizsi n* ile, kalın ve ince türleri bulunan *l* için ayırıcı işaretlerin bulunmamasıdır. Öte yandan *ق kaf* ve *ك kef* harflerinin karşıladığı patlamalı-tonsuz iki damak ünsüzünün patlamalı-tonlu türleri için kullanılmış olan *غ gayin* ve *ڻ gef* harfleriyle bu ünsüzlerin değişen değerleri yansıtılamamıştır; bu da bir eksiklik sayılmalıdır. Aşağıda bu ünsüz sesler tanıtılacak ve yazımındaki durumları değerlendirilecektir.

Genizsin

Türkçe'ye özgü bir sestir. Küçük dilin geniz yolunu açması ve havanın aynı zamanda burenandan salınmasıyla nitelik kazanır. Bir diş sesi olan *n*'de ileri uzanan dilin ucu üst dişlere dokunurken, *genizsi* *n*'de dokunmaz, dil geri çekilir. Art ve ön damakta olmak üzere iki boğumlanma noktası vardır. Buna göre art damakta boğumlananı kalın ünlülerle, ön damakta boğumlananı iseince ünlülerle bir arada bulunur: *anlamak*, *bunalmak*, *son*, *yalın*, *yanılmak*, *başın*, *olun* kelimelerindeki *n*'ler aslında art damak *genizsi* *n*'si, *inlemek*, *yeni*, *bin*, *ön*, *deniz*, *beniz*, *gelin*, *görün* kelimelerindeki *n*'ler de ön damak *genizsi* *n*'sidir. Bu ses bugün ortak söyleyişte, yukarıdaki örneklerin söylemişinde olduğu gibi, diş sesi olan *n*'ye dönmüştür. Osmanlı Türkçesi döneminde de *n*'ye döndüğünü biliyoruz. Bugün yalnızca kimi yöre ağızlarında yaşamaktadır.

Bu sesi yazında göstermek için eski dönemden beri **ك** *kef* harfi kullanılmış, buna da **sağır kef** ya da **kâf-i nûnî** (nun kefi) denmiştir. Örnek olarak, yukarıdaki kelimelerin yazılışı söyledir: **بَكْرٌ، دَكْرٌ، أَوْكٌ، يِيكٌ، يِيكٌ، اِيكِلْمَكٌ، اُولَكٌ، بَاشَكٌ، يَاكِلْمَقٌ، يَالَّكٌ، صَوْكٌ، بِوكَلْمَقٌ، اِكْلَمْقٌ**.

كُورك، كُلْك. Yeni harflerin kabulüne kadar bir yazım kalıntısı olarak eski *ك kef*li yazılışlar devam ettirilmiştir. Bu kelimelerden kimilerinin dönem içinde *ن nun* ile yazıldıkları da görülür: قونشو *konşu*, يالن *yalın* yerine بُونلَق *bunlmak*, قوكشو *koğuş* yerine يالك *yalık* gibi. Bu yazılışlar da seste meydana gelen değişimyi yazı ile aktaran örneklerdir.

Aynı harfin *g*, (*ğ*) sesi için de kullanılması yüzünden, ayırcı bir işaret olmak üzere, önceki dönemde üzerine üç nokta konmuş, ancak bu *ince noktalı kef* (ڭ, ئ) Osmanlı Türkçesi yazımında kullanılmamıştır.

İki Türlü /

Türkçe'de aslında iki türlü *l* vardır. Bugünkü alfabemizde ayırcı bir işaret bulunmaz, ses kalın ve ince ünlülerle birlikte söylenenken iki ayrı niteliğe bürünmüştür. Örnek olarak *almak*'taki *l* ile *bilmek*'teki *l* aynı nitelikte sesler değildir. Bunlardan ilki dilin ön kısmının çukurlaştırılması, arka kısmının ise geriye, damak eteğine doğru itilmesiyle avurttan daha çok havanın geçmesi sağlanarak çıkarılan bir sestir. Buna *çukur l*, ya da *kalın l* denir. İkincisi dil ucu ön dişlere dokunurken havanın dilin iki yanından avrtlara çarparak salınımasıyla çıkarılır. Buna da *düz l* ya da *ince l* denir.

Arapçanın *l'si* incedir; ancak bu *l*, *Allah* kelimesinde, önceki *harekenin (ünlüniün)* *a* ve *u* olması durumunda kalın okunur: *vallâhi, nasrullah* gibi. Kalın ünsüz harflerinden sonra uzun ünlüyle birlikte kalın okunması da yanlış sayılmaz; örnek olarak صلات *salât*, طلاق *talâk* kelimelerindeki *l'ler* kalın da okunabilir. Bunun dışında her yerde *ince l* olarak söylenen bu sesin Türkçe'ye girmiş olan kelimelerdeki söylenişini yazıya aktarmak, bugünkü yazımızın da çözüm bulamadığı bir meseledir. Uzun ünlüden önceki *l'nin* inceliği ünlü üzerine konan şapka işaretiley belirtilir (*meselâ* gibi); ama işaretsiz yazıldığından, ya da başka durumlarda farklı okunuşlara yol açar: *halbuki* ile *kaldi ki* farklı iki *l* ile söylenir, ama *halbuki*'nin çoğu *kaldı ki* gibi söyleendiği duygulanır.

Osmanlı Türkçesi alfabetesinde bu iki ayrı ses için ayrı işaretlerin bulunmamış olması, bu seslerin Arapça ve Farsça'dan alınmış kelimelerin söylenişinde uğradığı değişimleri izlememize yol vermez. Örnek olarak aslı *ince l* ile *lâlâ* olan kelimenin ne zamandan beri *kalın l* ile *lala* biçiminde söylediğini bilemiyoruz. Ama şu tek örnek bile bugün ağızlara özgü söyleyişlerin bu dönemde de bulunduğu göstermeye yeter. Bunların yazıya yansıtılmış örnekleri pek azdır: قلعه *kal'a (kale)*'nın *kalın l*'li söylenişini aktaran لقا *kala* gibi. Türkçenin seslerini ayrıntılı olarak değerlendirmiş olan Meninski gibi Avrupalı gramerçiler bu iki türlü sesi ayırmışlar, kalını için üzeri çizgili bir *l* (*ł*) kullanmışlardır: *almak, yałak, boł, çatłamak* gibi.

İki Damak Ünsüzü İçin Kullanılan Harfler: ئ ve ك

Bu harflerin karşıladığı sesler Türkçenin patlamalı-tonlu iki damak ünsüzüdür. Bunlar Türkçe kelimelerde iç ses olarak *l, m, n, r, v, y* ünsüzlerinden sonra patlamalı (süreksiz) nitelikleriyle gelebilirler: *bulgur, gölge, damga, yangın, engin, karga, burgu, gergin, savci, sevgi, yaygı, toygar* gibi. ئ ile karşılanan art damaklı ünsüzümüz, yansılamalar ile kimi ekler hariç, Türkçe kelimelerde başta bulunmaz. Alıntı kelimelerde boğazlı bir nitelikle, ڭ gibi yumuşak (sızmalı ya da sürekli) söylenilirler: *galip, galiba, gani, gayret* kelimelerinde söyleşteki *g* böyledir. ك ile karşılanan ön damaklı ünsüzümüz ise patlamalı (süreksiz) niteliğiyle Türkçe'de kelime başında bulunabilir: *gece, gelmek, görmek, geçmek, gerçek, gölge* gibi.

Bu iki ünsüzümüz hece sonunda kaldığında sizmali (sürekli) bir nitelik kazanır: *bağ, dağ, sağ, beg, tüg, degmek, degnek, eğmek, eğlenmek* gibi. Arap harfleri yazımında bu söyleyiş değeri yazıya aktarılamamıştır.

Öte yandan aynı iki ünsüz özellikle iki ünlü arasında kaldığında söyleyişte eriyip yok olur ve bir ünlü çatışmasına yol açar: *bair (bağır)*, *sair (sağır)*, *deil (degil)*, *kızcaiz (kızcağız)* gibi. Avrupalı gramercilerin kaydettikleri söyleyişteki bu nitelik değişmesi de yazıya aktarılmamıştır.

Bugünkü yazımızda çoğu yumuşak *g* (ğ) denilen harfle, birbölgü de *y* ile yazılan kelimelerde bu seslerin dayandıkları ses, yani *g*, eski yazımızda hep *ك* *kef* ile karşılanmıştır. Viguer'in (1790) hepsini *y* ile aktardığı *g* ile yazılan bu kelimeleri aşağıda topluca veriyoruz.

Osmanlı Türkçesi'nde genizsi *n* sesi kullanılan bazı kelimeler şunlardır: آکارو *anaru* (öte), آندırmق *andırmak*, آکىز *anız* (biçilmiş ekinden toprakta kalan köklü sap), آلمق *anlamak*, آنماك *anmak*, بلكلمك *belinlemek* (korkuya sıçramak), بكنز *beniz*, بكرمك *benzemek*, بيك *bin*... Siz de aşağıdaki kelimeleri genizsi *n* sesini karşıyan harfi kullanarak yazınız: çan, çene, ense, geniz, gönül, benzer, sonra, yalnız, yanak, yeni.

SIRA SİZDE

4

Osmanlı Türkçesi'nde eklerin iması tek şekilliliğe eğilimlidir. Buna göre tonlu ve tonsuzlarda yönelme durumu *ـا*, bulunma durumu *ـد*, ayrılma durumu *ـن* ile gösterilir. Siz de *göze*, *oyuna*, *yaziya*, *üzüme*, *yolda*, *aralıkta*, *kuşta*, *baştan*, *yoldan*, *insandan*, *dişten* kelimelerini bu tek şekilli eklerle yazınız.

SIRA SİZDE

5

Eski Alfabeyle Yazılışı	Bugün		Eski Alfabeyle Yazılışı	Bugün	
	Yazında	Söleyişte		Yazında	Söleyişte
اکر	eğer	eyer	بوكو	büyü	büyü
اکر	eğer "şayet"		تونك	tüy	tüy
اکرتى	eğreti	eyreti	حڪڙ	ciger	ciyer
اکرمك, اکرمك	eğirmek	eyirmek	چيڭ	çig	çiy
اکرى	eğri	eyri	دگرمن	değirmen	deyirmen
اکلنmek	eğlenmek	eylenmek	دڪرمى	değirmi	deyirmi
اکملك	eğmek	eymek	دڪشمڪ	değişmek	deyişmek
اکه	eğe	eye	دڪل	değil	deyil
اوکله	ögle "gün ortası"	öyle	دڪنك	değnek	deynek
اوکوت	ögüt	öyük	دڪين	değin	deyin
اوکونمك	ögütmek	öyüktemek	دڪون	düğün	düyün
بلك	bey	bey	سڪرمتك	seğirtmek	seyirtmek
بکنمك	beğenmek	beyenmek	سڪرڪ	seyrek	seyrek

Tablo 5.10
Viguer'in 'y' ile Aktardığı, 'ğ' (ـ) ile Yazılan Kelimeler

Bu kelimeler arasında bulunan *eğreti/iğreti*, Arapça *عَرْبَتِي* âriyet kelimesinin ekli biçiminden halklılaşmış bir söyleyişi yansıtır. Bu kelime daha XVII. yüzyılda olarak yazıya geçirilmiştir. *Tüy ve deynek* kelimeleri de öyledir: *دِينِكُ*, *تُوي*.

Söyleyişte süreklişip y'leşen bu g'ler eski okuma dilinde hep g olarak söylenmiştir: *beg, eger, egri, begenmek, ege, eglenmek, bögü, ögle* gibi.

Ek Ünsüzü C/Ç Ve D/T İçin Kullanılan İki Harf: چ ve د

Türkçe'nin ünsüzlerinin yazımında gösterilmesi bakımından bir başka önemli mesele, söyleyişte ünsüz uyumuna göre c/ç ve d/t olarak değişen eklerin yalnızca *چ cim* ve *د dal* ile, tek biçimli yazılmış olmasıdır: *دَفْحَةٌ*, *دَنْ*, *دَهْ*, *دَرْ*, *جَهَنَّمَ*. Bu yazılış okuma dili yoluyla kültürlü şehirlilerin diline bozuk söyleyiş olarak geçmiştir. Bugün özellikle ses sanatçılarının gülterleri seslendirirken bu okuma söyleyişini sürdürmeleri, yazdan kaynaklanan bozukluğu göstermek bakımından ilgi çekicidir: *ağladıkça, esdikce, etmekde, felekden, çekdiğim* gibi.

Yazımın Gelişme Sürecinde Görülen Değişmeler

Yukarıdaki tablolarda görüldüğü gibi, eklerin birçoğu için tek değil, birkaç yazılış söz konusudur. Bu çeşitlenme dönem içinde olmuştur. Eski tek biçimli yazılışlar yanında ses değişimelerine bağlı olarak yeni biçimler ortaya çıkmış, bunlar bir süre öncekiyle birlikte, yan yana kullanılmış, sonraları yeni biçimler tek biçim olarak kullanım alanına hakim olmuştur. Osmanlı Türkçesi yazımının süreç içinde izlenen en kararsız ve değişken yanı eklerde görülen bu farklı yazılışlardır. Bunun doğurduğu sonuçlar yapılan açıklamalarla yeterli ölçüde değerlendirilmiştir.

Özet

Osmanlı Türkçesi yazımını başlıca özellikleriyle tanıyalım.

Osmanlı Türkçesi yazımının en önemli özelliği Arapça ve Farsça kelimelerin yazılışlarının değiştirilmeden, olduğu gibi aktarılmasıdır. Bu durum belli bir anlayışı yansitan önemli bir kuraldır. Bu anlayış bir bakıma eski yazımın önceliğidir ve doğru yazmak her şeyden önce dile girmiş Arapça ve Farsça kelimeleri kendilerine özgü biçimleri ve harfleriyle yazmak demektir. Ne var ki bu önceliğe dayanan uygulama söyleyişteki değişmelerin yazıyla aktarılması yolunu kapamıştır. Öte yandan Türkçe kelimelerin Arapça ve Farsça'ya göre oldukça farklı ve zengin ünlülerini karşılamakta alfabe yeterli olmamış, buna bir de Türkçe kelimelerin yazımında kendi seslendirme sistemini, sınırlı da olsa, yansıtacak kuralların bulunup uygulanamaması eklenmiştir.

Arapça ve Farsça kelimelerin yazımında yapılan değişiklikleri tanımlayabilmek.

Yazılışı en düzenli olan kelimeler alıntılardır. Bunların kaynak dildeki yazılışlarının korunması eski yazımın ana kuralıdır. Arapça ve Farsçadan alınmış kelimelerdeki yabansı sesler Türkçe ortak söyleyişe girememiştir, günlük dile inen kelimelerde ise seslendirme başlangıçtan beri halklaştırılmıştır. Yabansı sesleri söylemeye eğitim yoluyla öğrenenler de günlük dilin bu alıntı kelimelerini halklaştan biçimleriyle söylemişler, ancak *Kur'an* ya da bir Türkçe metin okurken bu sesleri kendi değerleriyle söyleme yoluna gitmişlerdir. Günlük dile inerek geniş bir kullanım alanı kazanan kelimelerden birçoğunun söylenişi yazıya da aktarılmış, değiştirilmiş yazılışlar, sınırlı da olsa, metinlere girmiştir.

Türkçe kelime kökleri ve eklerinde ünlüler ve ünsüzlerin yazılışları ile ilgili eğilim ve kuralları açıklayabilmek.

Osmanlı Türkçesi alfabetesinin Türkçenin ünlülerini karşılamaktaki yetersizliği her şeyden önce ünlülerini kendi değerleriyle aktarabilmeyi önemiştir. Eski yazımında ünlülerimizden iki geniş-düz (*a,e*), iki dar-düz (*i,i*) ve dört yuvarlak (*o,ö,u,ü*) ünlü için dört işaretin kullanılması söz konusu olmuştur: *a* ve *e* için *ı elif* ve *œ he*; *i* ve *i* için *ɔ ye*; *o, ö, u* ve *ü* için *vav*. Böyle de olsa yazda ünlüler için her zaman ve her yerde bu harfler kullanılmamıştır; dolayısıyla yalnızca belli yerlerde ve durumlarda kullanılmasından söz edilebilir. Kurallaşmış görünmese de bunun oldukça yaygın bir uygulama olduğunu söyleyebiliriz.

Türkçe eklerin yazılışında tek şekilli yazma eğilimi birçok ekte kurallı bir uygulamaya dönüşmüştür. Bu eğilimin ortak biçimler kullanmak yoluyla yazıda kolaylık sağlamak düşüncesinden kaynaklandığı açıktır. Ancak, bu eğilim yüzünden eklerimizin çoğunu seslendirmek, dilimizin zengin ünlü sisteminin işleyişini göstermek mümkün olamamıştır. Osmanlı Türkçesi yazımını öğrenirken, eklerin, çoğu tek şekilli olan bu yazılışlarını öğrenmek en önemli meseledir.

Türkçe'nin ünsüz sesleri için Osmanlı Türkçesi alfabe-sinde yeterli sayılabilen ölçüde harf vardır. Bununla birlikte, başta *genizsi n* olmak üzere, kimi sesleri kendilerine özgü niteliklerle vermeye yarayan işaretler var olmamıştır.

Kelime tabanlarındaki ünlülerin yazımı konusunda gelenekleşen durumlardan söz edilebilir; ancak bunun kaplayıcı bir kurala dönüştüğü söylenemez.

Yapım ve çekim eklerindeki geniş-kalın ünlünün (*a*) *ı elif* ile gösterilmesi bir eğilimi yansıtır; ancak kurallı bir duruma dönüşmemiştir. Eklerin yazılışında en yaygın eğilim, dar *i, i, ü* ünlülerinin iç seste harfle, yani *ɔ ye*, *vav* ile gösterilmemesidir. Sonunda dar ünlüler bulunan çok sayıda ekin yazılışı ise önceleri tek şekilli olmuş, uyum süreci içinde ise gelişmelere bağlı olarak çeşitlenmiştir.

Kendimizi Sınayalım

- 1.** فَاتَلْر kanatlar kelimesi için aşağıdaki değerlendirmelerden hangisi doğrudur?
- İlk ve son hecenin ünlüsü harfle gösterilmiştir.
  - İlk ve son hece ünlüleri harfle gösterilmemiştir.
  - İkinci hecenin ünlüsü harfle gösterilmemiştir.
  - Bütün hecelerin ünlüleri harfle gösterilmiştir.
  - Bütün hecelerin ünlüleri harfle gösterilmemiştir.
- 2.** Bugünkü yazımıza göre yazılışları da verilmiş olan aşağıdaki alıntı kelimelerin hangisindeki *vav* uzun ünlü yerine **kullanılmamıştır**?
- جمهوریت cumhuriyet
  - نوری nuri
  - رطوبت rutubet
  - پوت put
  - طوفان tufan
- 3.** Aşağıdaki Türkçe kelime çiftlerinin hangisinde çekim ya da yapım eki yoktur?
- آقیچی - اوقچی
  - قیزجذب - اینجه جاڭ
  - طورمادن - صودن
  - بوداندی - بیلدم
  - چالی - چالغى
- 4.** Aşağıdaki kelimelerin hangisinde ek ünlüsünün yazış taban ünlüsüyle uyumlu **değildir**?
- اوچه سی
  - طوغروسى
  - دریسی
  - سسى
  - کورمه سی
- 5.** Aşağıdaki kelimelerin hangisinde *y* sesi *ڭ* ile **yazılmaz**?
- bey
  - tüy
  - böyle
  - seyrek
  - büyü
- 6.** Aşağıdaki Arapça veya Farsça kelimelerden hangisinin ana harflerinde değişiklik yapılmıştır?
- قلفه
  - حلال
  - طوفان
  - مشريه
  - كره
- 7.** Aşağıdaki kelimelerin hangisinde hemze'nin yazılışı **yanlıştır**?
- يأس
  - رأس
  - بشر
  - شئوم
  - داره
- 8.** Aşağıdaki kelimelerin hangisinde hemze'nin yazılışı **yanlıştır**?
örneklerinde iç ses ünlüleri imlada gösterilirken tek, بل *bel* örneklerinde iç ses ünlüsü gösterilmemiştir. Bu örneklerden hangi kural ortaya çıkar?
- İç sesi *e* olmayan tek heceli kelimelerin iç sesleri ünlü harflerle gösterilmiştir.
  - Bütün tek heceli kelimelerde iç sesler gösterilmez.
  - İç seslerde sadece yuvarlak ünlüleri harfle gösterilir.
  - İç sesler için ünlü harfler kullanılır.
  - Osmanlı Türkçesinde sözcükler ünsüz harflerle gösterilir.
- 9.** Aşağıdaki kelimelerin hangisinde 1. kişi eki vardır?
- اولوم
  - م
  - قوم
  - قرىيە
  - بىلدىم
- 10.** Aşağıdaki eklerden hangisi Türkçe tabanlıda kalınlık incelik sırasını belirler?
- لك
  - لر
  - سون
  - ديز
  - دن

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. b Yanıtınız yanlış ise “Türkçe Kelime Kökleri ve Eklерinde Ünlüler ve Ünsüzlerin Yazılışı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. d Yanıtınız yanlış ise “Arapça ve Farsça Kelimelerin Yazımında Yapılan Değişiklikler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. e Yanıtınız yanlış ise “Türkçe Kelime Kökleri ve Eklерinde Ünlüler ve Ünsüzlerin Yazılışı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. b Yanıtınız yanlış ise “Türkçe Kelime Kökleri ve Eklерinde Ünlüler ve Ünsüzlerin Yazılışı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. c Yanıtınız yanlış ise “Türkçe Kelime Kökleri ve Eklерinde Ünlüler ve Ünsüzlerin Yazılışı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. a Yanıtınız yanlış ise “Arapça ve Farsça Kelimelerin Yazımında Yapılan Değişiklikler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. e Yanıtınız yanlış ise “Arapça ve Farsça Kelimelerin Yazımında Yapılan Değişiklikler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. a Yanıtınız yanlış ise “Türkçe Kelime Kökleri ve Eklерinde Ünlüler ve Ünsüzlerin Yazılışı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. e Yanıtınız yanlış ise “Türkçe Kelime Kökleri ve Eklерinde Ünlüler ve Ünsüzlerin Yazılışı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. a Yanıtınız yanlış ise “Türkçe Kelime Kökleri ve Eklерinde Ünlüler ve Ünsüzlerin Yazılışı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde 2

Elbette vardır. Her dilin kendine özgü sesleriyle kurulmuş bir ses düzeni bulunur. Başka dillerden alınan kelimeler dilin bu düzene uygun biçimde seslendirilir, bu da olağan olarak söyleşideki değişikliğin yazımı yansıtılması sonucunu doğurur. Bu bakımdan Arapça ve Farsça kelimelerin yazılışında yapılan değişiklikler doğrudan Türkçedeki söyleşilerle ilgilidir.

Sıra Sizde 3

Evet, söz edilebilir. Türkçenin çok sayıdaki yapım ve çekim ekinin Osmanlı Türkçesi yazımında değişmez, tek şekilli yazılışları olmamıştır. Bununla birlikte içte kalan ünlü sesleri harfle göstermemek, başta ve sondaki ünlülerin yazılışında ise çoklukla aynı harfi kullanmak gibi bir eğilim ve buna dayanan kurallaşmış bir uygulamadan söz edebiliriz. Ne var ki, birtakım sebeplere bağlı olarak, birçok ekin yine de birden çok yazılış biçimini olmuştur. Yazımındaki bu düzensizlik ve çeşitlilik, söyleyişin yazılışa yansıtılmasını büyük ölçüde engellemiştir, bu da yazının etkisiyle, konuşma dilinden oldukça farklı ve bozuk bir okuma dilinin doğmasına yol açmıştır.

Sıra Sizde 4

بکر *ben-* جاڭ *can-* گۈل *göñül-* چەن *cene-* كىز *geniz-* بىڭىر *ben-* زەن *ben-* يېڭىن *yeni-* سوڭۇر *sonra-* ياللىڭ *yalnız-*

Sıra Sizde 5

يولىدە *yolda-* اوزومە *üzüme-* يازى يە *oyuna-* كۈزە *göze-* باشىندا *baştan-* قوشىدە *kuşta-* يولىدىن *yoldan-* آرالقىدە *aralikta-* دىشىدىن *dişten-*

Yararlanılan Kaynaklar

- Deny, J. (1921). *Grammaire de la Langue Turque - Dialecte Osmanli*, çev. Elöve, A. U. (1941-1953). *Türk Dili Grameri*, İstanbul.
- Meninski, F. à M. (1680). *Grammatica Turcica*, (Tipkibasım), İstanbul, 2000: Simurg Yayıncılık.
- Timurtaş, F. K. (1979). *Osmanlı Türkçesi Grameri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no. 2258.
- Viguier, M. (1790). *Éléments de la Langue Turque*, İstanbul.

6

Amaçlarımız

- Bu üniteyi tamamladıktan sonra;
- 🕒 Türkçe'nin hecelerini tanıabilecek,
  - 🕒 Türkçe'de hecelerin sıralanış kuralını açıklayabilecek,
  - 🕒 Türkçe'nin kelimelerini ses düzenleri bakımından tanıabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Açık Hece-Kapalı Hece
- Kurucu Ses
- Tek Dorukluluk-Çift Dorukluluk
- Kök-Gövde ve Taban
- Yapım ve Çekim

İçindekiler

Osmanlı Türkçesine Giriş-I

Kelime I: Türkçe Kelimeler

- TÜRKÇE'NİN HECELERİ
- TÜRKÇE'DE HECELERİN SIRALANIŞ KURALI
- TÜRKÇE'NİN KELİMELERİ

Kelime I: Türkçe Kelimeler

TÜRKÇE'NİN HECELERİ

Hece, kelimedede temel yapı birimidir; ancak bu yapı birimleri konuşma zincirinde dağılır, sesler arasında yeni bağlantılar oluşur, hecelerin yapısında değişiklikler ortaya çıkar: *ak-şam* ve *ol-du*, ama: *ak-şa-mol-du*; *ye-mek*, *i-çin* ve *al-dim*, ama: *ye-me-ki-çi-nal-dim* gibi.

Bağlanmanın geçici oluşu yüzünden dağıılma da geçicidir, ancak birçok ses olayına yol açar. Bunlara da ses değişimleri diyoruz.

İster tek tek kelimelerdeki gibi, isterse konuşma zincirindeki dağılıp bağlanmalarla ortaya çıktıgı gibi olsun, Türkçenin heceleri için 6 ana örnek söz konusudur:

1. ünlü: *a-ra*, *e-mek*, *i-lık*, *i-lişik*, *o-turmak*, *ö-lüm*, *u-yu*, *ü-züntü*;
2. ünlü-ünsüz: *aş*, *eş*, *is-sız*, *iş*, *ol*, *öl*, *uç*, *üç*;
3. ünsüz-ünlü: *ça-yır*, *ge-çit*, *si-ğın*, *bi-lek*, *bo-yun*, *çö-küük*, *ku-yu*, *dii-zen*;
4. ünsüz-ünlü-ünsüz: *kal*, *gel*, *kır*, *gir*, *kol*, *böl*, *bul*, *yüz*;
5. ünlü-ünsüz-ünsüz: *alt*, *art*, *üst*;
6. ünsüz-ünlü-ünsüz-ünsüz: *kork-mak*, *dört*, *yogurt*, *alp*, *sarp*, *kor-kunç*.

Bu hece yapılarından çıkan üç önemli sonuç vardır. Bunlar Türkçe ve yabancı kelimeleri ayırmak açısından önemlidir:

1. Türkçe bir hece (ya da kelime kökü) hiçbir zaman çift ünsüzle başlamaz. [Not: Meninski (1680) *براقم* biçiminde yazılan kelimenin çeviri yazısını *brakmak* olarak verir, ancak aynı kelimenin *براقم* biçimli yazılışı da vardır. Ayrıca Viguer (1790) bu kelimenin *burakmaç* olarak da söylediğini kaydeder. Meninski'nin çeviri yazılı kelimelerine Türkçe *brakmak* yanında *bre* ünlemi ile Farsça *trup* (<*türb*, *türüb*) ve *traş* (<*terāş*) kelimelerini de katabiliriz. Bu örnekler *br*, *tr* arasında *i*'nın tutunmadığını ve duyulurluk değerinin sıfır (Ø) olduğunu gösterir. Batı dillerinden gelmiş olan *bratva*, *brava*, *transi*, *trinketa* kelimelerinin çeviri yazılılarında da aynı değerlendirme yapılmıştır.]

Türkçe kelimelerde başta çift ünsüz bulunmaması, aynı zamanda ünlüsü yazida harfle gösterilmemiş, dolayısıyla iki ünsüz harfin yan yana bulunduğu durumlarda ilk ünsüz harfin bir ünlüyle birlikte hecelenmesi gereğine işaret etmek gibi bir fayda sağlar: *قہ کara*, *صارمك sararmak*, *صرتلان sirtlan* gibi.

2. Türkçe bir hece sonunda iki ünsüz dışında başka türlü bir ses öbekleşmesi olamaz.
3. Türkçe bir hece sonunda ikiz ünsüz bulunmaz.

Açık ve Kapalı Heceler

Türkçe'nin bu 6 hece örneğini ortak yönlerine göre iki ana öbekte toplayabiliriz: açık hece, kapalı hece.

Açık hece: 1. sıradaki heceler gibi, bir ünlüden ibaret ya da 3. sıradaki heceler gibi ünlüyle biten hecelerdir.

Kapalı hece: 2., 4., 5. ve 6. sıradakiler gibi ünsüzle biten hecelerdir.

Hecede Kurucu Ses

Türkçe'nin bütün hecelerinde mutlaka bir ünlü bulunur. Bu ünlü, hecede açıklığı en yüksek ses olup, hecenin kurucu üyesi ve direğidir. Öteki üyeleri (ünsüzler) bunun ardından ve önünde açıklık derecelerine göre yer alırlar. Seslerin bu düzenli sıralanışı Türkçe'nin bütün hecelerinde kapalıdan en açığa doğru yükselen, sonra da bu en açıktan en kapalıya doğru inen bir düzenlilik özelliğini kazandırmıştır. İşte Türk hecesindeki bu özelliğe **tek dorukluluk** denir. Bu düzenliliğin bir sonucu olmak üzere, Türkçe'nin 5. ve 6. tip hecelerindeki çift ünsüzden ilki ancak *l, r, n, m, v, y* ünsüzlerinden biri (*alt, kırk, sanç-mak* gibi), ya da bir patlamalıdan önce bir sizmali ünsüz olabilir: *üst* kelimesindeki *s* gibi.

Sonuç olarak, Türkçe'nin bütün heceleri **tek dorukludur**. Bu düzene uymayan (düzensiz) her hecede kapalılıktan sonra yeniden açılmaya yol açan bir ses sıralanması var demektir. Böyle hecelere de **çift doruklu** hece diyoruz. Çift doruklu heceler Türkçe'ye yabancı dillerden girmiş kelimelerde bulunur (meselâ, Arapça *ķabır*'de olduğu gibi). Kelimeleri tanımak bakımından bu ayırıcı özelliğini bilmek önemlidir.

Yapacağınız karşılaşmalara kılavuzluk etmek üzere, aşağıda Türkçe'nin bütün seslerini açıklık derecelerine göre sıralanmış olarak veriyoruz:

ünlüler: a

á e o ö

é i ü ü

ünsüzler: y w (çift dudak)

l r

m n ñ

s z ş j

v f ğ ğ h

b p d t c ç ş g k k

SIRA SİZDE

Yukarıda Türkçe hece tiplerinin 6. sırasında verilmiş olan örnekleri gözden geçirin ve başka örnekler bularak bu sıralanma düzenini daha yakından tanıtmaya çalışın.

TÜRKÇE'DE HECELERİN SIRALANIŞ KURALI

Türkçe'nin heceleri incelediğinde, ünlü-ünsüz ilişkisi bakımından değişmez şu ana kuralın işlediği görülür: Her hece kurucu ünlü, kendisinden önce gelen ünsüzü ve kendisinden sonra gelen tek ya da düzenli iki ünsüzü yanına çeker ve kurduğu heceye katar: *a-ra, o-da, ba-ba, ku-yu, kız, ço-cuk, si-ğın, sirt, yo-ğurt* gibi. İşte bu ana kural hem eklemeye, hem birleşmeye, hem de söz içinde işler ve ünlünün yönettiği bu sistem, yapı bakımından aynı tip heceler üretir.

Eklemeye

Kelimelerimizi ilkin tek ses ya da birden çok sesin öbekleşmesinden oluşan **yapım eklemeye** uzatır, yeni tabanlar yaparız. Sonra bunlara **çekim eki** dediğimiz ekler katar, daha da uzun duruma getiririz. Böylece ses sayısı oldukça kabarık bir öbek oluşur. İşte bu çok

sayıda sesin bulunduğu öbek içinde yer alan her ünlü, kendi hecelerini söz konusu kurala uyarak kurar: *baş*, ama *ba-şım* ve *ba-şı-ma*; *baş-lık*, ama *baş-lı-ğrı* ve *baş-lı-ğın-dan*; *bu-ruş-*(*mak*) ama *bu-ru-şuk*, *bu-ru-şuk-luk* ve *bu-ru-şuk-ça*; *ta-nı-dık* ama *ta-nı-di-ğımız*, *ta-nı-di-ğrı-nı-zı*, *ta-nı-dık-la-rı-mı-zı*; *u-tanç* ama *u-tan-ci*, *u-tan-ci-mı* ve *u-tan-cı-mı-dan* gibi.

Birleşmede

İkinci olarak, kelimeleri belli söz kalıpları içinde yan yana getirip **birleşik kelime** dediğimiz kelime öbekleri oluştururuz. İşte bu yolla bir araya gelen sayıları daha çok sesle de, aynı kural uyarınca, ünlülerin yönetiminde aynı tip heceler kurulur: *deniz aşırı* ama *de-nı-za-şı-rı*, *Çocuk Esrigeme Kurumu* ama *ço-cu-ke-sir-ge-me-ku-ru-mu*, *nüfus artışı* ama *nü-fu-sar-tı-şı*, *onar onar* ama *o-na-ro-nar* gibi.

Birleşik kelimeler de birer tabandır ve çekim ekleriyle uzatılabilir: *bastıbacak* ama *bas-tı-ba-ca-ğın* (*biri*), *sur içi* ama *su-ri-çin-de* gibi.

Söz İçinde

Üçüncü olarak, söz içinde öbekleşen kelimelerin heceleri arasında da aynı kurala uygun olarak yine aynı tip heceler ortaya çıkar: *Geçen akşam erkenden uyudum*; ama *Ge-çe-na-kışa-mer-ken-de-nu-yu-dum*.

Türkçe'nin bu ana hecelenme kuralı şiirde bozulabilir. Hece ve aruz ölçüleriyle yazılmış şiirlerde ahengi sağlayan, ölçüleri oluşturan farklı sayıdaki birimler (kalıplar)dır; hecede 2 dört (8); 2 dört, bir 3 (11) ya da bir 6, bir 5 (11) hecelik birimler, aruzda 4 *mefâ'ilün* kalibindəki ya da 3 *fe' ilâtün* ile 1 *fe' ilün* (*fa'lün*) kalıplarındaki hece topluluklarının oluşturduğu birimler gibi. Şiiri bu ölçülere göre okurken ahengi sağlayan hece öbeklerini birbirinden ayırız. Buna ahenk durgusu (sekte) denir.

DİKKAT

Hecede ahengi sağlayan, durgu yapılrken kelimelerin bölünmemesi, her birimde bütünlüklerinin korunmasıdır: *Gönül gurbet / ele çekma — Ya gelinir / ya gelinmez; Bülbülün feryâdi / gülşen elinden — Gülşen ağlar / turna ağlar / tel ağlar* gibi. Heceyle yazılmış bir şiirde, durgu yerinde kelimenin bölünmesi kusur sayılır. Aruzda ise kelimeler bölünebilir, çünkü ahengi sağlayan, kalıpların hece sayıları yanında bu hecelerdeki ünlülerin nicelikleri, yani kısalık ve uzunluklarıdır. Ünlüsü kısa kapalı heceler ünlüsü uzun bir açık heceye denk sayıldığı gibi, ünlüsü uzun okunan kapalı heceler ile (*tekrâr, garîb* gibi) sonu çift ünsüzlü heceler de (*mîhr 'güneş* gibi) yerine göre ilki uzun, ikincisi kısa iki hece degerinde kullanılabilir.

Şu örnek bir yandan hecelenme kuralının uygulanmasıyla ahengin sağlanması, öte yandan ahengin bozulmaması için kuralın uygulanmaması yönlerinden çarpıcıdır: *Geçen akşam / eve geldim / dediler Sey / fi Baba. 3 fe' ilâtün* kalibi ile *1 fe' ilün* kalibinden oluşan ölçüyle yazılmış bu mîrsada ilk iki kelimenin kaliba uygunluğu *ge-çe-na-kışam* heceleme-siyle sağlanmış, ikinci kelime ile 3. kelime arasında kural gereği yapılması gereken *akşam-e-ve* biçimindeki hecelenme ise kalının istediği durgu yüzünden uygulanmamıştır. Aruzla yazılmış şiirlerde kalıplara uygunluk sağlamak için Türkçe'nin hecelleşme kuralı sıkça kullanılmıştır.

TÜRKÇE'NİN KELİMELERİ

Kelimeler bir ya da daha çok heceden oluşan bağımsız anlam birlikleridir. Onların yalnız biçimlerini sözlüklerde buluruz, çekim ekleri alıp başka kelimelerle ilişkiye girmiş biçimlerini de söz içinde kullanırız. Her dilin kelime dağarcığında öz kelimeleri yanında başka dillerden alınmış kelimeler de bulunur. Osmanlı Türkçesi döneminde dilimize de Arapça

Ünlülenme (Vocalization):

Yapım ve çekim ekleriyle genişleme sırasında hecelerin ünlü alışı ya da genişleyen kelimedeki kurulan yeni hecelere ünlülerin gelişisi demektir.

ve Farsça'dan çok sayıda kelime alınmış, bunlar söz içinde dilin kendi kelimeleri ile bir arada ve yan yana kullanılmıştır. Alıntı kelime türlerini görmeden önce, bunların Türkçe kelimelerle aralarındaki temel ayrılıkları gözden geçirmek gerekmektedir. Karşılaştırma yapabilmek için önce Türkçe kelimeyi yakından tanıyalım.

Türkçe'nin kelimelerini üç bakımdan ele alacağız: 1. yapı, 2. **ünlülenme** düzeni ve 3. ünsüz sistemi.

Yapı Bakımından Öz Türkçe Kelime

Bir öz Türkçe kelimedede yapı bakımından üç unsur bulunur: **kök**, bir veya daha çok **yapım eki**, **çekim eki**.

Kök

Tek başına bir anlam taşıyan, bölünmez, daha küçük parçalara ayrılamaz bir ses topluluğudur. Başka anlam katıcı birimlerin eklenmesiyle zenginleşebilen bu temel anlam birimi -ne **anlam çekirdeği** de diyebiliriz. Türkçe'nin kökleri daha çok tek hecelidir:

baş, göz, el, koł, diz, iş, su, yel, yıl, öz, uz, boş, bir, üç, beş, on, pek, kırk, sirt, ał(mak), bil(mek), ver(mek), kır(mak), sev(mek) gibi.

Yapım Eki

Köklerin taşıdığı anlamlarda değişiklik yapan, onları anlamca başkalaştıran üyelerden denir. Bunlar tek başlarına kullanılmazlar, bağımsız bir anlam değeri de belirtmezler. Köklerin taşıdığı anlamlarda değişiklik yapabilmeleri belli şartlarda eklenmeleriyle söz konusu olabilir. Demek ki bunlar aslında bir anlatım değeri bulunan, ama tek başlarına kullanılamamaktan kaynaklanan bağımlılıkları yüzünden, ancak eklenme sonucunda belirttiği değeri kazanabilen üyelerdir:

اویوْتقَ كَرْدِمَكَ بُوياجِي gez-dir-(mek), كَرْدِمَكَ boy-a-ci, قَىرْلِقَ كَوْزِلَكَ tepe-li, قَىرْلِقَ kir-il-(mak), پېملىقَ بَاشِيلِقَ uyu-t-(mak) gibi.

Yapım ekleri yalnız köklere değil, birleşik kelimelere ve başka dillerden alınmış kelimelere de getirilebilir. Böylece bunlardan da yeni anlamlarda yeni kelimeler elde edilir:

قَابِوحِي باشِيلِقَ , دل قانلىقَ peşîmân (pişmân) et-tir-(mek), kapıcıbaşı-lik, zarar-lı, زورلۇك berâber-lik, وفاسز vefâ-siz, فرستجى fîrsat-çı, ضررلى vatan-daş gibi.

Yapım ekleriyle genişleyip uzatılmış kelimelere, **gövde** (köken, radical) adını veriyoruz.

Bir gövde de yapım ekleri alarak uzayabilir. Her ek bir başka anlam katkısı sağladığından, bu durumda gövdenin anlamında da değişiklikler meydana gelmiş olacaktır:

تَكْلِيفِسِرْجِه delikan-lı-hık, باشلاڭقَ fîrsat-çı-lık, دل قانلىقَ baş-la-t-(mak), يَرْتِنِيرْجِسِينَه teklij-siz-ce, يَرْتِنِيرْجِسِينَه yirt-in-ir-ca-si-na gibi.

Gerek kökler, gerekse gövdeler kelimelerin yalnız (çekimsiz) biçimleridirler ve her ikisi de çekim ekleri alabilirler. Kelimeler yalnız biçimleriyle yalnızca sözlüklerde yer alabildikleri için bunlara **sözlük kelimeleri** de denir. Daha önce gördüğümüz gibi; kök, gövde, birleşik veya alıntı bütün kelimelerin yalnız hâllerine aynı zamanda **taban** diyoruz.

Çekim Eki

Söz içinde kelimeleri başka kelimelerle ilişkilendirmeye yarayan unsurdur. Çekim eki almış bir kelime (isim ya da fil) ile başka bir kelime arasında bir anlam ilişkisi kurulmuş olur, böylece kelime yalnız biçiminden uzaklaşarak yeni bir biçim kazanır ve bu yeni biçimle gramerce birtakım özellikler gösterir. Bu yüzden kelimelerin çekim ekli biçimlerini **gramer kelimeleri** diye adlandırıyoruz:

سيوري سنكلر ev-iñ, بورجليوه borçlu-ya, قارشیده karşı-da, داغدن dağ-dan, سوجلڭ sevil-ecek, اوك sivrisinek-ler, صاتيچينىڭ satıcı-nıñ gibi.

Türkçe Kelimelerde Ünlülenme Düzeni

Gerek yapım ekleriyle elde edilen gövdelerde (sözlük kelimelerinde), gerekse kök ve gövdelerin çekim ekleri almış biçimlerinde (gramer kelimelerinde) hece ünlüleri belli bir düzen içinde gelir. Bu düzeni kuran **ünlü uyumu** dediğimiz kanundur. Dilimizin yapısıyla ilgili olan bu kanun aslında hece ünlülerinin benzesmesidir. Benzesme, ünlülerin kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık niteliklerine dayanır. Bu yüzden de iki bakımından benzesme (uyum) söz konusu olur:

a. Kalınlık-İncelik Bakımından: Bir Türkçe kelimede ya *a*, *i*, *o*, *u* ya da *e*, *i*, *ö*, *ü* ünlüleri bir arada bulunabilir. Başka bir anlatımla:

1. Bir Türkçe kelimenin ilk hecesinde bir kalın ünlü varsa, ondan sonraki hecelerin ünlüleri de kalın olur:

ایلیتچە *bacak*, قۇراق *kıvrak*, او موْز *omuz*, آچقىدە *açıktı*, قالپىنچى *kaılmak*, باحاق *bağacık*, قۇچاق *kucağı*, اوزۇقنىڭ *oturtmak*, صوبىيە *suya*, بوجاغىندە *buçağında* gibi;

2. Bir Türkçe kelimenin ilk hecesinde bir ince ünlü varsa, ondan sonraki hecelerin ünlüleri de ince olur:

كۆكکەلۇ *elek*, اپىلەك *iplik*, سۈرۈمە *sürme*, او رىكىمك *esirgemek*, بىرىكىمك *birikmek*, كۆنۈلى *gönüllü*, سۈپۈرۈندى *süpüründü* gibi.

İşte bu kurallı benzesmeye **kalınlık-incelik uyumu** diyoruz. **Dil benzesmesi, damak uyumu** ve **büyük ünlü uyumu** da denir.

b. Düzlük-Yuvarlaklık Bakımından: Bu uyum bir Türkçe kelimede ilk hece ünlüsünün düz veya yuvarlak oluşuna göre sonraki hece ünlülerinin geliş düzeniyle ilgilidir. Buna göre:

1. Bir Türkçe kelimenin ilk hecesinde bir düz ünlü varsa, ondan sonraki hecelerin ünlüleri de düz olur:

آخر *ağır*, اكسىك *eksik*, بىچاڭ *bıçak*, سىلىنەك *silinmek* gibi.

2. Bir Türkçe kelimenin ilk hecesinde bir yuvarlak ünlü varsa, iki ayrı durum söz konusudur:

- a. İlkinci hecenin dar ünlüsü yuvarlak olur; sonraki hecelerin de ünlüleri darsa, uyum ileri doğru işler:

سۈرکۈلۈمى *omuz*, بوروشقلق *örtü*, قوتۇي *kutuyu*, او رتو *koyuldu*, سۈرگۈلۈ *sürgülü* mü gibi.

Ancak eklerle uzayan kelimede yuvarlak ünlülü heceleri izleyen hecenin ünlüsü düz geniş bir ünlü olduğunda ondan sonraki dar ünlüler üzerinde kural işlemeyiz ve bunları artık düz geniş ünlü yönetir:

قوتۇچىلىرى *omuzlarına*, او رتو سىنەدە كى *dördüne*, قۇتۇسىنەدە كى *örtüsündeki*, دوردىيە *örtsüsinde*, او مۇزلىرىنى *kutucukları*, سۈرگۈلۈدى *sürgüledi*, قۇيولىدۇ *koyulaشتı* gibi.

- b. İlkinci hecenin ünlüsü düz genişse, öylece kalır ve kendisinden sonraki hece ünlüleri de ona uyar:

او سىنەدە كى *buğamadi*, مدى بولە *konağında*, او لەكلىرىنى *öleceklerini*, قوناغىندە *konağındı*, بولە كى *öleceklerini*, بولە كى *öleceklerini* gibi.

İşte bir Türkçe kelimede düz ve yuvarlak ünlüler arasındaki bu kurallı benzesmeye de **düzlük-yuvarlaklık uyumu** diyoruz. Ayrıca dudak ünlülerinin benzesmesine dayandığı için **dudak benzesmesi** denildiği gibi, düz geniş ünlüleri etkilememesi, yani sınırlılığı yüzünden **küçük ünlü uyumu** olarak da anılır.

Bu uyumdan çıkan önemli bir sonuç, Türkçe kelimelerde ilk heceden sonraki hecelerde geniş yuvarlak ünlülerin (*o* ve *ö*) bulunmamasıdır. Ancak, bitişik yazılan birleşik kelimelerde ve bir birleşik yapıdan gelen şimdiki zaman ekinde bu kural işlemez:

آلەقۇيىق مەسىد اۋىزى *Mecidözü*, تەپە كۆز *başboş*, باشى بوش *delibozuk*, دلى بۇزوق *atakoymak*,
وورىيور آلىپور *isteyor*, آلىپور *atayor*, آلىپور *alıyor*, ایسته يور *vuruyor* gibi.

Son üç örnek, *-yor*'un şimdiki zaman eki olarak XVIII. yy. ve sonrasında kullanılan durumunu gösterir. Çeviri yazılı metin verilerine göre ise, bu ek XVII. yy.'da yine tek biçimli, ama darince ünlü ile *-yür* olarak kullanılmaktaydı: *بېئۈر / بېئۈر* *ohiyür*, *اولىور* *geliyür*, *گەلىۈر* *bakayürüüm / bakıyürüüm*. Bunun yanında, henüz ek olma değeri kazanmamış olarak *سەۋەپۈر / سەۋەپۈر* *seveyürür*, *سوپۈر / سوپۈر* *seviyürür* gibi biçimler de vardı. Bu son örnekler ekin bir birleşik fiil yapısından doğduğunu açıkça göstermektedir.

Türkçe Kelimelerde Ünsüz Sistemi

Bir Türkçe kelime, yapısındaki ünsüzler, bu ünsüzlerin kelimedede yerleşme düzeni ve arasındaki ilişkiler bakımından da sistemli bir görüntü taşır. Bu sistemi oluşturan yapıyı bilmek, bu dönemde dile giren çok sayıdaki alıntı kelimeyi tanımlamak ve bunlar üzerinde gerçekleşen değişiklikleri kavramak açısından önemli ve gereklidir. Aşağıda bu sistemi kuran parçalar ana maddeler hâlinde ve kısa açıklamalarla tanıtılacaktır.

1. Türkçe kelimeler *ğ*, *ğ*, *ł*, *l*, *m*, *n*, *ń*, *r*, *z* ünsüzleriyle başlamaz. Ancak kimi yansımıza (ses taklidi) kelimeler *ł*, *l*, *n*, *z* ile başlayabilir. Soru zamiri *ne* hariç, *n* ünsüzü sadece çocuk dilinden geçme birkaç yansımaya kelimenin başında bulunur (*nene*, *ninni* gibi). *m* ünsüzü yalnızca yansımaya kelimelerin başında ve *m*'li ikilemelerde pek nadir olarak görülür (*miyavlamak*, *mişıl müşıl* gibi); ancak yine de *m* hiçbir zaman bir öz fiil kökünün başında görülmez. *z* ünsüzü bir iki yansımaya kelime ve ikileme dışında ilk ses olarak bulunmaz (*zırıl zırıl*, *zonklamak* gibi).

Açıklama: Bir Türkçe kelimenin başında bulunamayacak diğer ünsüzler ise *c*, *f* ve *j*'dır. Bunlar, çeşitli sebeplerle, Türkçe'nin ses sistemine sonradan girmiş ünsüzler olduğundan, yukarıdaki sıralamaya konmamıştır. *c* ve *f* yansımaya tabanların ve ikilemelerin ilk sesi olarak kullanılabilir (*cort*, *civil civil*; *fısil fısil*, *foşur foşur* gibi). *j* ünsüzü Türkçe'ye yabancı dillerden girmiş sınırlı sayıda kelimedede bulunur (*jâle* 'çığ', *jülîde* 'dağınık' gibi).

2. Türkçe kelimelerde ön seste çift ünsüz bulunmaz. Yukarıda Türkçe'nin hecelerini işlerken bu konuya değinmisliğimiz.
3. Türkçe tek heceli kelimelerin sonunda düzensiz çift ünsüz ve ikiz ünsüz bulunmaz. Bu konu da hece yapılarında ele alınmıştır. Kelime içinde yan yana gelebilen aynı iki ünsüz, kökten gelen (organik) bir durumla ilgili bulunmayıp, eklenmede ortaya çıkan geçici bir görüntüden ibarettir: *بەلى* *belli* gibi. Arapça kelimelerdeki kökten çift ünsüzler tek harfle yazılıp şeddeli okunduğu hâlde (*حَقْنَدَه* *haqqında* gibi), Türkçe kelimelerde yan yana düşen aynı iki ünsüz çoklukla ayrı harflerle yazılmıştır: *يەلەمك* *yellemek*, *صاللەمك* *salłamak* gibi.

Bununla birlikte birkaç kelimedede çift sesin tek ünsüzle yazıldığı görülür: *ياسى* *yassi*, *اچى* *assı* "yarar" gibi.

4. Türkçe kelimelerin sonunda patlamalı tonlu *b c d ڭ g* ünsüzleri bulunmaz, bunların yerine tonsuzları olan *p ç t k* sesleri bulunur: *دېرت* *dört*, *دېت* *dört*, *ايتىك* *et-(mek)*, *چۈچ* *gütç*, *چىكمك* *çek-(mek)* gibi. Ancak bu tonsuz ünsüzler eklenmede iki ünlü arasında veya kendilerinden önceki *l*, *m*, *n*, *r* ünsüzleri ile bir ünlü arasında kaldıklarında:
  - a. çoğu çok heceli olmak üzere, kimi kelimelerde tonlulaşır, *b d c ڭ g* seslerine dönerler:

- کوجى *dibi*, دوردى *eder*, کيدر *gider*, قنادى *kanadı*, بوغوردى *yoğurdu*, دېبى *gücü*,
چوجوگى *cocuğa*, بوجىكى *böcegi*;
بىچىكى tek heceli olmak üzere, kimi kelimeleerde de deşismeyip tonsuz kalırlar:
قاتىدە *ati*, اپچى *demeti*, صاچى *saçı*, قاچاق *kaçak*, بقر *içer*, كچىر *göcer*, آتى
bakar, چكى *çeker* gibi.

Osmanlı Türkçesi metinlerinde bu deşimlerden *t/d*, *ç/c* ve *k/ş* yazısında gösterilmiştir:

آغاج *kapağı*, چوغىلۇق *çoğalmak*, اولمۇن *olmağın* / اولمۇنىڭ *olmağı*, قپاڭى *çopkaq* / يانندەغى *yanındır*, براڭىر *bırak-*(*mek*) / ايشىدىرىن *ışdır*, طاشندەغى *taşındaşı* “dişindaki”, يوغىدوغى *yakadaşı*, آندەغى *andaşı* “oradaki”, يوڭىدوغى *yoğudaşı* “yok olduğu, bulunmadığı” gibi.

Ancak *k/g* deşimi, bu dönem içinde kalıplasın yazımında *g* için ayrı bir işaret kullanılmadığı için yazıya gecirilememi; *ç/c* deşimiyle ilgili durum ise, iki ses için de çoklukla *ج* (*cim*) harfi kullanıldığından belirsiz kalmıştır:

كمىكە *kemik* / كەميكە ? / *kemiğe* ? / كوكە *gök* / كۆكە *göke* ? / *göge*, elindeki ? / *elindeğى*, بىركىر *bırıkır* / *bırığır* ?; كجهە *geçe* “taraf”, ama كجهە *gece* ? / *geçe* gibi.

Tonlulaşma, birleşik kelimeleerde ve söz içinde yan yana gelen kelimeler arasında kurala uygun işleyen heceleşme sırasında da ortaya çıkar. Bu dönem metinleri *t/d* ve özellikle *k/ş* için örnekler verir:

دوتساخ اولدى *yoğ-id*, چوغ ايراق *çoğ-ırak*, ييڭىد *yiğid id*.

Bununla birlikte Osmanlı Türkçesi’nde eklemede ve birleşmede meydana gelen bu deşimi yazımıdan tam anlamıyla izlemek mümkün değildir.

5. Tonlu-tonsuz zıt nitelikleriyle eşleşen ünsüzler Türkçe bir kelimedede karşılaşlıklarında, ortak, yani tonlu ya da tonsuz nitelikleri yönünden benzeşirler. İki heceli birçok eski kelimeımızde (*buğday*, *dizgin*; *başka*, *yüksek*, *eski*, *üstün* gibi) görülen bu benzeşme eklemede de bir kural olarak işler. Buna göre, bulunabilirlikleri açısından:

- a. ek alan tabanın sonundaki ünsüz, tonsuz *ç*, *ķ*, *k*, *p*, *s*, *ʂ*, *t* ünsüzlerinden biriyse, ilerleyici bir benzeşme ile ekin başındaki ünsüz, tonsuz *ç*, *ķ*, *k*, *t* ünsüzlerinden biri olur:

اکسىكىدر *eksik-tır*, آقدرمق *ak-tarmağı*, ايراقجه *iraq-ça*, بىچقۇ *aç-tı*, آچدى *biç-ķı*, دېشىجىز *diş-çi*, باشجىي *baş-çı*, كوسكىن *kes-kin*, بىڭىز *ķos-ķı*, طوقۇن *tut-ķun* gibi;

- b. ek alan tabanın sonundaki ünsüz, tonlu *ğ*, *g*, *v*, *z* ünsüzlerinden biriyse, ekin başındaki ünsüz de tonlu *c*, *ķ*, *g*, *d* ünsüzlerinden biri olur:

ağ-dan, *eğ-di*, *av-da*, *ev-ciğez*, *süz-dürür*, *az-غون*, *kor-كە*, *göz-gü* (*ayna*) gibi.

- c. Tonsuz karşılığı bulunmayan hepsi tonlu *l*, *m*, *n*, *ň*, *r*, *y* ünsüzlerine gelince; bunlar tabanlarda son ses olduklarında, ekleme sırasında karşılaştıkları ünsüzleri kendilerine benzeştirirler, yani ilerleyici bir benzeşme ile ekin ön sesi olan ünsüz tonlu *c*, *g*, *g*, *d* gelir:

سنجىلىن *boł-ca*, بولجە *el-cik*, كىمندەن *kim-den*, بىنمەر *benim-dir*, سىنچىلىن *sen-cileyin*, صوكىدە *soñ-da*, اجلاڭ *en-gin*, صارغىن *sar-ğı*, بورغۇ *bur-ğu*, سال-غىن *sal-ğın* gibi.

Ünsüzler arasındaki tonluluk-tonsuzluk benzeşmesine dayanan bu düzenliliğe **ünsüz uyumu** diyoruz ve onu dilin bir kanunu olarak söyle ifade ediyoruz:

“Tonlu-tonsuz olarak eşleşen ünsüzler (*b-p*, *c-ç*, *d-t*, *g-ķ*, *g-k*, *z-s*) Türkçe bir kelime içinde karşılaşlıklarında, tonlu ya da tonsuz oluşları yönünden benzeşirler; yani ya tonlu-tonlu, ya tonsuz-tonsuz olurlar. Tonsuz karşılığı bulunmayan hepsi tonlu *l*, *m*, *n*, *ň*, *r*, *y* ünsüzleri ise, tabanlarda son ses olduklarında, ekleme sırasında karşılaştıkları ünsüzleri kendilerine benzeştirirler, yani ekin ön ses ünsüzü de tonlu gelir”.

Osmanlı Türkçesi döneminde bu uyumun konuşma dilinde tam anlamıyla hüküm sürdüğü söylenebiliriz. Ne var ki, söyleşideki bu kurallı benzeştirme, bir çok ekin tek şekilli yazılışı yüzünden yazda görülmez:

آراده – ده *ara-da*, او ده *ev-de*, باشدہ *baş-ta*, بوراجنده *buracık-ta*; پاسدن دېدنه *dip-den*, کرکدن *kök-ten*, اردن *er-den*, قورقوند – دن *pas-tan*; آفجه پاچه *yap-ça*, طوغوجه *doğru-ca*, گوزله – جه *güzel-ce*; یاچه *ak-ça*, یاچه *yap-ça* “yavaş yavaş”; اتکچی *etmek-ci*, اتکچی *etmek-ci*, اتکچی *etmek-ci* “ekmekçi”; آشجی *aş-çı*, اوچجی *oık-çı*, گوزجی *göz-cü*, باچی – جی *bał-çı*; قورد-غز *ip-ciğez*, اپچکز *tüy-ciğez*, قیرچغز *kurt-ciğaz*; آتچغز *at-ciğaz*, توچکز – جکر *at-ciğaz*; چکر *er-dir*, بوتلر *bol-dur*, صابدر *sap-tur*, کوشدر *kuş-tur*; چاپدرمک – در *bul-durdu*; بولدردی – در *bul-durdu*; اتدی *aç-tı*, اجدی *et-tı*, باقدی *bał-tı*, سودی *sev-di*; ایچمکدہ *açılma-dık*, سودک *sev-dik* “sevgili”, بیلدک *bil-dik*, سودک *sev-dik* “sevgili”; آچلمدق – دک *açmak-ta*, سومقدہ *sevmek-te*; مکده، مقدہ *içmek-te*; ایچدکده *but-duk-ta*, بوقدقده *bak-tık-ta*, سودکده *sev-dik-te*, بولدقده – دکده, دقده *iç-tik-te*. Yukarıdaki örneklerin çeviriyezler arasında gösterdiğimiz *k-t*, *k-t*, *p-t*, *ç-t*, *s-t*, *ş-t*, *t-t*, *k-ç*, *k-ç*, *t-ç*, *p-ç* düzenindeki uyumlu biçimler, okur-yazarların yazıya bağımlı okuma dilinde uyumsuz, yani bozuktu. Bu bozuk biçimlerin özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllarda şehirli kültürlü kişilerin dilini de etkilediği anlaşılmaktadır. Bu tür söyleyişin meşk yoluyla öğrenilen güftelerde bugün bile devam ettirildiğine yukarıda degenmişti.

Tonsuz kalın damak (art damak) ünsüzü *ķ*'nın tonlusu için alfabede ayrı harf bulunduğuandan, yazı, bu seslerin başında bulunduğu eklerde gerçekleşen benzeşmeyi (uyumu) gösterir:

قارغى *yar-ḡı*, چالغى *čał-ḡı*, آرغىن *az-ḡın*, دارغىن *dar-ḡın*, طورغورمك *durğurmak* “durdurmak; ayağa kaldırma; ortaya çıkarmak”, باسقىن *bas-ķın*, طوتقۇن *tut-ķun* gibi.

Tonsuz ve tonlu çeşitleri için yazıda aynı harf kullanılmış olsa da, benzeşmenin tonsuz ön damak ünsüzü *k*'de de gerçekleştiğini çeviriyezli metinlerden biliyoruz:

چىكىشىن *es-kin*, دوشكون *diış-ķün*, اشكىن *es-kin*, چكىشىن *çekış-ken* “kavgacı”, توڭورمك *tiis-kürmek* “پۇشكىرمەك, geriletmek”

Yazımın henüz kalıplasmağı XIV. ve XV. yüzyıl metinlerinde karşılaşılan *baş-tan*, *taraf-tan*, طرفن *iç-tı* ve ایشىٰ / ایشىٰ / قاچى *işitti* gibi yazılışlar, bu uyumun, tipki kalınlık-incelik uyumu gibi, eskiliğini ve süregeldiğini gösterir. Aşağıda görüleceği gibi, Türkçe'ye özgü kazandıran bu uyum kanunu, Osmanlı Türkçesi'nde büyük ölçüde yabancı kelimeler üzerinde de işlemiştir. Transkripsiyon metinleri arasında çok önemli bir yeri bulunan Meninski'nin grameri ve sözlüğü XVII. yüzyılda bu uyumun alıntı kelimele-re uygulanmasındaki sınırları gösteren pek çok örnek ihtiva eder.

Osmanlı Türkçesi'nde Uyumlar Üzerine Değerlendirme

Büyük ünlü uyumu (kalınlık-incelik uyumu) ile ünsüz uyumu kanunları Türkiye Türkçesi'nin her döneminde geçerli olmuş, hükümlü yürütmüştür. Konuşma dilinde sarsılmaz bir kararlılıkla süregiden bu uyumlar, XVI-XIX. yüzyılları içine alan Osmanlı Türkçesi dönemi içinde, daha ziyade XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, kullanılan alfabetin Türkçe'nin ses sistemini göstermekteki eksikliği, daha da önemlisi donuklaşan yazımın dilde meydana gelen değişimeleri yansıtamaz duruma gelmesi yüzünden, okuma dili dediğimiz ikincil dilde bozulmuş; okur yazarların yazıya bağımlılıklarından doğan bu bozulma, şehirli okumuşların konuşukları dili de bir ölçüde etkilemiştir. Çeviriyezli metinlerinde görülen uyum dışı örnekler bu durumu bütün açılılığıyla yansıtır. Öte yandan çeviriyezli metinlerindeki bu aykırı ünlülendirmelerin sebepleri, kendileri de birer çeviriyezli metni olan gramerlerde verilen bilgilerle açıklığa kavuşur.

Sonuç, söz konusu uyumların ortak konuşma dilinde kararlı biçimde varlığını sürdürdüğü; bozuk biçimlerin ise, belli bir toplum kesiminin bir metni yüzünden ya da yazımı bağımlı bir okuyuşla ezberledikten sonra -daha çok bir şiri- ezbere okurken ortaya çıķığıdır. Böylesi bir dil, elbette o dili kullanan toplumun bütünü için geçerli değildi; yalnızca belli ve küçük bir kesimin zaman zaman kullandığı bir 'özel seslendirme dili' idi.

Düzlük yuvarlaklık uyumu (dudak uyumu)na gelince; bu uyumun XVI. yüzyıl içinde gerçekleşmeye başladığını, sonraki yüzyıl içinde hızla gelişerek tamamlandığını söyleyebiliriz. XVII. yüzyıl konuşma dili için Meninski'nin, gramerinde verdiği bilgilerle çeviriyyazılı malzemelerdeki çok sayıda uyumlu örnek, bu yüzyıl metinlerinin ünlülendirilmesinde bu uyumun uygulanmasını zorunlu kılar. İlgili üitede belirttiğimiz gibi, konuşma dili-ne dayandırılan bir çeviriyyazida bu uygulamanın XVI. yüzyıl metinlerinde de yapılması gerektiği görüşündeyiz. Çünkü, aslında henüz kalıplaşıp donuklaşmayan bir yazımın kullanılmakta olduğu bu yüzyılda, geniş kitlelerce anlaşılması gözetilerek, özentisiz, yalın ve Türk Dili'nin kendi kelimeleriyle bezeli gelenekten gelen anlatım diliyle yazılmış eserlerde görülen çok sayıdaki uyumlu ünlülendirme, bu yüzyılda da bu uyumun hayli ilerlemiş bulunduğuunu açıkça göstermektedir.

Özet

Türkçe'nin hecelerini tanıyalım.

Türkçe'nin heceleri için 6 ana örnek söz konusudur. Bu hece yapılarından çıkan üç önemli sonuç vardır. Bunlar Türkçe ve yabancı kelimeleri ayırmak açısından önemlidir:

1. Türkçe bir hece (ya da kelime kökü) hiçbir zaman çift ünsüzle başlamaz.
2. Türkçe bir hece sonunda iki ünsüz dışında başka türlü bir ses öbekleşmesi olamaz.
3. Türkçe bir hece sonunda ikiz ünsüz bulunmaz.

Türkçede hecelerin sıralanış kuralını açıklayalımlım.

Türkçe'nin hecelerinde ünlü-ünsüz ilişkisi bakımından değişmez bir ana kuralın işlediği görülür: Her hece kurucu ünlü, kendisinden önce gelen ünsüzü ve kendisinden sonra gelen tek ya da düzenli iki ünsüzü yanına çeker ve kurduğu hecye katar: *a-ra, o-da, ba-ba, ku-yu, kız, co-cuk, si-ğın, sirt, yo-ğurt* gibi. İşte bu ana kural hem eklemede, hem birleşmede, hem de söz içinde işler ve ünlünün yönettiği bu sistem, yapı bakımından aynı tip heceler üretir.

Kelimelerimizi ilkin **yapım ekleri**yle uzatır, yeni tabanlar yaparız. Sonra bunlara **çekim eki** dedığımız ekler katar, daha da uzun duruma getiririz. Böylece ses sayısı oldukça kabarık bir öbek oluşur. İşte bu çok sayıda sesin bulunduğu öbek içinde yer alan her ünlü, kendi hecelerini söz konusu kurala uyararak kurar.

İkinci olarak, kelimeleri belli söz kalıpları içinde yan yana getirip **birleşik kelime** dedığımız kelime öbeleri oluştururuz. İşte bu yolla bir araya gelen sayıları daha çok sesle de, aynı kural uyarınca, ünlülerin yönetiminde aynı tip heceler kurulur.

Türkçe'nin kelimelerini ses düzenlerini bakımından tanıyalımlım.

Bir öz Türkçe kelimedede yapı bakımından üç unsur bulunur: **kök**, bir veya daha çok **yapım eki**, **çekim eki**. Gerek yapım ekleriyle elde edilen gövdelerde (*sözlük kelimelerinde*), gerekse kök ve gövdelerin çekim ekleri almış biçimlerinde (*gramer kelimelerinde*) hece ünlüleri belli bir düzen içinde gelir. Bu düzeni kuran **ünlü uyumu** dedığımız kanundur. Dilimizin yapısıyla ilgili olan bu kanun aslında hece ünlülerinin benzeşmesidir. Benzeşme, ünlülerin kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık niteliklerine dayanır. Bu yüzden de iki bakımından benzeşme (uyum) söz konusu olur:

- a. Kalınlık-İncelik Bakımından,
- b. Düzlük-Yuvarlaklık Bakımından.

Kendimizi Sınayalım

- 1.** Aşağıdakilerden hangisinin hecenmesi Türkçe'nin hece yapısına aykırıdır?

  - a. çö-zük
  - b. kor-kunç
  - c. yo-ğurt
  - d. üf-ür-ük
  - e. iğ-renç

- 2.** Türkçe kelimelerle ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi yanlıştır?

  - a. Çift ünsüzle başlamaz.
  - b. Hece sonunda iki ünsüz dışında ses öbekleşmesi olamaz.
  - c. Hece sonunda ikiz ünsüz bulunmaz.
  - d. Bir ünlüden ibaret hece olabilir.
  - e. Bütün hecelerde mutlaka bir ünsüz bulunur.

- 3.** Bir Türkçe kelimenin ilk hecesinde bir ince ünlü varsa, ondan sonraki hecelerin ünlülerini de ince olur. Bu ses olayı için aşağıdaki terimlerden hangisi **kullanılamaz**?

  - a. kalınlık-incelik uyumu
  - b. dil benzesmesi
  - c. damak uyumu
  - d. büyük ünlü uyumu
  - e. tonlu-tonsuz uyumu

- 4.** *yassi*, *assi* “yarar” yazılımları Osmanlı Türkçesi’nde hangi genel yazım kuralına aykırıdır?

  - a. Düzlük-yuvarlaklı uyumuna aykırıdır.
  - b. Büyük ünlü uyumuna aykırıdır.
  - c. Yan yana düşen aynı iki ünsüz çoklukla ayrı harflerle yazılır.
  - d. Ünsüz uyumuna aykırıdır.
  - e. Türkçe kelimelerde ön seste ünsüz bulunmaz.

- 5.** Osmanlı Türkçesi’nde *sabr*, *kabr*, *reşk*, *cehd*, *aşk* kelimelerinde olduğu gibi, hecenin kapalılıktan sonra yeniden açılmasına yol açan bir sesle sıralanması özelliği hangi terimle ifade edilir?

  - a. Açık tek hece
  - b. Çift doruklu hece
  - c. Uzun hece
  - d. Tek doruklu hece
  - e. Açık hece

- 6.** *Mecidözü*, *Tepegöz*, *باشی بوش*, *بېكىز*, *başılıbos* örnekleri Türkçe kelimelerde ilk heceden sonraki hecelerde geniş yuvarlak ünlülerin (*o* ve *ö*) bulunmaması kuralına aykırıdır. Bu örneklerden hareketle hangi sonucu çıkarılabilir?

  - a. Birden fazla heceli kelimelerde bu kural gerçekleşmez.
  - b. Yabancı kökenli sözcüklerde bu kural geçersizdir.
  - c. Birleşik kelimelerde bu kural işlemez.
  - d. Özel isimlerde bu kural geçerli değildir.
  - e. Gramer kelimelerinde bu kural uygulanmaz.

- 7.** Aşağıdakilerden hangisi Türkçe'de hecelerin sıralanış kuralı ile ilgili **söylenemez**?

  - a. Kelimeler yapılmakla uzatılır, yeni tabanlar yapılır.
  - b. Yapım ekleriyle uzatılan kelimeler çekim ekleriyle daha da uzun duruma getirilir.
  - c. Kelimeler, belli söz kalıpları içinde yan yana getirilecek birleşik kelime haline getirilir.
  - d. Birleşik kelimeler de çekim ekleriyle uzatılabilir.
  - e. Türkçe'nin ana hecenme kuralı şiirde de bozulamaz.

- 8.** Aşağıdakilerden hangisi Türkçe'nin “ünlü-ünsüz-ünsüz” hece yapısını gösteren doğru bir örnektir?

  - a. üst
  - b. iş
  - c. bul
  - d. yüz
  - e. sarp

- 9.** Aşağıdaki kelimelerin hangisinde düzlük-yuvarlaklı bakımından bir uyum **aranmaz**?

  - a. bülbül
  - b. düzen
  - c. çökük
  - d. yoğurt
  - e. kutu

- 10.** Aşağıdaki kelimelerden hangisinde köke getirilen ekler yanlış gösterilmiştir?

  - a. bö-lüm-le-di-niz
  - b. uyu-t-mak
  - c. yırt-ın-ır-ca-sı-na
  - d. bil-me-dik
  - e. bol-ar-ır

Okuma Parçası

Hece Bölümü Kanunu

.....

1. Türkçe'nin kelimeleri yalnız tekdoruklu, düzenli hecelerden meydana gelmektedir. Bu kelimeler eklerle uzatıldıkları zaman doğan yeni heceler de aynı yapıda oluyorlar. Biliyoruz ki bu belirlilik bütün Türk dillerinde hüküm sürmektedir.
2. Türkçe yabancı dillerden gelen kelimelerdeki değişik yapıda heceleri kendi hecelerine benzeştiriyor. Bu *benzeştirme* (assimilation) çiftdoruklu heceler için, zorlamalar bir yana, belirli ve kesindir. Bu heceler bir sesli türemesiyle ikiye bölünürler.

Türkçe'de hecelerin yapısını belirleyen bu olguya genelliği dolayısıyla *hece bölümü kanunu* (loi de division syllabique) adını veriyoruz ve onu sonucu ile birlikte şöyle ifade ediyoruz:

- a. "Türkçe'nin bütün heceleri tekdoruklu olur".
- b. "Türkçe yabancı dillerden gelen çiftdoruklu heceleri ikiye böler".

Hece bölümü kanunu ve sesli uyumu ve sesdeş uyumu kalanları birlikte Türk Dili'nin portresini gereği gibi belirtirler.

.....

Kaynak: Tahsin Bangoğlu, **Türkçenin Grameri**, İstanbul, 1974, s. 55-56.

Sesli Uyumunun Tarihçesi

.....

Türkçe'de kelimenin seslileri arasında dil benzeşmesi, dolayısıyla dil uyumu kanunu kökten veya çok eski olmalıdır. Bu, dilin tarihten önceki gelişme çağlarında meydana gelmiştir. Fakat dudak benzeşmesi, dolayısıyla dudak uyumu kanunu tarihî zamanlarda olmuş görünüyor. Doğu Türkçesi'nde daha Eski Türkçe devresinde yavaş yavaş ilerlemiş olduğu anlaşılıyor. Batı Türkçesi'nde ise daha geç, ancak Orta Oğuz lehçesi içinde kendini göstermektedir.

OSMANLICA'DA

XIII. - XV. yüzyıllardan, Eski Osmanlica'dan kalan metinlerde dudak benzeşmesi yoktur, diyebiliriz. Bu devirde henüz kelimelerimiz yalnız dil uyumu kanununa göre seslilenmemektedir. Yani ilk hecedeki düz bir sesliden sonra ikinci hecede bir yuvarlak sesli, ilk hecedeki yuvarlak bir sesliden sonra da ikinci hecede, dar olsa bile, bir düz sesli bulunabilmektedir. Bununla birlikte burada da *o* ve *ö* geniş yuvarlak seslerinin ikinci ve daha sonraki hecelerde bulunmadığı anlaşılıyor.

Kaynak: Tahsin Bangoğlu, **Türkçenin Grameri**, İstanbul, 1974, s. 88.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarları

1. d	Yanınız yanlış ise "Türkçenin Heceleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. e	Yanınız yanlış ise "Türkçenin Heceleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. e	Yanınız yanlış ise "Türkçe Kelimelerde Ünlülenme Düzeni" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. c	Yanınız yanlış ise "Türkçe Kelimelerde Ünsüz Sistemi" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. b	Yanınız yanlış ise "Hecede Kurucu Ses" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. c	Yanınız yanlış ise "Türkçe Kelimelerde Ünlülenme Düzeni" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. e	Yanınız yanlış ise "Türkçede Hecelerin Sıralanış Kuralı" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. a	Yanınız yanlış ise "Türkçenin Heceleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. a	Yanınız yanlış ise "Türkçe Kelimelerde Ünlülenme Düzeni" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. a	Yanınız yanlış ise "Türkçenin Kelimeleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sızde Yanıt Anahtarları

Sıra Sızde 1

kirk, dürt, kurt, sırt, çarp-mak, u-sanç, sanç-mak.

Yararlanılan Kaynaklar

- Banguoğlu, T. (1974). **Türkçenin Grameri**, İstanbul.
 Deny, J. (1941). **Türk Dili Grameri**, Cev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul.
 Meninski, F. A. M. (1680). **Grammatica Turcica**, (Tipkibası), İstanbul, 2000: Simurg Yayıncılık.
 Türk İlmî Transkripsiyon Kılavuzu (1946), İstanbul.
 Viguier, M. (1790). **Éléments de la Langue Turque**, İstanbul.

7

Amaçlarımız

- Bu üniteyi tamamladıktan sonra;
- Alıntı kelimelerin hecelerini değerlendirebilecek
  - Alıntı kelimelerin farklı ses düzenlerini ve yapılarını ayırt edebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Eklemilik ve Bükümlülük
- Anlam Çekirdeği/Çekirdek Anlam
- Kelimede Cinsiyet
- Artık (Katma) Harf
- Önden Eklenme

İçindekiler

Osmanlı Türkçesine Giriş-I

Kelime II: Alıntı Kelimeler

- ALINTI KELİMELER VE HECELERİ
- ARAPÇA KELİMELER
- FARSÇA KELİMELER

Kelime II: Alıntı Kelimeler

ALINTI KELİMELER VE HECELERİ

Daha önce de vurguladığımız gibi, özellikle Osmanlı Türkçesi döneminde iki Doğu dilinden, Arapça ve Farsça'dan sayısız denecek ölçüde kelime alınmıştır. Ayrıca Batı dilleriyle ilişkinin sonucu olarak bu dönem içinde önceleri başlıca İtalyanca, Grekçe, Sırpça, Lehçe ve Macarca'dan, 1850'lerden sonra ise giderek artan sayıda Fransızca'dan ve İngilizce'den Türkçe'ye girmiş kelimeler bulunmaktadır.

Bütün bu kelimelerde Türkçe'nin düzenli hece yapısına uyan heceler yanında uymayan heceler de bulunmaktadır. Uymayanlar çift doruklu, demek ki düzensiz hecelerdir. Dilimiz başlangıçtan beri bunları kendi hece yapısına uydurmuş, türeme bir ünlü ile ikiye bölgerek iki heceli yapıya geçirmiştir, sonuç olarak Türkçeleştirmiştir.

Düzensiz Hecelerin Türkçeleştirilmesi

Türkçe, tarihi boyunca yabancı dillerden aldığı kelimelerdeki bütün düzensiz heceleri Türkçeleştirmiştir. Osmanlı Türkçesi döneminde de, hangi yabancı dilden alınmış olursa olsun, bütün alıntı kelimelerdeki düzensiz heceler üzerinde sürmüş olan bu işlem birkaç yolla gerçekleştirilmiştir.

a. Çift ünsüz baştaya:

1. Başa dar bir ünlü getirilerek: اسکله *iskele* (< İt. *scandaglio*), اسکم勒 *iskemle* (< Grek. *scamni*), اسکدار *Üsküdar* (< Scutari), ایستاتیستیق *istatistik* (Fr. *státistique*), استمبوت *istasyon* (< Fr. *státion*), استیمبوټ *istimbot* (< Ing. *steamboat*), استاوروز *istavroz* (< Grek. *stavros* / اسقمری / اسقمری), iskomibri, iskumri 'uskumru' (< Grek. *skombrus*) ve eskimiş bir söyleyişe göre: ispor (< Ing. *sport*);
  2. İki ünsüz arasına bir dar ünlü getirilerek: فرنك *firenk* (< Fr. *franc*), کرال *kıral* (< Slav. *kral*), قلوب *dirahmi* (< Grek. *drakhme*), قددی *kiredi* (< Fr. *crédit*), پراسا *pirasa* (< Grek. *prason*).
- Birleşik yapılarda kelime içinde ikinci hece başında kalan çift ünsüzler de aynı yolla bölünmüştür: قونطرواتو *konturato* (< Fr. *con-trat*).
3. Kelimenin kendi ünlüsünün yerini değiştirdiğinde iki ünsüz arasında kullanarak: بورسہ *Bursa* (< *Pruse*), پرناٹ *pirnał* (< Grek. *prinali*), پرلانٹ *pirlanta* (İtal. *brillante*)

b. Düzene uymayan çift ünsüz sondaysa:

1. Türkçeleştirme daha çok iki ünsüz arasına bir dar ünlü getirilerek sağlanmıştır: *aķıł* (< 'aķl), *asıl* (< asl), حوز *ceviz* (< cevz), حوض *havuz* (< havz), طبل *tabuł*, داعل *davuł* (< tabł), حصم *hisim* (< hism), قهر *kahır* (< kahr), حلم *lahim* (< lahm), صبر *sabır* (< sabr), شتر *şehir* (< şehr), شكل *şekil* (< şekl), غصل *ğusul* (< ğusl), قادر *kadir* (< ķadr), كفر *küfür* (< küfr), مهر *mühiür* (< mühr), صبح *subuh* (< subh), شكر *şükiür* (< şükr), عمر *ümür* (< 'umr), طحمن *tuhum*, tohum (< tuhm), يسر *yüsür* (< yüsr 'kolaylık'), عشر *uşur*, ئىسۈر *ősür* (< 'uṣr "onda bir").
2. Bir ekle ya da birleşme yoluyla genişlemiş tabanlarda ünlü çoğu zaman ikinci ünsüzden sonra getirilmiştir: مهربان *mihriübân/mihribân* (< mihrbân 'seven, dost, şefkatli'), شهریار *şehriyâr* (< şehryâr 'hükümdar'), بردبار *bürdibâr/bürdübâr* (< bürdbâr 'hamal'), بزرگوار *büzungüvâr* (< büzungüvâr 'büyük, anlı şanlı, yüksek mertebeli', دردمند *derdimend/derdüümend* (< derdmend 'dertli'), دستبُرد *destübûrd* (< destbürd 'üstünlük'); ama: زھنالاڭ *zahmnâk* (< zahmnâk 'yaralı').

Bunun yalın durumda da gerçekleştiği bir örnek: *servi* 'selvi' (< Far. سرو serv).

3. Ünlü türemesi olayı kimi zaman birleşme sırasında yan yana düşen iki ünsüz arasında da gerçekleşmiştir: كامران *kâmrân* (< kâmrân 'mutlu, dileğine kavuşmuş'). Arapça ve Farsça kimi tek doruklu, düzenli hecelerde de bu bölünme yapılmıştır: زلۇف (< zülf), kayıt (< ķayd), vasif (< vasf), rabbit (< rabt), قاتل (< ķatl) gibi. Bunun sebebi bu tür hecelerin Türkçe'nin hece örneklerine, yani belirli ünsüz öbeklerine benzer olmamalarıdır. Türkçe hece örneklerine benzer düzenli heceler ise olduğu gibi bırakılmıştır: sert (< Fars. سرد serd), mert (< Far. مرد merd), şart (< Ar. شرط cift (< Far. جفت cüft), rast (< Far. راست râst) gibi.

Kimi örneklerde, heceyi bölen ünlü geniş de gelmiştir: *lehem* (< láhm), şeher (< şehr). Bu son örneğin daha da Türkçeleşmiş biçimi (önceki dönemde ve kimi XVI. yy. metinlerinde) شار şar'dır.

Hece sonundaki çift ünsüzler arasında türeyen ünlü, hece ünlüden ibaret ya da başında ünlü bulunan bir ekle bölündüğü zaman çoklukla düşürülür: ömür, ama: ömre, ömrün; şükür, ama: şükri; kahir, ama: kahrîndan gibi. Ancak düşürülmediği de olur: *davulun havuzun*, *tohuma* gibi. Bu durum kelimenin halkılılaşma derecesiyle ilgilidir.

4. Arapça'nın kimi tek heceli kelimelerinin sonunda ikiz ünsüz bulunur: بير *bîr* 'iyilik', سر *sîrr*, حر *cerr* 'çekmek', حر *hürr*, حذر *dürr* 'inci', زلۇل *züll* 'alçaklık' gibi. Bir ünsüzün iki kez okunması için kullanılan işarette **şedde** denildiğini daha önce görmüştük. Osmanlı Türkçesi yazımında harekesiz metinlerde bu işarette yer verilmemiştir. Bu gibi kelimeler yalın hâllerinde tek ünsüzle söylemiş, başı ünlü bir ek alındıklarında ise ikiz ünsüz ortaya çıkarılmıştır: *bir*, *cer*, *hür*, *dür*, *züll*, ama: *birri*, *sirri*, *cerri*, *hürriyet*, *dürrü*, *zülli* gibi.

Söz zincirinde yan yana gelen kelimelerin komşu heceleri arasındaki kurallı sıralanış bakımından bu gibi kelimeler Türkçe'nin kelimeleri gibi davranışırlar: *hür-rol-mak* değil *hü-rol-mak*, *sir-rol-mak* değil *si-rol-mak*, *zül-li-di-ğî* değil *zü-li-di-ğî*. Bu kurallı durum şiir dilinde vezin yüzünden bozulur. Konuşma diline dayanan bir çeviriyezde, aruz vezninin gerektirdiği yerler dışında, bu gibi kelimeleri yalın durumda ikiz ünsüzle yazmak gereksizdir.

5. Düzensiz hecelerin Türkçe'de düzene sokulması çift ünsüzden ikincisinin düşürülmesi yoluyla da yapılmıştır. Yaziya yansımış bir örnek: فك *fik* 'fikih' (< Ar. فقه fîkh); krş. *af* (< Ar. عفو 'afv). Bu da Türkçeleştirmenin bir başka yoludur.

XVI-XVIII. yüz yıllarda halk için yazılmış kimi eserlerin yazımı (imlâsı) da halkça bir yazımızdır. Gelenekleşmiş biçimlere bağlı olmayan bu türlü bir yazım, halkla laştırılmış kelimeleri, söyleşide uogradıkları bütün değişimelerle yansıtır. Bu metinlerden açıkça anlaşıldığına göre, konuşma dilinde Türkçe'nin hece örneklerine uymayan bütün yabancı heceler değiştirilmiş, Türkçe benzerlerine uydurulmuştur. Edebiyat dilinde, hele şiirde bu tür değişiklikler, "sözün gramer kurallarına uygun, düzgün, açık, anlaşılır olması ve yerinde kullanılması" demek olan 'fesahat' anlayışının kelimeyi aslına uygun kullanma (kiyâsa aykırı olmama) kuralına göre yanlış sayılmış; evde, sokakta, sohbette bu gibi kelimeleri Türkçeleşmiş biçimleriyle kulanan kültürlü kesim, bir nesir ya da şiir metni yazarken bu biçimleri kullanmaktan özen ve dikkatle kaçınmıştır. Bu yüzden denilebilir ki, alıntı kelimelerdeki düzensiz ve Türkçe hece örneklerine uymayan heceler kitaplarda, divanlarda kullanılmış, yalnızca okurken öyle okunmuştur.

Düzensiz çift ünsüzleri yüzünden Türkçe'de iki heceli yapıya geçirilmiş şu kelimelerdeki ünsüz düzenini inceleyin ve siz de bugün kullanmakta olduğumuz kelimelerden şunlara benzer 5 kelime bulun: *hüzün* (< Ar. حزن *huzn*), *stfir* (< Ar. صفر *stfr*), *gebür* 'gavur, ateşe tapan, mecusi' (< Far. گر *gebr*).

SIRA SİZDE

1

ARAPÇA KELİMELER

Arapça her şeyden önce bir din dildir. İslâm dinini kabul etmiş bütün milletler tarafından benimsenmiş, işlenmiş ve kullanılmıştır. Türkler bu dini kabul ettikleri tarihten başlayarak, Farslar gibi, Arapça ile yakından ilgilenmişler, geniş İslâm coğrafyasında kurulan öğretim kurumlarında (medreselerde) bu dili ikinci dil olarak öğrenmiş ve yüz yllarca ilim dili olarak kullanmışlardır.

Türkçe'nin bir ünlüler dili olmasına karşılık, Arapça ünsüzlere dayanan bir dildir. Bir Arapça kelimede anlamlı bir ses birliği en az üç ünsüz sesten oluşur:

- اثر : *eser* "iz; ürün", ر اث ر
- بعد : *bu'd* "uzaklık", د بع د
- بسط : *bast* "döşeme, yayma", ط بسط ط
- بطن : *batn* "karın", ن بط ن
- بذل : *bezl* "verme, dağıtma, saçma", ل بذل ل
- بصر : *basar* "görme", ر صر ر
- بلغ : *bağl* "koltuk", غ بل غ
- بغى : *bağy* "azgınlık; haksızlık", ي بغ ي
- مئر : *semir* "meyve", ر م ث ر
- جمع : *cem* "toplama, biriktirme", ع م ج ع
- خلق : *halık*, ف خ ل ف
- خبر : *haber*, ر ب خ ر
- ضد : *zidd* "zit, aykırı", د ض د ز
- فلك : *felek*, ك ف ل ك
- لهو : *lehv* "oyun, eğlence", و ل ه و
- مزج : *mezc* "karıştırma", ج م ز ج
- ملح : *milh* "tuz", ح م ل ح
- نصب : *nasb* "dikme, saplama", ب ص ن ب
- نقل : *naql* "götürme, taşıma". ل ق ن

Bu ünsüz seslerin yazında harfle gösterilmeyen *a* (*e*), *i*, *u* ve bunların uzunları olup yazında *ا* *ى* ile gösterilen *â*, *î*, *û* ile ünlülendirilmesiyle kökün çekirdeğine anlamına bağlı, ama yeni anlam katkılarıyla farklılaşmış kelimeler elde edilir:

كتب ketb “yazma”, *كتاب ketebe* “yazdı”, *كتاب kitâb* “yazılmış şey”, *كاتب kâtib* “yazıcı”, *مكتوب mektûb* “birine yazılmış yazı”, *مكتبة mekteb* “yazı öğrenilen yer”, *كتاب küttâb* “kâtipler”, *مكتيّب makâtib* “mektuplar/okullar”, gibi.

Göründüğü gibi, Türkçe’de her biri yeni bir anlam katığı sağlayıp eklerle elde edilen kelimeler, Arapça’da, uzunları da bulunan üç ünlüyle oluşturulmaktadır. İşte yeni anlamlardaki kelimelerin, ünsüzlerinin sırası değiştirilmeden, bu ünsüzlerin önüne ve ardına yalnızca belli ünlüler getirilerek elde edilir olması, Türkçe’ye hiç benzemeyen, çok farklı bir düzendir. Bu düzen Arapça’nın kelimelerini belli kalıplara bağlı bir yapı görünümüne sokmaktadır. Bu durumda, Arapça’da uzunlarıyla birlikte 6 ünlü Türkçe’nin eklerine karşılık gelmekte ve bu ünlülerle kurulan kalıplar sözlük ve gramer kelimelerini meydana getirmektedir. Bu yüzden Türkçe’yi öğrenmek nasıl her şeyden önce eklerini öğrenmeye gerektiriyorsa, Arapça’yi öğrenmek de öncelikle bu kalıpları öğrenmeyi gerektirmektedir. Sonraki ünitelerde bu kalıpları tanıyacağız.

Arapça’nın bu kendine özgü yapısına **büyümlülük** (=tasrif) denir. Bu özelliği taşıyan diller de **büyümlü diller** (=tasrifli diller) olarak anılır.

Arapça’nın ünsüzlere dayanan bir dil olması yüzünden, nasıl bir kalıbı olursa olsun, anlam çekirdeği üç ünsüzün oluşturduğu bir köktür. Bu kök ünsüzlerinde ise, Türkçe’deki gibi belli niteliklere göre kurulmuş ve belli kurallara göre işleyen bir sisteme bağlı bulunmaktadır, dilin bütün ünsüz sesleri yer alabilir. Bu yüzden Arapça’nın temel sözlükleri, ilkin üç ünsüz harfin sonda bulunanına göre, sonra da başta bulunandan başlamak üzere alfabetik olarak giden bir sıra izler.

Arapça’nın başka bir önemli özelliği de, kelimelerinde cins ayırmı bulunmasıdır. Büttün Arapça kelimeler ile fiil çekimleri erkeklik ve dişilik niteliği taşır. Bu ayırım kimi kelimelerde saymaca (itibari), kimilerinde ise biçimcedir. Biçimce dişiliği, *ـة te* başta olmak üzere, kimi harfler gösterir. Örnek olarak, Arapça’dı *gûneş* dişi, *ay* erkek sayılır; *yazdı* de nilecek olduğunda, erkek için *كتب keteb*, kadın için ise *كتبه ketebet* biçimleri kullanılır. İsimlerle bir araya gelen sıfatlar ve zamirler cinsiyet yönünden uyuştuğundan isimlerden hangilerinin dişi, hangilerinin erkek olduğunu ya da söylediğini bilmek gereklidir. İlerde göreceğimiz gibi, bu uyuşum Farsça yapılı sıfat tamlamalarında da geçerlidir.

Osmanlı Türkçesi’nde Arapça Kelimeler

Osmanlı Türkçesi döneminde Türkçe’ye çok sayıda Arapça kelime alındığından söz etmiştir. XVI. yüzyıl ortalarından sonra giderek sayısı artan bu alıntıların çoğu edebiyat dilinde kullanılmış, ortak konuşma diline inme ölçüsü oldukça sınırlı kalmıştır. Daha önceki dönemden başlayan halklaştırma sürecinin bu dönemde de sürmesi dil içi bir gelişme olarak olağandır, dolayısıyla bu süreç işlemiştir. Ne var ki, ortak kullanımına gitme yolu bulamamış pek çok kelime yalnızca kitaplarda kalmış; bir de aydın kesimlerin dilinde, onlara özgü dil zenginliği olarak, onların kelime dağarcıklarını doldurmuştur. Bu gibi kelimelerin sayısı belirsizdir. Bütün Osmanlı Türkçesi metinlerinin taranmasına dayanan tarih derinlikli bir sözlük yapılınca kadar da bu belirsizlik sürecektilir.

Önceki ünitelerde söz konusu ettiğimiz halklaştırma, bir başka deyişle Türkçeleştirme konusu yeterince anlaşılmış olmalıdır. Ancak bundan sonraki ünitelerde vereceğimiz örnek sözler ve metinler için belirleyici olmak üzere, daha önce gördüğümüz kimi durumları da hatırlatarak, Arapça’nın kelimelerinin seslendirilmeleri açısından önemli noktaları maddeler hâlinde özetleyeceğiz.

Arapça Kelimelerin Seslendirilmesi

Arapçanın sesleri günlük dile inen kelimelerde değiştirilmiş, ünlülerini Türkçenin zengin ünlülerileyi çeşitlenmiş, ünsüzleri ise dilin kendi ünsüz seslerine benetilmiştir. Ancak tecvit eğitimi almış, Arapça'nın seslerini kendi değerleriyle söyleyebilme alışkanlığı kazanmış olanlar açısından durum oldukça farklıdır.

1. Ünlüler Bakımından

- a. İçinde kalın ünsüz harflerinden (ق غ ع ظ ط ض ص خ) biri bulunan hecenin uzun olmayan düz geniş ünlüsü eğitimli kimselerce kalın, ancak klasik Arapça'nın *e*'ye yakın kapalı, incelmiş *a'sı* gibi söylemiştir:

حسد *hásed*, حبس *hádd*, صلات *sálât*, حرج *hárc*, صدر *sádr* “gögüs, ön, baş, onder, başkan”, علم *álem*, ضرب *zárb*, ضرر *zárer*, عون *ávn* “yardım”, تقويم *tálim*, تعلیم *tá'lim*, قبول *kálb*, قلب *kálb*, تقویه *tákviye*, ثابت *táht*, غیرت *ğáryet*, فرض *nákl*, نقل *názár*, نظر *záfer*, وعد *vád*, بغل *bágl* “koltuk”, سطر *sátr*, فصل *fázl*, فرق *fárt*, فرق *fárk*, فوق *fávk* “üst”, خبط *háb* “yanılma”, طرح *tárh* “atma”, غرق *ğárk* gibi.

Bu türlü söyleyiş kimi kelimelerin ekli biçimleriyle yazıya da aktarılmıştır:

قدنده کی *ser-háddindegı* “sınırdaki”, کاددینده کی *káddindegı* “boyundaki” gibi.

Ancak, özellikle XVI. yüzyıl metinlerinde, okumuşlarca da bu *a*'nın Türkçenin olağan *a'sı* gibi söylemini ve okunduğunu gösteren örnekler vardır:

خرلق *harçlık*, غرض ایدوغی *ğaraz-ıduğrı*, tarafağı gibi.

Son iki kelime Meninski'de (1680) şárez, táref biçimleriyle verilmiştir. Viguer (1790)'de ise ortak konuşma dili söyleyişi olarak: *taraf*.

- b. İçinde ince ünsüz harfleri (ب ت د ج ش ف ك ل م ن و ه) den biri bulunan hecenin uzun olmayan düz geniş ünlüsü ise, ince, yani *e* gibi söylemiştir:

ادب *edeb*, بيت *beyt* “ev”, تشیت *tesbít*, تجلی *tecellí*, ثبوت *servet*, درجه *cemre*, derece, کرمت *kerem*, کثرة *kesret* “çokluk”, مزاع *mezrá*, مزعر *mezrát*, azlık *nedret*, هیجان *heyecân*, هیبت *heybet*, یزید *yezid* gibi.

Yazıya yansıtlan bu söyleyiş için iki örnek:

ادبلک *edeb-lik*, رئیسلک *reis-lik*.

- c. Bir ünsüzden sonraki (الإي) her zaman uzun *a* okunur. Ancak bu *a* da bilgili kimselerin okumalarında daralmış ve incelmiş bir sestir, uzun *e*'ye yakındır (yalnızca örneklerde bu sesi *ā* ile göstereceğiz):

حائز *cáiz*, اصحاب *ecdâd* “atalar”, مزاد *ins  n*, انسان *h  s  l*, حاصل *h  s  l*, اجداد *ás  s  r* “asırlar”, صداق *s  d  k*, صداقت *s  d  k  t*, اشخاص *s  d  k  t*, خارج *h  ric*, شاهسلار، کیشیلر *esh  s*, صادق *s  d  k  t*, اشخاص *s  d  k  t*, قاتل *k  til*, قاتل، طالب *t  lib*, طالب *z  lim*, غالب *ğ  lib*, غالب *âlem*, افکار *enf  s*, nefesler *t  lib*, افکار *ik  b  l*, افکار *efk  r* “fikirler” gibi.

Okuma dilinin bu söyleyişi XVI. yüzyıl metinlerinde yazıya geçirilmiştir:

کارندہ کی *mez  r-idi  gi*, حصاردہ کی *his  r-degi*, دیاردہ کی *diy  r-degi*, کنارنده کی *ken  r-indegı*, مزاريدوکی *mez  r-id  gi*, his  r-degi, diy  r-degi, ken  r-indegı, کنارنده کی *ken  r-indegı*, حصاردہ کی *his  r-degi*, دیاردہ کی *diy  r-degi*, کنارنده کی *ken  r-indegı*, اشجارنده کی *civ  r-indegı*, جوارنده کی *civ  r-indegı*, جواننده کی *c  v  n-indegı* “اگاçlarında ki” gibi.

Ancak bu *a*, yine XVI. yüzyıl metinlerine göre, bu yüzyılda bilgili kimselerce de, yaygın olarak, Türkçenin *a'sı* gibi söylemekte ve okunmaktadır:

کارنده کی *ken  r-indegı*, جانبنده غی *c  nib  nd  da  gi*, جانبنده غی *c  nib  nd  da  gi*, جواننده کی *c  v  r-indegı*, اطرافنده غی *etr  finda  gi* gibi.

Ceviri yazılı metin verilerine göre, XVII. ve XVIII. yüzyılda kültürlü kimselerin dilden Arapça söyleyişin hakim bir durum kazandığı anlaşılmaktadır.

- d. Arapça'da *i* ünlüsü yoktur, kalın ve ince ünsüz harfleri önünde ve ardında bulunduğu var sayılan *esre* (*kesre*) ince, yani *i* gibi okunur:

أغماض حكمت *hikmet*, غداً *ğıdā*, طل *tibb*, ظل *zill* “gölge”, آخر *âhir*, حاصل *hâsil*, ضيا *ziyâ*, طب *tibb*, حرف *iqmâz* “göz yumma, görmezden gelme”, قبله *kîble*, قيامت *siķlet* “ağırlık, baskı”, اعجذار *ibrîz* “halis altın”, شفاعة *i‘câz* “şâşkinlığa uğratmak, ağzını açık bırakmak”, استاد *isnâd* “yüklemek, birini bir şeyle ilgilendirmek”, فکر *fîkr*, اثبات *isbât*, نادر *nâdir*, ادراك *idrâk*, اكرام *ikrâm*, اذن *izn*, حوالى *havâlî*, “yore, civar”, نواحي *nevâhî* “bucaklar, yanalar”, حساب *cânbî*, حوار *civâr*, حساب *hisâb* gibi.

Meninski kalın ünsüz harflerilarındaki bu ünlüyü, okuma diline göre, her kelimedede, her yerde *i* ile göstermiştir:

انصراف *insirâf*, حجاب *hicâb*, منصب *mânsib*, فاتح *fâtih*, آخر *âhiret*, راسخ *râsîh*, عبادت *ibâdet*, باسط *bâsit*, طفل *tîfl*, ضمن *zîmîn*, عبار *ibret*, حاضر *hâzîr*, ثقلت *zîmîn*, عدوا *ğidâ*, أغوا *iğvâ*, قدم *ķidem*, نقلت *sîklet* gibi.

XVIII. yüzyılın konuşma Türkçesi'ni göz önünde bulunduran Viguer'de, bu kelimelerin Latin harflü çevirilerinde farklılıklar vardır:

hicab, *fatih*, *ahiret* (ama *ahiret*), *ibadet*, *ibret*, *i'tibar*, *iğva*.

Meninski'nin çeviriyazılardan oldukça düzenleyici bir tutumu yansittığı söylenebilir. Bununla birlikte, en azından Arapça'nın tek düz dar ünlüsünün Osmanlı Türkçesi'nde yalnızca ince değil, kalın olarak da söylenilip çeşitlendiğini gösterir. Nitekim düzensiz çift ünsüzlü hecelerde (kelimelerde) iki ünsüz arasındaki türeme ünlüyü hem *i*, hem de *i* olarak göstermiştir:

جوز ذكر *fîkr*, صبر *hisim*, نعش *nâkîş*, سرخ *sâbir*, زخم *zâhim* “yara”, ama *fîkir*, اعقل *âkil*, اصل *âsil*, خصم *hisim*, نفث *nâkîş*, صبر *sâbir*, سرخ *zâhim* “yara”, *ceviz*, شهر *şehîr*.

- e. Arapça'da bir ünsüz önündeki *ى* (*ye*) genel olarak uzun bir *i* olarak okunur. Çeviri yazılı metinlerde, özellikle XVII. yüzyılın sözlük ve gramerisi Meninski'de, kalın ünsüz harflerle birlikte bu ünlünün uzun *i* olarak da okunduğu kaydedilmiştir (örneklerde bu sesi *i* ile göstereceğiz):

مريض *nâhîf*, بحيل *bâhil*, صريح *cîmrî*, صبغه *sârîh*, حريق *hâris*, نحيف *nâhîf*, *sârîh*, *hâris*, *nâhîf* “fil çekimi”, *mârîz*, عظيم *fâzîlet*, صيت *sît* “iyi ad, iyi şöhret”, غليظ *ğâlîz* “kaba, çirkin”, *âzîm*, بعيد *be‘id*, *uzak*, ضعيف *zâ‘if*, باعى *bâ‘î*, تبلیغ *tebliğ*, تفیر *tefrîk*, تبليغ *tebliğ*, تفیر *tefrîk*, تبليغ *tâbtîk* gibi.

Bununla birlikte, yine aynı yazar, aynı kelimelerin uzun *i* ile de söylediğini gösteren çeviriler verir:

تعويض *melîh*, صريح *sârîh* “açık”, توبیخ *tevbîh* “azarlama”, *hâris* “hirslî”, *tâvîz*, طالع *tâli*, *besît* “yayılmış, döşenmiş”, *tâkîz* “(çalışmayı) kesmek”, *be‘id* طالع *tâli*, بعيد *be‘id*, *uzak*, تبليغ *tebliğ*, تطبيق *tefrîk*, تفريغ *tâbtîk* gibi.

Kapalı hecelerdeki bütün uzun *i*'lerin XVII. yüz yıldan sonra ortak konuşma dilinde ortalama *i* gibi söylemiş olduğu tahmin edilebilir:

ناظير *nâzîr*, نظير *kerîm*, نصیر *nasîr*, نصیر *selîm*, نظير *nezîh*, نظير *kâdir*, نظير *te‘hir*, نظير *benzer*, نظير *denk* gibi.

Art damak ünsüzü *k* (ق'nin gösterdiği ses) önündeki uzun *i*'nin ise bu sesi etkileyip ön damaksallaştırdığını, yani *k* (ك'nin gösterdiği ses)'ye çevirdiğini yine çeviriyazı metinleri göstermektedir. Meninski, “yazma, yazı ya da rakamla belirtme, çizme, karalama; sözleşme” gibi anlamları olan kelimesinin ترکیم *terkîm* biçiminde yazıldığı, ama bunun kusurlu bir yazılı olduğunu kaydeder. Kelimenin söylenişiyle ilgili olan bu yazım değişikliği başka kelimelerde yapılmamış olsa da, bugün de *fâkir* (فقیر), *tatbîk* (تطبیق), *tefrîk* (تفیر)، *telkin* (تلقین) biçiminde ön damak ünsüzüyle söyle-

lenen kelimelerin, Osmanlı Türkçesi döneminde de böyle söylendiği anlaşılmaktadır. Son örneğin *talkın* (krş.: *Ele verir talkımı, kendi yutar salkımı*) biçimindeki söylenişinin, önceki dönemde gerçekleşen bir halklaşturma kalıtıtı olduğu muhakkaktır.

XVI. yüzyıl metinlerinde görülen *nevâhîdağı*, *harâmîliğinden*, *havâlısınağı* gibi örnekler de (son ikisinde başka bir sebebe bağlı bulunsa da) Arapça'nın *i*'sinin Türkçe söyleyişte çeşitlendirdiğini açıkça gösterir.

Çeviri yazılı metin verilerine göre, bu ünlü son açık hecede kisalmıştır:

عاصى اَسِيْ *âsi*, قاضى راَزِيْ *râzi*, قرمىْ كِرْمِيزِيْ *kirmizi* gibi.

Türkçe bir ekle uzatıldıklarında bu tür kelimelerin alındıkları ekler kalın sıradandır:

عاصىلِق اَسِيْ-لِكِ *âsi-liķ*, راضِيلِق *râzi-liķ*, طاغى لَقِ *tâğı-liķ* "azginlık" gibi.

Bunlara, *harâmîliğinden*, *havâlısınağı* gibi örneklerin de katılması gerektiğini söyleyebiliriz; yani: *nevâhîdağı*, *harâmîliğinden*, *havâlısınağı*.

Edebiyat metinlerde, özellikle de şiirde, bu tür kapalı hecelerin son ünsüzü çoğu zaman bir ekin, kimi zaman da önündeki kelimenin ön sesi olan ünlünün çekim alanına girer ve oluşan yeni hecenin başında yer alır: *fermân*, *ama fermâ-ni*, *âşıyâr*, *ama âşıyâ-ri-le* gibi. Böylece açık kalan hecede ünlü, uzunluğunu yeniden kazanır. Kimi zaman da bu tür heceler aruzda bir uzun, bir kısa olmak üzere iki hece değerindedir. **İmâle** denilen bu kullanım, yerine göre kusur, yerine göre de ustalık sayılmıştır.

- f. Arapça'nın *ötrü* ile karşılanan dar yuvarlak ünlüsü, kalın ünsüz harfleriyle birlikte ve onların yer aldığı heceler önündeki hecelerde kalın, ince ünsüz harfleriyle birlikte ise ince okunmuştur:

مطْبَح تَوَاضُّع حضور *huzûr*, صَلْح حُسْنَان *husrân*, حُسْنَان *sulh*, وَصْلَتْ تَهْبِطَه *tevâzu*; مَطْبَح حُسْنَان *vuslat*, حُسْنَان *hutbe*, حُسْنَان *mutî‘* "itaatkâr", ظُهُور زُهْرَة *zuhûr*, ظُلْم غُرْبَة *zulm*, ظُلْم غُرْبَة *tuşyâñ* "taşkinlik", مُحَرَّر مُحَرَّر *muhârem*, مُحَرَّر مُحَرَّر *muhârebe*, مُحَرَّر مُحَرَّر *muhibb*, مُحَرَّر مُحَرَّر *musaddîk* "doğrulayıcı", ama: بَيْان بُنْيَان *bünyân* "yapı!", جَرَأْتْ دُنْيَا *cür'et*, دُنْيَا دُنْيَا *dünyâ*, مُدَبِّر مُدَبِّر *müdebbir* "uyanık", işin sonunu düşünüp önlem alan", مُؤْلِف فُجُّون *mü‘ellif*, فُجُّون *fuc‘et* "ansızın gelip çatma, birden olup bitme", مُجَادِلَه مُجَادِلَه *mücâdele*, نُوكس نُوكس *nüks* "yenilenme, bir kez daha olma", هَدَى هَدَى *hüdâ* "doğu yola kılavuzlama", يُسر يُسر *yüsr* "kolaylık" gibi.

Bununla birlikte, daha önce de söz konusu edip örneklerini verdigimiz gibi, bu ünlü Türkçe söyleyişte çeşitlenmiştir:

عُثَمَان تَحْمِيت *töhmet*, نَقْصَان *loķma*, نَقْصَان *noķta*, نَقْصَان *noķta*, تَحْمِيت *tohmet* "hazımsızlık", لَقْمَه *noķsân*, مُحَكَّم شَهْرَتْ شَهْرَتْ *mühkem*, مُحَكَّم شَهْرَتْ شَهْرَتْ *mühtâc*, عَذْر شَهْرَتْ شَهْرَتْ *özâle*, عَذْر شَهْرَتْ شَهْرَتْ *özâr* gibi.

Çeviri yazılı metinlerinin gösterdiği bu değişiklıkların metinlerden izlenmesi mümkün değildir.

- g. Arapça'nın uzun *u*'su Türkçe söyleyişte çeşitlenmiştir. Kapalı hecelerde bu ünlünün de uzun söylenenmediği, ancak açılan hecede bu özelliğini koruduğu söylenebilir. XVI. yüzyıl metinlerinde görülen زَيْتُنَلِك *zeytûnlik* ve زَيْتُنَلِك *zeytûnlik* gibi ikili biçimler bu çeşitlenmenin örnekleridir ve belki de ilki *zeytün/zeytin*, ikincisi *zeytun* söyleyişlerini (yani kısaltmış olarak söylendiklerini) gösterir. Buna, yine Osmanlı metinlerinde karşılaşılan عَمُودَچَك *ámütçik* (ve Farsça زَبُونَلِك *zebünlik*) gibi örnekleri de katabiliriz. Çeviri yazısında bu ikisi, yani *uzun u* ve *uzun ü* için ayrı işaretlerin kullanılması gerektiği açıklar.

Meninski, günlük dile inmiş kelimelerde, *i*'da olduğu gibi, açık hecelerdeki uzunlukların kaybolduguunu gösteren şu Farsça örnekleri verir: آرزو *arzu*, پلاڈ *pulad* (bugün: *polat*) gibi. Yine söyleyelim ki, bunlar klasik edebiyatta *ashna uygun kullanım* kuralına aykırı sayılmış, şiirde ve sanatlı nesirde böyle kullanılmamış, dolayısıyla da okunmamıştır.

SIRA SİZDE

2

Osmanlı Türkçesi'ne alınmış olan Arapça kelimelerin ünlülerinde değişiklik olmuş mudur? Olmuşsa ne gibi değişiklikler söz konusudur?

2. Ünsüzler Bakımından

Arapça'nın seslerini tanıtırken bu dile özgü ünsüzlerin değerleri üzerine bilgiler vermiş, bu arada bunların hemen hepsinin söyleyişte Türkçeleştirildiğini belirtmişik. Tecvide göre *Kur'an* okumayı öğrenenlerin, sesleri Arapça'daki değerleriyle çıkarabilme alışkanlığı kazanmaları yüzünden, bir Türkçe metindeki Arapça kelimeleri okurken de, ünlüler gibi, ünsüzlerini de özel değerleriyle seslendirmeleri olağan sayılabilir. Ne var ki, çeviriyezili kaynaklar böyle bir seslendirmenin söz konusu olmadığını, Arapçaya özgü söyleyiş biçimlerinin tamamen Türkçeleştirildiğini bildirirler. Nitelikle kullandıkları çeviriyezli alfabetesi de buna göredir:

سـ لـ اـ صـ زـ ضـ ظـ لـ اـ زـ ئـ اـ نـ اـ يـ اـ مـ اـ هـ اـ قـ اـ رـ اـ بـ اـ دـ اـ اـ سـ اـ وـ اـ اـ

Yukarıda Arap dilinin yapısını tanıtırken bu dilin kelimelerinin en az üç ünsüze dayandığını, çekirdek anlamı taşıyan köklerin bu yolla oluşturduğunu; bu üç ünsüzün ise başta, ortada ve sonda bulunabilir olarak, harflerin alfabeteki sırasına göre dizilebildiklerini belirtmişik. İşte bu özellik:

- Arapça bir kelimedede alfabenin bütün ünsüzlerinin yan yana gelebileceğini
عـهـدـهـ 'uhde "üstlenme, söz verme, görev", مـحـدـوـهـ mahdûm "bakılan, hizmeti görülen", مـقـبـرـهـ mak̄berē "mezâr", اـقـدـمـ aḳdem "daha önce", تـقـدـيرـ takdîr, اـبـاطـ ibṣāt, نـيـسـبـتـ nisbet, تـسـبـيـحـ tesbih, اـشـبـاهـ mescid, تـسـجـيلـ tascîl, مـسـجـدـ eşbâh "benzeler, karaltılar", اـشـجـارـ escâr "ağaçlar", مـطـبـعـ matbû';
- Tek hece olarak okunan kalıplarda ise, yine her türden ünsüzün çift ve ikiz olarak sonda yer alabileceğini gösterir:
حـبـ habs, فـرـضـ farz, صـدرـ zulm, طـلـمـ tarz, خـرـجـ ḫark, قـطـلـ kat, حـبـ bahs, اـرـضـ 'arz, قـتـلـ ḳatl, طـلـمـ zulm, ظـرـخـ tarh "atmak", عـزـلـ 'azl, بـرـ birr "iyilik", حـرـ cerr "çekmek", عـذـرـ 'uzr "özür", صـبـ sabr gibi.

Bu durum Arapça kelimelerin Türkçe'de seslendirilmeleri bakımından üç önemli konuya bağlılılıdır:

- Hece sonunda bulunmayan ünsüzler.
- Ünsüz benzesimeleri.
- Düzensiz hecelerde ünsüzler arasında ünlü türemesi.

SIRA SİZDE

3

Arapça kelimelerde ünsüzler arasındaki ilişkiler açısından bir sistemden söz dilebilir mi?

Arapça Kelimelerde Hece Sonu Ünsüzleri

Türkçede *b*, *c*, *d* ünsüzleri hece sonunda bulunmaz, buna karşılık bir Arapça kelimedede bulunabilir:

فـصـدـ celb, اـحـرـاجـ 'ahd, عـهـدـ 'aceb, كـسـبـ kesb, سـبـ sebeb, حـلـبـ 'ihrâc, حـلـبـ celb, اـدـبـ edeb, كـسـبـ kesb, اـحـرـاجـ 'ahd, kasd, جـهـدـ cehd, عـدـدـ zidd gibi.

Türkler tarafından bu sesler tonsuzuyla, yani *p*, *ç*, *t* ile söylemiştir. Çeviriyezli malzemeleri bunu açıkça göstermektedir. Yazının henüz kalıplaşıp donuklaşmadığı XVI. yüzyıl metinlerinde ise, bu Türkçeleştirmenin yazıya yansızılmış, özellikle *c*'nin *ç* (*ç*) ile yazılmış örneklerine rastlanır: خـرـ harç gibi. Bu arada zarf-fiil eki *up/üp*'ün de çoğu kez *پ* ile yazılması, söyleyişi aktaran bir yazım özelliği olarak göze çarpar. Bu seslerin eklememe iki ünsüz arasında yeniden tonlulAŞmaları, Türkçe kelimelerdeki düzene göre

işlemiştir; yani *sebep*, *harç*, ama *sebe-bi*, *har-ci*. Meninski'nin kelimeleri için yaptığı *ardtan*, *kurdıçığaz*, *tâcçığaz* biçimindeki aktarmalar, bir yandan kalıplaşmış yazılışı (ارد, قورد, تاجچغز) öte yandan söyleyişi (*arttan*, *kurtçığaz*, *tâcçığaz*) göstermek açısından ilgi çekici ve önemlidir.

Yazında ↗ ب ج ile gösterilen bu harflerin metin okurken böyle okunduklarını, okuma diliyle sınırlı bu seslendirmenin bir ölçüde okur-yazarların diline bulaştığını daha önce belirtmiştim.

Arapça Kelimelerde Ünsüz Benzeşmesi

Konuşma dili Arapça kelimelerde iç seste karşılaşan çift ünsüzler arasında da Türkçe'nin benzeşme kanununu işletmiştir. Türkçe'nin iki ana kanunundan biri olan bu ünsüz benzeşmesi çeviri yazılı malzemelerde gösterilmiştir:

- hd-h̄t* : عهده *uhte* “üstlenme, söz verme, görev”, مخدوم *mahtûm* “bakılan, hizmeti görülen”,
- kb-kp* : مقبره *maķpere* “mezar”, مقبول *makpûl*,
- kd-kt* : اقدام *aktem* “daha önce”, تقدیر *taktîr*,
- sb-sp* : ابطاط *ispât*, نسبت *nispet*, تسبیح *tespîh*,
- sc-sç* : مسجد *mesçid*, تسجیل *tesçîl*,
- sd-st* : تصدیق *tastîk*,
- şb-şp* : اشباء *eşpâh* “benzerler, karaltılar”,
- şc-şç* : اشجار *eşçâr* : “ağaçlar”,
- tb-tp* : مطبخ *mutpah*, مطبع *matpû‘* gibi.

Bu benzeşme Osmanlı Türkçesi yazımında gösterilmediğinden, okurken yazıya bağlı bir seslendirme yapan okumuş kesim Türkçe'nin temel seslendirme kanununu dikkate almamış, bu durum da bu kesimin konuşma dillerini etkilemiştir.

Düzensiz Hecelerde Ünlü Türemesi

Türkçe'nin tek doruklu ve bir araya gelebilirlik açısından belirli çift ünsüzlü hecelerine karşılık Arapça kelimelerde her türlü ünsüzün bir arada bulunabileceğini görmüştük. İşte çoğu çift doruklu bu hecelerde Türkçe, iki ünsüz arasına bir dar ünlü katarak bu heceleri çoğaltma yoluna gitmiştir. Bu konuyu önceki ünitelerde ele almış, yeterli örnek vermişik. Konuşma dilinde her dönemde yaygın olan bu Türkçeleştirmenin XVI. yüzyılın harekeli metinlerinde yazıya geçirilmiş örnekleri bulunur. Edebiyat dili, Türkçe'nin bu kullanım hakkını benimsememiş, bu gibi kelimeleri aslında olduğu gibi seslendirmeyi yeğlemiş, aruzla yazılan şiirde halklılaşmış bir kullanım kusur sayılmıştır.

Arapça Kelimelerde Hece Yapısı ve Sayısı

Her Arapça kelime belli bir kaliba uyar ve her yalnız Arapça kelimedede kalıbı oluşturan hece sayısınca hece bulunur. Bunların sayısı da en çok dörttür:

اثر *eser*, امر *mürr* “acılık” امر *emr*, اقل *aķall* “en az”, امر *emerr* “çok acı”, حق *haqq*, اکرام *âmir*, اکرام *akrâm*, اکرام *i'tirâz*, تکرار *tekrâr*, افکار *efkâr* “düşünceler”, انتساب *inkılâb*, انقلاب *inqlâb*, اکرام *ikrâm*, اعتراف *temsil*, اینقلاب *i'tirâz*, اینقلاب *inkılâb*, اینقلاب *tehammûl*, متحمل *istikbâl*, استقبال *merhamet*, رحمت *rahmet*, حلقان *halecân* “çırpinma, yürek oynaması”, مساعد *müsâ'id*, مثلك *mümessil*, مثل *hâkiyat*, حقیقت *merhamet*, متحمل *tehammûl*, mütehammil, اینقلابات *inkılâbât* “değişimler, değişiklikler” gibi.

DİKKAT

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, ünsüzler bir ünlüyle seslendirildiğinde, Arapça kelimelerde de Türkçe'dekine benzer hece yapıları ortaya çıkar. Ancak ünlülerin ilişkisi açısından bakılacak olursa, ilk göze çarpan, birden çok heceli kelimelerin çoğunda, hece ünlüler arasında Türkçe'deki gibi bir uyumun bulunmadığıdır. İşte iki ve daha çok heceli bir Arapça kelimeyi bir Türkçe kelimedenden ayıran en önemli nokta budur. Bunun yanı sıra, hecelerde uzun ünlü de bulunması ile yukarıda söz ettiğimiz ünsüzlerin düzeni ile ilgili durumlar, Arapça kelimenin portresini ana hatlarıyla ortaya koyar.

Arapça Kelimelerin Eklerle ve Birleştirme Yoluyla Uzatılması

Arapçadan alınmış her kelime, Türkçe'nin isim tabanlarına denk bir isim tabanıdır. Onlar gibi yapım ve çekim ekleri alabilir ve türlü söz kalıplarının yapısına girer:

امرنده emrinden, آمیرلرiniñ *hakkında*, حقدنه *hakkında*, افکارىسىدی *efkârlanmadı*, تکارملکرى *ikrâmınızdan*, اکرامكىرىن *i'tirâzima*, انقلاپى *inkîlâbi*, مساعدى سکر *müsâid misiñiz*, كوزقارى *mümessillik*, گوزقارى *göz karâri*, فاتح قدرتى *Fâtih'iñ kudreti*, ائتك غېرىتى *esiriñ ǵayreti*, كوسىتمك *merhamet etmek*, قصور بولق *istîkbâl etmek*, استقبال ایتمك *kusûr bulmaç* gibi.

Arapça kelimelerin heceleri arasında ünlü uyumu bulunmadığından, bu dilin kelimeleri kalın ve ince sıralı olmak üzere iki öbek oluşturamaz. Bu durumda bir Arapça kelimenin aldığı ek, konuşma dilindeki söyleyişe göre, son hece ünlüsüne uyar ve ancak sonraki eklerin ünlülerini uyum içinde getir:

انسانلىك *insân-lik*, زياده حجہ *mülâyimlik*, بيتچڪر *beyt-çıgez* “küçük ev, evcik”, بلده كىزدن *haqq-inda*, جىبىتندە *cebîn-inde* “alnında”, اکرامكىزدن *ikrâm-imizden*, قارالى *karâr-li*, بىزىرتلى *basîret-li* gibi.

Ancak mesele, konuşma diliyle eğitimli kimselerin yazıya bağımlı okuma dili arasındaki fark yüzünden, Osmanlı Türkçesi metinlerinde bir Arapça kelimenin son hece ünlüsünün nasıl okunacağını belirtmektedir. Türkçe'nin, içinde damak ünsüzü bulunan ekleri bu meselede bir ölçüde kilavuzluk eder. Bunlar arasında isimden isim (söz içinde sıfat ve zamir) eki *ki*'nin uyumlu biçimleri ile, bugün ekler hâlinde varlığını sürdürmen *imek* fiilinin geçmiş sıfat-fiili *idiük*'ün iyelik ekleri almış olarak kalın ve ince sıralı biçimleri de vardır. Özellikle bunların XVI. yüzyılda da yaygın olarak kullanılmaları, Osmanlı Türkçesi metinlerinde Arapça kelimelerin son hece ünlülerinin değerini belirlemekte yol göstericidir:

خبارلىق *habbâz-lik*, خرچلۇق *tâğı-lik*, طاغىلىق *isýancılık*, zorbalık *harç-lik*, اطرافندەغى *reîs-lik*, مەھكەملىك *muhkem-lik*, dayanıklılık, sağlamlık *civârındaşı*, جوارنەدەغى *civâr-indaşı*, مەھكەملىك *reîs-lik*, مەھكەملىك *muhkem-lik*, dayanıklılık, sağlamlık *civârındaşı*, eträfındaşı، واقع ايدوغى *vâkı'-iduşı*, غرض ايدوغى *ǵaraz-iduşı*, عالىدە كى *kenâr-de*, گەزىنەدەغى *kenâr-indaşı*, كىنارندە دەغى *kenâr-indëgi*, ama *kenâr-indaşı*, اکنادەغى *eknâf-indaşı*, كىنارندە دەغى *eknâf-indëgi*, ama *eknâf-indaşı*, اکنادەغى *kenâr-indaşı*, كىنارندە دەغى *kenâr-indëgi*, ama *kenâr-indaşı*, آدمىڭ *zeytün-lik*, ادەمچى *zeytün-lik*, ama *zeytün-lik*, آدمىڭ *âdem-cik*, ama *adam-cik* gibi.

Ne var ki, XVI. yüzyıl metinlerinde aynı kelimenin iki türlü söyleşisini gösteren yazılışlar çoğu kez bir arada bulunur:

نواھى سندە كى *nevâhi-sindegi*, حوالى سندە كى *havâlı-sindaşı*; حوالى سندە كى *nevâhi-sindegi*, اکنادە كى *eknâf-indaşı*, كىنارندە دەغى *kenâr-indaşı*, كىنارندە دەغى *kenâr-indaşı*, آدەمچى *âdem-cik*, ادەمچى *adam-cik* gibi.

Meninski de XVII. yüzyıl için hem ظاهرلىق *zâhir-lik*, غالبلق *ğâlib-lik*, ملايمىك *mülâyim-lik* gibi halklaştılmış biçimleri, hem de ملايمىك *mülâyim-lik* gibi okumuşça biçimleri verir.

Görüldüğü gibi, mesele alıntı kelimelerin halklaşması, başka bir deyişle, söyleyişçe Türkçeleşmeleri ile ilgilidir. Önceki dönem metinlerinde yer alan oldukça çok sayıda örneğin gösterdiği gibi, Arapçadan (ve Farsça'dan) alınan kelimeler önceleri Türkçe'nin sesleriyle seslendirilmiş, ünlülerini çeşitlenmiş ve ünlü uyumu kanunlarının baskısı altında ka-

lara uyumlu söylemiş biçimleri kazanmışlardır. Bunların, ortak konuşma dilinin söylemiş biçimleri olarak okumuşlarca da benimsenip kullanıldığı, metinlere yansyan örneklerden açıkça anlaşılmaktadır. XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra durumun değişmeye başladığı ve eğitimli kimselerce Arapça kelimelerin kendi sesleriyle seslendirilmesi eğiliminin güç kazandığı görülür. XVI. yüzyıl metinlerindeki karışık durum ise, bu yüzyılın bir geçiş dönemi olduğunu gösterir. Bu yüz yılın büyük bilgini Kemâl Paşa-zâde'nin, bilgince söyleyişi aktaran yazılışlar yanında, kendi el yazısıyla حرامى لغدن harâmiğinden, دائرة سندغى dâyirasındağı biçiminde yazıya geçirdiği örnekler, sonraki yüz ylların edebiyat metinlerinde artık yer almayacak, bunlar kusurlu söyleyişler sayılacaktır.

Sonuç olarak, Osmanlı Türkçesi döneminde alıntı kelimeleri Türkçe'nin sesleriyle seslendirmeye dayanan konuşma dili ile bunları kaynak dilin sesleriyle seslendirmeyi öne çikaran okuma dili arasında fark bulunsa da, günlük dile inen, ortak kullanımına girmiş pek çok kelimin kültürlü kimselerce de Türkçeleştirilmiş biçimleriyle kullanılmış olduğu muhakkaktır. Edebiyat dilinin sınırsız denilecek ölçüde alıp kullandığı kelimelerin bilgince söyleşeri metin okumayla sınırlı kalmış ve aslında bu kelimelerin kendileri de orijinal kılıklarıyla yalnızca metinlerde kullanılmıştır.

DİKKAT

Arapça Kelimelerin Kalıpları

Yukarıda da açıkladığımız gibi, her Arapça kelime bir kaliba uyar ve Arapça kelimeler bu kalıplara göre tanınır. Kök ünsüzleri bir takım kalıplar içine sokulmakla taşıdıkları çekirdek anlam yeni anlam katkıları alır ve kelime tür bakımından çeşitlenir. Bu yüzden bir Arapça kelimeyi kalıbına göre tanımak, ne tür bir kelime olduğunu ve buna göre de anlamını belirlemek açısından büyük bir önem taşır. Bunun için de kalıp çeşitlerinden önce, kalının nasıl oluşturulduğu hakkında bilgilenebilmemiz gereklidir.

Arapçada bir kelimenin kök harfleri, fiilin en yalın biçimini olan geçmiş zamanın erkek için 3. tekil kişi çekimi şeklinde yer alır: Örnek olarak, “yazmak” anlamındaki bir kökten türemiş bütün kelimelerin kök harfleri olan ك ت ب “yazdı” anlamındaki كتب ketebe çekim şeklinde ortaya çıkar. İşte bunu göstermek için, fiil köklerinin ünsüzleri için “kıldı, işledi” anlamındaki فعل fa‘ale’nin sırasıyla üç harfi, yani ف ع ل kullanılarak kalıplar oluşturulmuştur. Buna göre her kalıpta ilk kök ünsüzü ف ile, ikinci kök ünsüzü ع ile, üçüncü kök ünsüzü de ظ harfi ile gösterilir.

Kimi kökler dört ünsüz harfinden meydana gelir. Bunlarda dördüncü harf için ikinci bir ظ kullanılır.

Kalıplar, ünsüzlerin bir ünlarıyla ünlüle ünlülendirilmesi, yani hece oluşumu sırasında ünlü çeşitlerine göre çeşitlenir. Örnek olarak, üç harflü bir kelime değişen ünlü çeşitlerine göre 6 kalıba uygun olarak 6 çeşit okunur: *fa'l, fi'l, fu'l, fa'al, fi'al, fu'al*:

م بahr “deniz”, بذل bezl “isteyerek vermek, esirgemeksizin bağışlamak”, ك kibr “büyüklenmek”, قشر kîşr “deri, kabuk”, صلح sulh “barış”, فلك fûlk “gemi”, اثر eser, حدل cedel “kavga, tartışma, çekişme”, كبر kiber “büyüklük”, جمل cümel “cümleler” gibi.

Ünlüyle çeşitlenme uzun ünlülerle de olur. Daha önce gördüğümüz gibi, bir ünsüz üzerindeki و و ئ harfleri genel olarak hecedeki ünlünün uzunluğu içindir:

س ع semâ“iştirmek”, قرار karâr, كمال kemâl, وصال visâl “kavuşma”, قيام kiyâm “ayağa kalkma, ayakta durma”, سعد sudâ“baş ağrısı”, كاميل kâmil, جامع câmi, رذيل rezîl, كریم kerîm, جمّل cümel “cümleler” gibi.

Örneklerde görüldüğü gibi, kök harfleriyle birlikte bulunan bu harfler, kalıplar içine fazladan katılmış harflerdir, kelimenin yazımında harf sayısını arttırır. İşte bu yüzden bu harflere “artık (ya da katma) harfler” denir.

SIRA SİZDE

4

Osmanlı Türkçesi'nde kullanılan Arapça kökenli *hifz*, *bugz*, *fish*, *hüzn*, *ferah*, *kudem*, *sıdk*, *zühd*, *suh*, *zafer*, *fasl*, *küfr*, *rizz*, *farz*, *nutk*, *şirk*, *mahv*, *sigar*, *cürm*, *recm*, *kerem*, *zíkr*, *meyl*, *nefy*, *gusl*, *vehm*, *sabr* kelimelerini kalıplarına göre grupperiniz.

Ünlü uzunlukları için olan bu üç harften başka, *ı* *elif*'in de içlerinde yer aldığı bir öbek harf vardır, belli kelime kalıplarında bulundukları belli yerlerde bunlar da artık harflerdir:

1. *ı* *elif*
  - a. kelime başlarında ilk kök harfinden önce gelen: اکمل *ekmel* “en olgun, ergin”, اندر *ender* “az bulunur”, اشرف *eşref* “çok şerefli, yüksek soylu”, اعلان *i'lân* “bildirmek, açığa vurmak”, انکار *inkâr* “gizlemek, gerceği saklamak”, اجتہاد *içtihâd* “çalışmak”, اغبرار *iğbirâr* “tozlu olmak, kir pas içinde olmak”,
  - b. kelime başlarında ilk kök harfinden önce *in* olarak okunan ان *elif+nun* harf öbeğindeki: انقلاب *inķılâb*, انقیاد *inķiyâd* “boyun eğme, uslu durma”, انذاب *incizâb* “çekilme, irade dışı yönelme”,
  - c. kelime başlarında *isti* okunan است *elif+sin+te* harf öbeğinin başındaki: استقبال *istikbâl*, استشاره *istişâre* “danışma”,
  - ç. son kök ünsüzünden sonra آن okunan ان *elif+nun* harf öbeğindeki ا *elif*: غفران *ğufrân* “bağışlama”, شکران *şukrân*.
2. *ت* *te*
  - a. ilk kök harfinden önce ve sonra gelen ت *te*: تشکیل *teşkîl*, تعلیم *ta'lîm*, احتمال *ihtimâl*, محتمل *muhtemel*,
  - b. son kök harfinden sonra dördüncü harf olarak gelen: حرکت *hareket*, رحمت *rahmet*, نخدت *necdet*,
  - c. kelime başlarındaki, ilk kök harfinden önce *isti-* ve *müste-* olarak okunan ve ilk kök ünsüzü alarak iki hece oluşturan است *elif+sin+te* ve مسما *mim+sin+te* harf öbekleri içindeki: استقبال *istikbâl*, مستهزی *müstaķbel*, مستهزی *müstehzî* “alayıcı”,
  - ç. kelime başlarında ilk kök harfinden önce *müte-* olarak okunan مسما *mim+te* harf öbeğindeki: متفکر *mütefekkir*, متخصص *mütecessis*.
3. *س* *sin*
  - a. kelime başlarındaki, ilk kök harfinden önce *isti-* ve *müste-* olarak okunan ve ilk kök harfini alarak iki hece oluşturan است *elif+sin+te* ve مسما *mim+sin+te* harf öbekleri içindeki: استقلال *istiklâl*, مستتنا *müstesnâ*.
4. *م* *mim*
  - a. kelime başlarında, ilk kök harfinden önceki: مرحمت *merhamet*, مولد *mevlid*, میکتار *miktâr*, معمار *mi'mâr*, مبارک *mücâdele*, منکر *münâkib* “gerceği gizleyen, inançsız”, مکرم *mükterrem* “ululanmış, büyük, ulu”, مهندس *mühendis*, مناسب *münâsib*, مستقبل *müstakbel*,
  - b. kelime başlarında, ilk kök harfinden önce *müte-* olarak okunan مسما *mim+te* harf öbeği içindeki: متفکر *mütefekkir*, متخصص *mütecâsir* “korkmadan ve çekinmeden bir işe giren, pervasız”,
  - c. kelime başlarındaki, ilk kök harfinden önce *müste-* olarak okunan ve ilk kök ünsüzü alarak iki hece oluşturan مسما *mim+sin+te* harf öbeği içindeki م *mim*: مستقل *müstaķbel*, مستقل *müstakîl(l)*,
  - ç. kelime başlarında ilk kök harfinden önce *mün-* okunan من *mim+nun* harf öbeğindeki م *mim*: منجمد *münçemid* “donmuş, donuk”, منشرح *münşerih* “şen, ferah”.

5. ـن nun

- kelime başlarında ilk kök harfinden önce *in-* ve *mün-* olarak okunun ـن *elif+nun*, من *mim+nun* harf öbekleri içindeki: اِنْقلَاب inkılâb, اِجْمَاد incimâd “(su) donma”, مُنْجَمِد müncemid “donmuş, donuk (su, sıvı)”, اِنْشَرَاح inşirâh “açılma, ferahlama, گونلۇق ئىچىلىق gönü'l açılığı”, مُنْشَرِح münsherîh “sevinçli, şen, ferah”,
- son kök harfinden sonra-ـان okunan ـن *elif+nun* harf öbegindeki: شُكْرَان şükrân, غُفرَان ġufrân gibi.

İlleriki ünitelerde göreceğimiz gibi, bu harfler birçok kalıpta Türkçe'nin eklerine denk bir görevde ve işleyiştir. Kökün sabit anlamını değiştirir, özel anlam katkılarıyla yeni anlamda kelimeler oluşmasını sağlar.

Artık harflere göre yukarıda örnek olarak verilmiş olan şu kelimelerin kalıplarını çıkarınız:

مناسب، مرحمت، مولد، منکر، رحمت، احتمال، تشکیل، شکران، اصفار، استشاره، انکار، اشرف، قبول، کرم، قرار، مستنسخ، استقبال، متفکر، انقباد، منجمد.

SIRA SİZDE

5

FARSÇA KELİMELER

Farsça Hind-Avrupa dil ailesinin bir koluna bağlı bir dil olup geniş bir coğrafi alanda edebiyat dili olarak kullanılmıştır. Arap alfabetesinin alınmasından sonra büyük bir edebî gelişme göstermiş olan bu dile eskiden “Iran saray dili” anlamında **Derî** denmektedir.

İranlılar Arap alfabetesini aldıktan sonra, Arapça kelimeleri asılları gibi yazmak için, Türkler gibi, bu alfabetdeki bütün harfleri korumuşlar, kendi dillerinde bulunan ç, g, j ve p sesleri için de mevcut harfler üzerinde küçük değişiklikler yaparak harf sayısını arttırmışlardır.

Farsça'nın ünlü sistemi de Arapça'dan oldukça farklı olmakla birlikte, kelimelerindeki ünlüler için aynı işaretleri (olağan ünlüler için harekeleri var sayarak, uzun ünlüler için ise ـا و ـى ile göstererek) kullanmışlardır.

İkinci Ünitede Farsça'ya özgü ünlü ve ünsüzler yeterince tanıtıldığı için burada sesler konusu yeniden ele alınmayacaktır.

DİKKAT

Farsça, yapı bakımından eklemeli bir dildir. Kelimelerinin çoğu ekleme yoluyla türemiştir. Bunlar arasında, Türkçe kelimelerde olduğu gibi, canlılığını zamanla kaybetmiş eklerle yapılmış olanlar bulunur; bir çoğu ise, sonradan ortaya çıkmış eklerle yapılmıştır. Bu eklerin hemen hepsi eski kelime birleşmelerinin ürünüdür, yani her biri bir kelimedenden doğmuştur. Hem isim, hem de fiil tabanlarına gelen bu eklerle isimlerden ve fiillerden isimler ve sıfatlar üretilir. Bunlar Türkçe'nin ekleri gibi tabanların sonuna gelir. Farsça bir kelimeyi tanımak için öncelikle bu eklerin öğrenilmesi gereklidir.

Farsça'da, az sayıda da olsa, ön ekler de vardır. Bunların en önemlileri دشمن *düşmen*, دشوار *düşvâr* “zor” ve دشنام *düşnâm* “küfür” kelimelerindeki “kötü” demek olan *düş-* eki ile, Türkçe'nin -siz ekine karşılık olan, aşağıdaki örneklerdeki ـن *nâ-* ve ـن *ne-*dir:

نومید *nevmid* “umutsuz”, نپاڭ *nâ-pâk* “kırli, bulaşık, arı olmayan”, ناكاه *nâ-gâh* “birden, ansızın” gibi.

Farsça bir yönyle de önden eklemeli dil özelliği gösterir. İsimlerin çekimi önlerine gelen takalarla yapıldığı gibi, zarf işleyişindeki kimi kelimeler de ön takalarla elde edilir. Ayrıca, hemen hepsi zarf olarak kullanılan yapılarda birtakım zarflar ve isimler de ön takı gibi kullanılır.

Farsça'nın en belirgin özelliği kelime birleşmeleri açısından taşıdığı zenginlik ve serbestliktir. Takıların yanı sıra bütün söz bölükleri (isimler, sıfatlar, fiillerin geniş zaman gövdeleri -ki bunlar aynı zamanda emir 3. kişi içindir-, etken ve edilgen sıfat-fiiller) ile yapılan birleşik kelimeler bu dile büyük bir ahenk, edebî değer ve anlatım gücü kazandırılmıştır. Bunlar arasında geniş zaman gövdeleri ve sıfat-fiiller ile yapılanlar en geniş yeri tutar ve edebiyat dilinin bir bakıma en zengin malzemesini oluşturur.

Osmanlı Türkçesinde Farsça Kelimeler

Türkçe Farsça'dan çok sayıda kelime ve söz öbeği almıştır. Osmanlı Türkçesi dönemi bir önceki döneme göre bu sayının büyük ölçülere vardığı bir dönemdir. XIV. yüzyıl boyunca ve XV. yüzyılın ilk yarısında, aruzla yazılmış Farsça manzum eserlerin Türkçe'ye yine aruzla manzum olarak çevrilmiş olması, kafife başta olmak üzere, birtakım gerekçelerle çok sayıda kelimenin alınması yolunu açmış; sonraları ise Fars yazarlarının eserlerine duyulan hayranlık, onlar gibi yazma isteği uyandırılmış, bu da taklide yol açarak açılan yolu giderek genişletmiştir. XVI. yüzyılda hakim olmaya başlayan edebî anlayış, şiirde ve secili nesirde Türkçe kelimeleri ve söz öbeklerini ses düzenleri yönünden işe yaramaz sayan bir tutum içine girince, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, Arapça kelimeler gibi, Farsça kelimeler de daha fazla alınıp kullanılmaya başlanmıştır. Bu yüz yılın özellikle süslü nesirle yazılmış eserleri Farsça tamlamalar, birleşik isim ve sıfatlarla doludur. Ancak, tipki Arapça alıntılarda olduğu gibi, edebiyat dilinin kullandığı Farsça alıntılar da günlük dile inme, ortak konuşma diline mal olma ölçüsünde yaşama şansı bulabilmiş, dilin olağan gelişme ve değişme süreci içinde pek çoğu ise varlık alanına çıkamayıp metinlerde kalmıştır. Konuşma diline girenler üzerinde halklılaştırma işlemi yürümüş, bunlar Türk dilinin ses kanunlarının baskısıyla, sesçe kısa sürede Türkçeleştirilmiştir.

Farsça Kelimelerin Seslendirilmesi

İkinci ünitede gördüğümüz gibi, Farsça'nın ünsüz sesleri arasında Türkçedekilerden farklı ünsüz hemen hemen yoktur. Ünlüleri açısından başlıca ayrılık ise Farsça'nın ünlülerinin *a*, *i* (*o*) ve bunların uzunlarıyla sınırlı olmasıdır. Bu dilden alınmış kelimeler üzerinde gerçekleşen halklılaştırma sonucunda, Arapça kelimelerde olduğu gibi, ünlüler çeşitlenmiş, ünsüzlerin nitelikçe başkalıkları değiştirilerek bunlar dilin kendi ünsüzlerine benettilmiştir. Ancak Farsça'yı iyi bilenlerin bu dilin seslerini çıkarabilme yeteneği kazanmış olmaları yüzünden, eğitimli kişiler arasında farklı söyleyişlerin, daha çok da okuyış seslendirmelerinin bulunduğu hem Arap harfli metinlerden, hem de çeviriyazılı metinlerden biliyoruz. Örnek olarak metinlerde *حسته* kelimesinin hem *لَق* ekli (*hastalık*), hem de *لَك* ekli (*hástelik*) biçimleri görülür. Bunlardan ilki halklaşmış söyleyişi, ikincisi ise okumuşça söyleyişi yansıtır. Yine XVI. yüzyıl metinlerinde rastlanan ince sıralı ek almış *dilâverlik* gibi kelimeler, Farsça'nın kapalı ve incelmiş *a*'sı ile olan okumuşça söyleyişleri, *merdanalık*, *خودبیلچ*, *مردانه لق*, *hodbinlik*, *آبادانلق*, *آبادانلارلق*, *bahtiyarlık*, *سازنالق*, *آسانlık*, *آشیانندہ کی*, *سبرزدارنندہ کی*, *ashyāñindegī*, *dilâverlik* gibi kelimeler, Farsça'nın *bâzirgânligi* ile *sâzciğaz* ve *آشنالق* *âşinâlik* da böyledir; yani birincisi okumuşça, son ikisi konuşma dili söyleyişine göre.

Farsça Kelimelerde Hece Yapısı ve Sayısı

Farsça'nın kelimelerinde hece sayıları, kelimeler Arapça'ninkiler gibi kalıplara bağlı olmadığından, belirli sayıda değildir. Ön takılar ve sona gelen ekler ve birleşmelerle uzayan Farsça kelimeler daha çok Türkçe'nin kelimelerine benzer; çoğu sözlük ve gramer kelime-sinde hece sayısı çoktur.

Farsça kelimelerde de Türkçe'dekine ve Arapça'dakine benzer hece yapıları vardır. Ancak ünlüler arası düzen açısından bakıldığında, ilk göze çarpan, birden çok heceli kelimelerin çoğunla Türkçe'deki gibi bir uyumun bulunmayışıdır. İşte iki ve daha çok heceli bir Farsça kelimeyi bir Türkçe kelimeden ayıran da öncelikle budur. Bunun yanı sıra, hecelerde uzun ünlü de bulunması ile yukarıda söz ettiğimiz ünsüzlerin düzeni ile ilgili durumlar, bir Farsça kelimemin kendine özgü farklı görüntüsünü ortaya koyar.

DİKKAT

Farsça Kelimelerin Eklerle ve Birleştirme Yoluyla Uzatılması

Yalın olsun, birelşik olsun, Farsçadan alınmış her kelime Türkçe bir isim tabanına benzer bir tabandır. Yapım ve çekim ekleri alabilir ve türlü söz kalıplarının yapısına girer.

Heceleri arasında ünlü uyumu bulunmadığından, Farsça'nın kelimeleri de kalın ve ince sıralı olmak üzere iki öbek oluşturmaz. Bu durumda Türkçe yapım ve çekim ekle-riyle uzatılmış olan Farsça kelimelerde de, Arapça kelimelerde olduğu gibi, ekler son hece ünlüsüne uyumuş, asıl uyum da sonraki hecelerin ünlülerinin uyumlu gelmesiyle sürdürmüştür:

sâzende-liğ-i-ñ-i, سازنده لکنی *bînevâ-lik* “*beyhudelik*”, *güçsüzlük*, حُقْشَنَا سَلْغَنْدَن *hak-şinâs-liğ-i-n-dan* “*hakbilirliğinden*”, مَرْدَانَهُلْر *merdâne-ler* “*erler*”, شِكَارِنَى *sıkâr-i-n-i* “*avını*” gibi.

Farsça'dan alınmış kelimeler ve söz öbekleri de, Türkçe'nin gramer birliklerinde dilin kendi yapıları gibi birleşmeler yapmış, türlü söz öbeklerinin içinde kurucu üye olarak yer almıştır. Bunlar arasında isim ve sıfat takımlarının (tamlamalarının) çok özel bir yeri vardır. Osmanlı Türkçesi metinlerini okurken bu söz öbeklerinin doğru okunması, metnin anlamca doğru çözümlenmesi açısından büyük önem taşır. İleride bunları ayrıntısıyla ele alacağız.

Bu ünitede ana hatlarıyla söz edilmiş olan Arapça ve Farsça kelimeler üzerine ayrıntılı açıklamalar ikinci yılın ünitelerinde yapılacak, Osmanlı Türkçesi içinde önemli bir yer tutmuş olan alıntı malzemenin daha yakından tanınması sağlanacaktır.

Özet

Alıntı kelimeleri ve hecelerini değerlendirebilmek.

Daha önceki dönemlerden başlamış olsa da, özellikle Osmanlı Türkçesi döneminde Arapça ve Farsçadan sayısız deneyecek ölçüde kelime alınmıştır. Batı dilleriyle ilişkinin sonucu olarak bu dönemde önceleri başlıca İtalyanca, Grekçe, Sırıçça, Lehçe ve Macarcadan, 1850'lerden sonra ise giderek artan sayıda Fransızcadan ve İngilizceden Türkçeye girmiş kelimeler de bulunmaktadır. Bütün bu kelimelerde Türkçenin düzenli hece yapısına uygun heceler yanında uymayan heceler de bulunmaktadır. Uymayanlar çift doruklu, demek ki düzensiz hecelerdir. Dilimiz başlangıçtan beri bunları kendi hece yapısına uydurmuş, türeme bir ünlü ile ikiye bölgerek iki heceli yapıya geçirmiştir, sonuç olarak Türkçeleştirmiştir.

Alıntı kelimelerin farklı ses düzenlerini ve yapalarını ayırt edebilmek.

Osmanlı Türkçesi döneminde iki doğu dilinden çok sayıda kelime alınmıştır. Bunlardan biri Sami diller ailesinden olan Arapçadır. Yapısı Türkçeden tamamen farklı olsa da bu dil ünsüzlere dayanır. Bir Arapça kelimede anlamlı bir ses birliği en az üç ünsüz sesten oluşur. Arapçanın bir ünsüzler dili olması yüzünden, nasıl bir kalıbı olursa olsun, anlam çekirdeği, üç ünsüzün oluşturduğu bir köktür. Bu kök ünsüzlerinde ise, Türkçedeki gibi belli niteliklere göre kurulmuş ve belli kurallara göre işleyen bir sisteme bağlı bulunmaksızın, dilin bütün ünsüz sesleri yer alabilir. Farsça ise Hind-Avrupa dil ailesinin bir koluna bağlı bir dildir. Onun da kendine özgü ünlü ve ünsüzleri vardır. Farsça, yapı bakımından eklemeli dillere benzer. Kelimelerinin çoğu ekleme yoluyla türemiştir. Bunlar Türkçenin ekleri gibi tabanların sonuna gelir. Farsça bir kelimeyi tanımak için öncelikle bu eklerin öğrenilmesi gereklidir. Farsça bir yönyle de önden eklemeli dil özelliği gösterir. İsimlerin çekimi önlere gelen takılarla yapıldığı gibi, zarf işleyişindeki kimi kelimeler de ön takılarla elde edilir. Ayrıca, hemen hepsi zarf olarak kullanılan yapılarda birtakım zarflar ve isimler de ön takı gibi kullanılır. Her iki dilin de ses sistemleri Türkçeye benzemez. Gerek sesleri arasında bir heceleşme kuralından, gerekse hecelerinin yapısında bir ünlülenme düzenlenenden söz edilemez. Bu yüzden de bir Arapça ve Farsça kelime her şeyden önce Türkçenin portresini meydana getiren bu iki ana özelliğe aykırı kalmak yönyle tanımlanabilir.

Kendimizi Sınayalım

- 1.** Aşağıdaki alıntı kelimelerin hangisinde **düzensiz hece** Türkçeleştirilmiştir?
- klüp
  - istatistik
  - kredi
  - kontrat
  - illegal
- 2.** Aşağıdaki yargılardan hangisi doğrudur?
- Türkçe bir ünlüler dili olmasına karşılık, Arapça ünsüzlere dayanan bir dildir.
  - Türkçe ve Arapça aynı dil ailesine mensuptur.
  - Türkçe ve Arapça önekli dillerdir.
  - Arapça ve Türkçe kelimelerde normal uzunluktaki ünlüler harflerle gösterilir.
  - Arapça ve Türkçe'de ses uyumu vardır.
- 3.** Eski İran sarayı için hangi terim kullanılır?
- Hint-Avrupa dili
  - Farsça
  - Arî
  - Pehlevî
  - Derî
- 4.** Arapça kelimelerin ikinci kök ünsüz harfi aşağıdaki hangi harfle gösterilir?
- ب
  - ت
  - ل
  - ع
  - ف
- 5.** Arapça ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
- Ünsüzlere dayanan bir dildir.
  - Anlamlı bir ses birliği en az iki ünsüz sesten oluşur.
  - Yazında gösterilmeyen sesler söz konusudur.
  - Bükümlü bir dildir.
  - Kök ünsüzlerinin belli bir sıralanma kuralı yoktur.
- 6.** Aşağıdaki Arapça kelimelerden hangisi **fa'al** kalibindedir?
- bahr* "deniz"
  - bedel* "karşılık"
  - kibr* "büyüklenmek"
  - sulh* "barış"
  - avân* "zaman"
- 7.** Aşağıdaki Arapça kelimelerin hangisinde "artık harf" yoktur?
- كامل
  - كريم
  - شرف
  - الم
  - محكوم
- 8.** **منجدب** kelimesinin **kök harfleri** aşağıdakilerin hangisinde doğru olarak verilmiştir?
- م - ن - ج
  - ن - ج - ز
  - ج - ب - ذ
  - ز - ج - م
  - ب - ذ - ن
- 9.** **مهندس** kelimesinin kalibi aşağıdakilerden hangisidir?
- müfâ'il*
  - müfte'il*
  - müfa'lil*
  - mütefa'il*
  - münfa'il*
- 10.** Farsça ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
- Hind-Avrupa dil ailesindendir.
  - Arapça asilli alfabeyle yazılır.
  - Arap alfabetesinde küçük değişiklikler yapmışlardır.
  - Uzun ünlüler bulunur.
  - İsimlerin çekimi sonlarına gelen takılarla yapılır.

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. b Yanınız yanlış ise “Alıntı Kelimelerin Heceleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. a Yanınız yanlış ise “Arapça Kelimeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. e Yanınız yanlış ise “Farsça Kelimeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. d Yanınız yanlış ise “Arapça Kelimelerin Kalıpları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. b Yanınız yanlış ise “Alıntı Kelimeler: Arapça Kelimeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. b Yanınız yanlış ise “Alıntı Kelimeler: Arapça Kelimeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. d Yanınız yanlış ise “Alıntı Kelimeler: Arapça Kelimeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. c Yanınız yanlış ise “Alıntı Kelimeler: Arapça Kelimeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. c Yanınız yanlış ise “Alıntı Kelimeler: Arapça Kelimeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. e Yanınız yanlış ise “Alıntı Kelimeler: Farsça Kelimeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

fasil (çünkü: hicaz *faslı*), *tavir* (çünkü: *tavrı hoş değil*); *fetih* (çünkü: İstanbul'un *fethi*); *kabir* (çünkü: *kabrinde rahat uyuşun*) *katil* (çünkü: *katil zanlısı, ama falancanın katli*).

Sıra Sizde 2

Olmustur. Arapçada üç ünlü varken bu dilden alınmış kelimelerin söylenişinde ünlüler çeşitlenmiş ve Türkçenin zengin ünlü sistemine uydurulmuştur. İçinde kalın ünsüz harflerinden (ق غ ع ظ ط ض ص خ) biri bulunan hecenin uzun olmayan düz geniş ünlü eğitimi kimselere kalın, ancak klasik Arapça'nın *e*'ye yakın kapalı, incelmiş *a*'sı gibi söylemiştir. Buna karşılık içinde ince ünsüz harflerinden ي ه و ن (ل ك ف ش س ز ر ذ ج ث ت ب) biri bulunan hecenin uzun olmayan düz geniş ünlü ise, ince, yani *e* gibi söylemiştir. Bir ünsüzden sonraki (elif) her zaman uzun *a* okunur. Ancak bu *a* da bilgili kimselerin okumalarında daralmış ve incelmiş bir sestir, uzun *e*'ye yakındır. Arapçada *i* ünlü yoktur, kalın ve ince ünsüz harfleri önünde ve ardında bulunduğu var sayılan *esre* (*kesre*) ince, yani *i* gibi okunur. Bu ünlü de Türkçe söyleyişte *i* ve *ı* olarak çeşitlenmiştir. Bu dilin *ötrü* ile karşılanan dar yuvarlak ünlü, kalın ünsüz harfleriyle birlikte kalın, ince ünsüz harfleriyle birlikte ise ince okunmuştur. Bu dile özgü uzun *u* da Türkçe söyleyişte çeşitlenmiştir. Kapalı hecelerde bu ünlünün de uzun söylenmemiş, ancak açılan hecede bu özelliğini koruduğu söylenebilir.

Sıra Sizde 3

Edilemez. Bu dilde ünsüzler arasında var olduğu söylenebilecek temel yapı özelliği fil köklerini oluşturan çoğu üç, az sayıda kelimedeki dört ve beş ünsüz sesin yalnızca sırasının değişmemesidir. Arapça'nın bütün ünsüz sesleri ilk ve sonraki seslerden biri olabilir. Bunun dışında kimi fonetik etkilenmelerle söyleyişte meydana gelen değişimlerden söz edilebilirse de bunlar kalıcı ve yazıya yansımış değişiklikler değildir. Ünsüzler arasında Türkçe'deki ünsüz uyumları gibi bir uyum da yoktur. Bu yüzden alıntı kelimelerin Türkçe söylenişinde bu uyumun da büyük ölçüde gerçekleşmiş olduğu görülür. Türkçe'nin tek doruklu ve bir araya gelebilirlik açısından belirli çift ünsüzlü hecelerine karşılık Arapça kelimelerde her türlü ünsüzlü bir arada bulunabilir. Çoklu çift doruklu bu hecelerde Türkçe iki ünsüz arasına bir dar ünlü katarak bu hecele ri çoğaltma yoluna gitmiştir.

Yararlanılan Kaynaklar

Sıra Sizde 4

fa'l kalibinda: *fasl, farz, mahv, recm, meyl, nefy, sabr, vehm*
fi'l kalibinda: *hifz, fisk, sıdk, rızk, şirk, zikr*
fu'l kalibinda: *bugz, hüzn, zühd, sulk, küft, nutk, cürm, gusl*
fa'al kalibinda: *ferah, zafer, kerem*
fi'al kalibinda: *sigar*

Banguoğlu, T. (1974). **Türkçenin Grameri**, İstanbul.

Deny, J. (1941). **Türk Dili Grameri**, Çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul.

Meninski, F. À M. (1680). **Grammatica Turcica**, (Tipkibası), İstanbul, 2000: Simurg Yayıncılık.

Türk İlmî Transkripsiyon Kılavuzu (1946), İstanbul.

Viguier, M. (1790). **Éléments de la Langue Turque**, İstanbul.

Sıra Sizde 5

قرار	<i>karâr:</i>	فعال	<i>fa'äl</i>
كریم	<i>kerîm:</i>	فَعِيل	<i>fa'il</i>
قیبول	<i>ķabûl:</i>	فَعُول	<i>fa'ül</i>
اشرف	<i>eşref:</i>	افْعَل	<i>ef'al</i>
انکار	<i>inkâr:</i>	افْعَال	<i>if'al</i>
استشارة	<i>istişâre:</i>	اسْتِفَالَه	<i>istifâle</i>
اصفراز	<i>isfirâr:</i>	اَفْعَالَل	<i>if'ilâl</i>
شکران	<i>şükrân:</i>	فَعْلَان	<i>fu'lân</i>
تشکیل	<i>teşkil:</i>	تَشْكِيل	<i>tef'il</i>
احتمال	<i>ihtimâl:</i>	اَفْعَالَل	<i>ifti'al</i>
رحمت	<i>rahmet:</i>	فَعْلَت	<i>fa'let</i>
منکر	<i>münkir:</i>	مَفْعُل	<i>müf'il</i>
مولد	<i>mevlid:</i>	مَفْعُل	<i>mef'il</i>
مرحمة	<i>merhamet:</i>	مَفْعُلَت	<i>mef'alet</i>
مناسب	<i>münâsîb:</i>	مَفَاعِل	<i>müfâ'il</i>
محمد	<i>müncemid:</i>	مَفْعُل	<i>münfa'il</i>
انقیاد	<i>inkiyâd:</i>	انفعال	<i>infi'al</i>
متفسّر	<i>mütefekkir:</i>	مَفْعُل	<i>mütefa'il</i>
استقبال	<i>istiķbâl:</i>	استفعال	<i>istif'al</i>
مستنسخ	<i>müstensih:</i>	مستفعل	<i>müstef'il</i>